

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXXV**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J. C. G. M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1990

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. – Dl. 4 (1959) –
. . . . – Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XXXV-1990 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. – ill.

ISBN 90-9004090-0

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

Woord Vooraf	VII
Th.L.M. Engelen, Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975	1
P.J.G. Schinck, De gasverzorging te Venlo 1862-1902	30
M. Stijnen, De criminaliteit in de gemeente Heerlen tussen 1900 en 1965 gezien in het licht van de sociaal-economische ontwikkelingen	82
A. Brockbernd, Alcoholproductie in Herkenbosch, 1926-1988. Een bedrijfsgeschiedenis	141
Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering III	176
Jaarverslag 1989 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	217
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	256
Begunstigers en Contribuanten	257

WOORD VOORAF

Het vijfendertigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg besteedt aandacht aan een tweetal sociaal-historische aspecten van de geschiedenis van de oude Mijnstreek en een even groot aantal facetten van de bedrijfsgeschiedenis in Noord- en Midden-Limburg.

Geruime tijd geleden heeft Dr Th.L.M. Engelen zich bij wijze van vingeroefening in de historische demografie beziggehouden met het bevolkingsverloop te Kerkrade tussen 1600 en 1975. Inmiddels heeft de auteur zich geprofileerd als één van de meest vooraanstaande kenners van de bevolkingsgeschiedenis in Nederland. Tot vreugde van de redactie vond hij gelegenheid het uit de jaren zeventig daterende materiaal over het verloop van het inwonertal van Kerkrade te bewerken tot een artikel, getiteld "Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975". Velen zullen er uit kunnen leren hoe bronnen van zeer verscheiden aard, herkomst en kwaliteit kunnen worden bewerkt tot een samenhangende bevolkingsgeschiedenis.

Drs P.J.G. Schinck, al meerdere termijnen lid van Provinciale Staten, vond aanleiding de wijze waarop lokale overheden in de tweede helft van de negentiende eeuw omgingen met economische problemen, te bestuderen aan de hand van een bijzondere casus. Omstreeks het jaar 1860 was duidelijk dat met behulp van moderne energiedragers het leven in een stad ingrijpende wijzigingen kon ondergaan. Een goede verlichting van straten, woningen en bedrijven schiep de mogelijkheid activiteiten te ontplooiën, ook buiten de uren waarop de zon voor licht zorgde. Zo'n vernieuwing beïnvloedde het stedelijk leven zo intens, dat het stadsbestuur zich de kwestie wel aan moest trekken. In zijn studie "De gasverzorging te Venlo 1862-1902" laat de schrijver zien, hoe het gemeentebestuur van Venlo met dit vraagstuk omging.

Mr M. Stijnen zet een oude discussie voort. De aard van de criminaliteit en haar omvang verschilden in de Mijnstreek lange tijd scherp van die in de rest van Nederland. Het verschijnsel heeft onderzoekers al sedert een halve eeuw beziggehouden. Een sluitende verklaring is nog niet gevonden. Mevrouw Stijnen pretendeert niet het vraagstuk dadelijk op te lossen. Wel hoopt zij de weg te wijzen, waarlangs de sleutel tot de kwes-

tie kan worden gevonden. Haar bijdrage draagt de titel “De criminaliteit in de gemeente Heerlen tussen 1900 en 1965 gezien in het licht van de sociaal-economische ontwikkelingen”.

De productie van alcohol brengt nogal wat milieubezwaren met zich mee. In de eerste decennia van de twintigste eeuw gaf deze negatieve omstandigheid ondernemers soms aanleiding hun bedrijf te verplaatsen naar het platteland. Inmiddels zijn wegen gevonden het probleem op te lossen. De nieuwe aanpak verdraagt zich niet met het voortzetten van de bedrijvigheid in allerlei kleine productie-eenheden. De sluiting van de Lispin in 1988 gaf Drs A. Brockbernd aanleiding terug te blikken onder de titel “Alcoholproductie in Herkenbosch, 1926-1988. Een bedrijfsgeschiedenis”.

Het Limburgs Biografisch Repertorium wordt ten derde male voortgezet. Ditmaal worden 23 korte biografische signalementen gepubliceerd. Het vijfendertigste deel van de Studies wordt als gebruikelijk besloten met het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum en de lijsten van bestuurderen en contribuanten.

De redactie

TH.L.M. ENGELEN

VAN 1.300 ZIELEN NAAR 50.000 INWONERS

**Een eerste aanzet tot de demografische analyse
van Kerkrade in de periode 1600-1975**

Inleiding

Dit artikel is in eerste instantie te danken aan de werkzaamheden van de Stichting Fontes Rodenses, die zich ten doel heeft gesteld de geschiedschrijving over Kerkrade en het Land van Rode te stimuleren en te coördineren. Met name door de heer N. Moonen is een belangrijk deel van de demografische bronnen uit de gemeente- en parochiearchieven bewerkt en overzichtelijk geordend. Deze gegevens werden mij voorgelegd met het verzoek een eerste proeve van demografische analyse te leveren.¹ Reden voor dit verzoek vormde de overweging dat de bevolkingsontwikkeling wezenlijk wordt beïnvloed door gebeurtenissen en processen op politiek, economisch, maatschappelijk en ander terrein. Zo gezien kan een beschrijving van de demografische wederwaardigheden van een plaats een verantwoord uitgangspunt zijn om tot verdere geschiedschrijving te komen. Een breuk in het bevolkingsverloop of een verandering van het voortplantingspatroon wijzen bijvoorbeeld op achterliggende veranderingen van meer algemene aard, die, eenmaal vastgesteld en in tijd bepaald, verdere bestudering en verklaring vereenvoudigen.

Hoe belangrijk het formuleren van vraagstellingen en uitgangspunten voor in de lokale geschiedenis geïnteresseerde historici om de ontwikkelingsgang van hun woonplaats te achterhalen ook is, het vormt slechts een deel van de verantwoording van het hierna volgende. Een ander doel van dit soort micro-geschiedenis is het aandragen van empirisch materiaal om te komen tot een bevredigende theorie over de oorzaken en gevolgen van de plotselinge bevolkingstoename bij de overgang van de traditionele agrarische maatschappij naar de moderne industriële samenleving. Hierover bestaan verschillende tegenstrijdige opvattingen.

¹ Deze tekst werd reeds in 1979 aan de Stichting Fontes Rodenses aangeboden. Ten behoeve van de hier volgende publicatie zijn er enkele kleine veranderingen aangebracht. Ook werden enige aanvullingen op de literatuurverwijzingen opgenomen.

De bevolkingsgroei wordt door sommigen bijvoorbeeld verklaard uit de toegenomen vraag naar arbeidskrachten als gevolg van industrialisering, terwijl anderen de vestiging van industriële bedrijven net zien als antwoord op de toegenomen bevolking. Ook wijt men de toename van de bevolking ofwel aan minder sterfte, ofwel aan meer geboorten, ofwel aan beide. Voor de toetsing van de diverse modellen en de ontwikkeling van een algemene theorie zijn veel lokale en regionale studies noodzakelijk. Graag wil ik ook het volgende binnen dit grotere kader plaatsen. Een waarschuwing is overigens op zijn plaats. Dit artikel pretendeert slechts een globale demografische beschrijving van Kerkrade te geven, waarbij meer vragen worden opgeworpen dan beantwoord. Nochtans zijn er ook bij zo'n eerste oppervlakkige studie voldoende interessante ontdekkingen die het mededelen waard zijn en – zo wordt gehoopt – nader onderzoek zullen uitlokken. Momenteel worden de beschikbare gegevens op gezinskaarten verzameld. Hiervan zijn te zijner tijd meer en verdergaande conclusies te verwachten dan hier worden geboden. Het artikel is als volgt ingedeeld: eerst worden de bronnen en de daaruit af te leiden absolute bevolkingscijfers besproken. Daarna zal de gevonden bevolkingsontwikkeling nader worden beschouwd. Alhoewel methodische en (bronnen)technische overwegingen zo summier mogelijk zijn weergegeven, is het wellicht toch raadzaam hierin minder geïnteresseerde lezers aan te bevelen pas weer bij het stuk over de bevolkingsontwikkeling nader beschouwd de tekst op te vatten. Een blik in de keuken van de historische demografie mag immers niet de appetijt voor het uiteindelijk gerecht wegnemen.

Reconstructie van het bevolkingsverloop

De bevolking tijdens het Ancien Régime (zeventiende en achttiende eeuw)

Voor het benaderen van de bevolkingsontwikkeling te Kerkrade in de zeventiende en achttiende eeuw is een drietal bronnenseries voorhanden. In de eerste plaats blijken van groot belang de parochianenregisters van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade uit de tweede helft van de achttiende eeuw.² Hierin hebben de pastoors in de periode na Pasen de huishoudens van de parochie opgesomd, alsmede de aan- en afwezi-

² Archief van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade, nos. A 29 tot en met A 43.

ge personen, communicanten en niet-communicanten. Als huishouden wordt daarbij aangemerkt iedere zelfstandige samenlevingseenheid: echtparen, alleen- of samenwonende ongehuwden, weduwen of weduwnaars. Bij de huishoudens zijn tevens de inwonende verwanten, de kostgangers en het dienstpersoneel vermeld. Niet alle registers blijken even betrouwbaar. Een voorbeeld: in het parochianenregister van 1778 staan aanvullingen, waardoor dit register ook kon dienen voor 1779, 1781 en 1782. De aanvullingen zijn echter onvolledig, zodat alleen de basisgegevens uit 1778 zijn overgenomen.

Bij het totaliseren van hun gegevens zijn de pastoors niet al te zorgvuldig te werk gegaan. Zo worden in de lijst van 1740 de aantallen communicanten en niet-communicanten per pagina opgeteld. Achterin het register worden de paginatotalen nogmaals vermeld en getotaliseerd. Bij controle blijkt het totaal van 2.320 niet juist. Ik kom op 2.426 personen. Hierdoor is het ook niet verantwoord te vertrouwen op de paginatotalen. Aan de hand van de gezinsfiches, die op basis van deze parochieregisters zijn aangelegd, zijn de parochianen daarom afzonderlijk geteld. Het resultaat is nu 2.362. Bij de hierna volgende berekeningen is daarom steeds uitgegaan van de zelf getelde totalen en niet van de vermelde totalen. Verder is verondersteld dat de aantallen andersdenkenden in deze eeuwen een te verwaarlozen deel van de Kerkraadse bevolking hebben gevormd. Ik stel het totaal aantal parochianen daarom gelijk aan de totale bevolking.³ Een en ander resulteert in de volgende bevolkingscijfers.

Tabel 1. Bevolking Kerkrade volgens parochianenregisters

1740	2.362	1760	2.408
1741	2.272	1761	2.421
1742	2.299	1764	2.438
1743	2.286	1768	2.572
1744	2.312	1778	2.787
1755	2.351	1783	2.859
1756	2.340	1784	2.862

³ Zie de opmerkingen daarover in: Th. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18e eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXII* (1977), pag. 80 en de verwijzing aldaar.

Een tweede pijler waarop deze bevolkingsreconstructie berust, zijn de opgaven over de aantallen communicanten. Dit zijn de personen die hun eerste communie hebben gedaan en op grond daarvan hun paasplicht moeten vervullen. Indien de verhouding bevolking/communicanten bekend is, kan men daaruit de totale bevolking berekenen met een omrekeningscoëfficiënt. Uit onderzoekingen elders is gebleken dat de communicanten ongeveer twee derde deel van de bevolking vormen. De gemiddelde leeftijd waarop men ter eerste communie is gegaan, heeft rond de twaalf jaar gelegen. In mijn hierboven genoemde artikel is uitgebreid op deze materie ingegaan.⁴ Voor Kerkrade kan de communieleeftijd nader worden gepreciseerd aan de hand van het register van eerste-communicanten in de St.-Lambertusparochie van 1745 tot en met 1835.⁵ Hierin werden alle personen genoteerd die in een jaar de eerste communie deden. Voor de periode 1746-1750 zijn hieronder de leeftijden weergegeven, hetgeen resulteert in de constatering dat de eerste communie te Kerkrade gemiddeld werd gedaan op de leeftijd van bijna dertien jaar.

Tabel 2. Leeftijd bij eerste communie te Kerkrade, 1746-1750

Leeftijd	10	11	12	13	14	15	16 (en ouder)
Mannen	4	6	15	8	11	4	2
Vrouwen	1	5	19	15	3	4	3
Totaal	5	11	34	23	14	8	5

gemiddeld 12,7 jaar

Voor de hier bestudeerde plaats zijn communicantencijfers bekend uit de door G. Simenon gepubliceerde kerkvisitatieverslagen van het bisdom Luik⁶ en uit enkele opgaven uit het zogenoemde Schepenbankar-

⁴ Idem, pag. 74.

⁵ Archief van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade, no A 28.

⁶ *Visitationes archidiaconales, archidiaconatus Hasbaniae in diocesi Leodiensi ab anno 1613 ad annum 1763*, edidit Gulielmus Simenon, Tomus I en II, Leodii 1939.

chief van de gemeente Kerkrade.⁷ De gegevens uit deze bronnen betreffen de jaren 1624, 1658, 1699, 1712, 1730, 1736 en 1764. De oudste cijfers zijn afrondingen. Deze wijze van noteren is kenmerkend voor heel wat opgaven van communicanten in de bestudeerde tijd. Van deze werkwijze treft men nog in 1712 een typerend voorbeeld aan. In de aantallen van G. Simenon vindt men het afgeronde getal 1.250, terwijl het Schepenbankarchief het waarschijnlijk preciesere getal 1.258 aangeeft. Als aanduiding van de totale bevolking blijven deze gegevens, mede door gebrek aan beter, echter bruikbaar. Wie de communicantencijfers wil omrekenen tot bevolkingsaantallen, heeft een omrekeningscoëfficiënt nodig. Deze kan worden ontleend aan de eerder genoemde parochieregisters, waar zowel communicanten als niet-communicanten vermeld staan. In de betreffende jaren (zie tabel 1) blijkt gemiddeld 72,9% van de bevolking uit communicanten te bestaan. Extrapoleert men dit resultaat naar de jaren waarin we over visitatieverslagen beschikken, dan is tabel 3 het resultaat. De opgave van 800 communicanten in 1699 lijkt dubieus, zeker wanneer zij wordt vergeleken met de cijfers uit het begin van de achttiende eeuw. Een bevolkingsgroei van 58% in dertien jaar is hoogst onwaarschijnlijk. We komen op dit vraagstuk nog terug.

Tabel 3. Communicanten en daaruit afgeleide bevolking Kerkrade (afgerond), (communicanten = 73% van de bevolking)

Jaar	Communicanten	Bevolking
1624	1.000	1.370
1658	1.000	1.370
1699	800	1.095
1712	1.258	1.725
1720	1.480	2.025
1730	1.425	1.950
1736	1.490	2.040
1764	1.741	2.385

⁷ Gemeente Archief van Kerkrade (G.A.K.), Schepenbankarchief, no 45. Hierin staan voor de verschillende jaren ook inwonersaantallen vermeld, die enigszins afwijken van de uit de parochie-archieven berekende aantallen. Aangezien de rekenkundige bekwaamheid van de pastoors, die deze opgaven verstrekten, reeds ter discussie is gesteld, zijn deze cijfers niet verwerkt.

Het bevolkingsaantal in 1764 is nu bekend uit de parochieregisters en de visitatieverslagen. Het verschil is, gezien de indicatieve aard van de resultaten van historisch demografisch onderzoek, te verwaarlozen. Voor dit jaar zal voortaan met het gemiddelde van de beide beschikbare cijfers worden gewerkt, namelijk 2.412.

Een derde belangrijke bronnenserie voor het achterhalen van de bevolkingsontwikkeling zijn de gegevens uit de doopboeken van de St.-Lambertusparochie. De pastoors hebben aantekeningen nagelaten van 1615 tot 1796.⁸ De betrouwbaarheid van deze bronnen en de methodische problemen bij het gebruik ervan zijn elders reeds uitvoerig behandeld.⁹ De slotsom is geweest dat, ondanks bezwaren, de doopgegevens in de meeste gevallen als waardevolle informatie kunnen worden gebruikt bij het achterhalen van de bevolkingsgrootte. In het algemeen wordt aangenomen dat er een vrij vaste verhouding bestaat tussen het bevolkingscijfer en het aantal geboorten binnen zo'n bevolking. Wij verkeren echter in de gelukkige omstandigheid dat de verhouding tussen geboorten en bevolking voor een groot aantal jaren kan worden berekend, omdat we voor die jaren al hebben vastgesteld hoe groot de bevolking in Kerkrade was en we tevens het aantal dopen kennen. Teneinde statistische onevenwichtigheden, veroorzaakt door incidentele schommelingen in het geboortenaantal, te vermijden, wordt voor de bewuste jaren het gemiddelde genomen van de vijfjaarlijkse periode rond dat jaar. De verhouding geboorte/bevolking wordt uitgedrukt in het geboortencijfer of geboortenpromillage, het aantal geboorten per 1.000 inwoners (zie tabel 4 op pagina 7).

Men kan proberen de gevonden geboortencijfers te extrapoleren naar de jaren waarin de bevolking niet bekend is. Voor de zeventiende eeuw is dit een gewaagde onderneming. De afgeronde communicantencijfers van de drie bekende jaren bieden weinig houvast. Bovendien worden zij tegengesproken door een aantal andere gegevens uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. In het Spaanse archief van Simancas is uit 1662 een opgave van de bevolking van Kerkrade gevonden. Zij omvat

⁸ Archief van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade, nos. A 23 tot en met A 26; Rijksarchief in Limburg (R.A.L.), Kerkelijke registers, nos. 278-282.

⁹ Zie o.a. Engelen, o.c., pag. 70-73 en de daar aangehaalde auteurs.

Tabel 4. Voorlopige bevolkingscijfers, geboorten en geboortenpromillage Kerkrade¹⁰

Jaar	Bevolking	Gemiddelde geboorten	Geboortenpromillage
1624	1.370	45,8	33
1658	1.370	59,4	43
1699	1.095	51,0	47
1712	1.725	52,2	30
1720	2.025	71,8	36
1730	1.950	66,4	34
1736	2.040	72,8	36
1740	2.362	65,2	28
1741	2.272	66,8	29
1742	2.299	65,8	29
1743	2.286	67,0	29
1744	2.312	68,2	29
1755	2.351	87,2	37
1756	2.340	86,4	37
1760	2.408	88,6	37
1761	2.421	85,0	35
1764	2.412	89,4	37
1768	2.572	90,4	35
1778	2.787	102,0	37
1783	2.859	108,8	38
1784	2.862	111,2	39

1.697 inwoners.¹¹ Het kan zijn dat deze opgave te hoog is, omdat men met deze gegevens de Spaanse koning probeerde te overreden het Partagetractaat te ratificeren. Toch lijkt dit gegeven, mede gezien het grotere aantal geboorten (zie grafiek 4), betrouwbaarder dan het communicantencijfer. De Spaanse opgave impliceert een geboortenpromillage van 32 (geboorten 1660-1664: gemiddeld 52,6), hetgeen meer aanvaardbaar is dan 43, zoals dit nu vermeld staat in tabel 4.

Voor 1699 beschikken we uit de kerkvisitatie over een opgave van het aantal huishoudens, te weten 300.¹² Daarnaast kan men uit de parochiënregisters voor de bekende jaren tussen 1740 en 1783 het gemiddeld

¹⁰ Het gemiddelde van de geboorten rond 1624 is berekend aan de hand van de cijfers uit 1622, 1623, 1624, 1627 en 1628.

¹¹ Lijst van Spaanse en Staatse parochies in 's-Hertogenrade, 1662, bijlage bij de missive Caracona-Filips IV, Archive General de Simancas (Spanje). Afschrift bij R.A.L., met dank aan Dr J. Haas.

¹² Visitationes archidiaconales, o.c.

aantal personen per huishouden berekenen. Dit getal (4,79), toegepast op 1699, zou leiden tot een bevolking van 1.437 personen. Men kan de gegevens uit de tweede helft van de achttiende eeuw echter niet zomaar gebruiken voor 1699. Als we uitgaan van het bevolkingsaantal, zoals vermeld in de Spaanse telling, is tussen 1662 en 1712 de bevolking van Kerkrade stabiel gebleven, terwijl zij tussen 1740 en 1783 elk jaar met een kwart percent is gestegen. Nu bestaat er altijd een verschil in gezinsgrootte tussen een groeiende en een stabiele bevolking. Coale en Demeny hebben daarover tabellen opgesteld, die naderhand door Lesthaeghe voor Vlaanderen zijn gemodificeerd.¹³ Op grond van hun berekeningen moet men aannemen dat de gemiddelde gezinsgrootte in de tweede helft van de zeventiende eeuw ongeveer 0,25 personen per gezin lager is geweest dan een eeuw later. Indien elk gezin omstreeks 1699 4,55 personen heeft omvat, zou de bevolking van Kerkrade in dat jaar 1.365 personen hebben belopen. Het geboortecijfer zou dan 37,4 zijn geweest. Dit cijfer is heel wat aanvaardbaarder dan het eerder gevonden getal. In tabel 4 werd met behulp van het communicantencijfer een promillage van 47 gevonden, hetgeen onwaarschijnlijk hoog kan worden genoemd. De reconstructie van het bevolkingsgetal op basis van de Spaanse telling en het aantal huishoudens, vermeld in de kerkvisitatie van 1699, lijkt dan ook heel wat acceptabeler dan dat op grond van het communicantencijfer.

Bovendien passen de zo gevonden cijfers beter in het beeld van de geboortenaantallen (zie grafiek 4). Ook daar wordt in de jaren rond 1660-1665 het hoogste niveau voor de hele zeventiende eeuw aangetroffen en blijkt in 1699 een lager niveau voor te komen, dat echter nog uitstijgt boven dat van 1620. Al met al worden voor 1662 en 1699 nu de bevolkingsaantallen bepaald op respectievelijk 1.679 en 1.365. Ook voor de aansluiting op de achttiende-eeuwse gegevens geeft dit een betere uitgangspositie.

Uit de achttiende eeuw zijn zoveel bevolkingscijfers bekend, dat de ontbrekende jaren niet hoeven te worden aangevuld met behulp van geëxtrapoleerde geboortecijfers. Deze promillages zullen wel worden gebruikt om de verhouding tussen bevolking en geboorten op langere termijn te bestuderen.

¹³ A.J. Coale and P. Demeny, *Regional model life tables and stable populations*, Princeton N.J. 1962; R. Lesthaeghe, Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18e eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* V (1974), pag. 61-100.

De bevolking in de Franse tijd

In zijn dissertatie over het Noorderkwartier heeft Van der Woude er reeds op gewezen dat het kwantitatief materiaal uit de Franse tijd stiefmoederlijk is behandeld.¹⁴ In vergelijking met de voorgaande eeuwen heeft tussen 1795 en 1815 een overvloed aan tellingen plaatsgevonden. De plaatselijke bestuurders werden echter zo veelvuldig met vragen van kwantitatieve aard geconfronteerd, dat hun accuratesse er onder leed. We zullen hiervan voorbeelden tegenkomen. Het grote aantal opgaven van de bevolking in zo korte tijd maakt toetsing van de bronnen aan elkaar mogelijk. Op deze wijze kunnen de gegevens van 1795 af minstens even betrouwbaar worden als de eerder gebruikte cijfers. We laten hier de opgaven volgen zoals gevonden in de diverse tellingslijsten.

Tabel 5. Inwoners Kerkrade, 1789-1816 (ongecontroleerde opgaves)

Jaar	Inwoners	Bron
1789	3.077	G.A.K., Schepenbankarchief, no 45
1795	3.116	R.A.L., Frans archief (F.A.), no 635
1795	3.101	R.A.L., F.A., no 632
1796	2.309	G.A.K., F.A., no 241
1796	2.467	R.A.L., F.A., no 1.056
1800	2.883	R.A.L., F.A., no 1.065
1800	2.883	G.A.K., F.A., no 361
1804	2.883	R.A.L., F.A., no 1.065
1804	3.417	R.A.L., F.A., no 1.065
1804	3.298	Archief St.-Lambertusparochie, no E 3, Stokreg. II, fol. 179
1806	3.398	G.A.K., F.A., no 364
1806	3.398	R.A.L., F.A., no 1.067
1806	3.326	R.A.L., F.A., no 653
1806	2.883	R.A.L., F.A., no 653
1806	2.883	R.A.L., F.A., no 182
1808	3.253	G.A.K., F.A., no 364
1811	3.328	R.A.L., F.A., no 1.069
1816	3.427	G.A.K., begroting 1816

¹⁴ A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, Wageningen 1972, pag. 96-97. Recentelijk werd deze auteur hierin bijgevalen: P.M.M. Klep, Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland, 1795-1813, in: J.P.A. Coopmans, A.M.D. van der Veen (eds.), *Van blauwe stoep tot citadel*, 's-Hertogenbosch 1988, pag. 257-266.

Een nadere beschrijving van deze bronnen is nodig teneinde hun waarde te kunnen bepalen. Het bevolkingsaantal van 1789 is de som van communicanten en niet-communicanten en lijkt, in het licht van de voorafgaande en volgende gegevens, redelijk betrouwbaar. Uit het jaar 1795 zijn twee lijsten bewaard, één gedateerd Pluiose an III (januari 1795) en de andere gedateerd januari 1795. Het kleine verschil in uitkomst bevestigt allicht de juistheid; vandaar dat voor 1795 het bevolkingsaantal op 3.110 wordt bepaald. Het jaar 1796 levert grotere problemen. Beide cijfers uit dit jaar wijzen op een zeer plotselinge teruggang van de bevolking. Het cijfer 2.467 komt uit een ongedateerd register. Aan de hand van de data van vestiging en de verblijfsduur kan het jaar van telling op 1796 worden bepaald. De opgaven in de volkstelling verschillen in dit jaar aanmerkelijk van de gegevens uit de parochianenregisters. Een groot aantal huishoudens wordt in deze registers wel vermeld, maar in de volkstelling niet. Helaas bestrijkt het parochianenregister alleen Kerkrade-centrum en het westelijke gedeelte van de parochie, zodat er geen totaalcijfer uit afgeleid kan worden. Legt men echter het aanwezige deel van het register naast het corresponderende deel van de Franse volkstelling, dan blijken er respectievelijk 222 en 276 gezinnen vermeld te staan. Het is redelijk de pastoor die ter plaatse goed bekend was, het voordeel van de twijfel te gunnen boven Franse of slecht voorgelichte en ongemotiveerde plaatselijke tellers. We hebben nu twee mogelijkheden.

Wij kunnen de volkstelling van 1796 als onbetrouwbaar van de hand wijzen, evenals de telling volgens het parochianenregister, die een nog lagere bevolking suggereert. Daarmee is dan niet gezegd dat er geen daling in het bevolkingsaantal zou zijn opgetreden; alleen op grond van deze gegevens is daarvoor geen overtuigend bewijs te leveren.

Het is ook mogelijk de bevolking van geheel Kerkrade te extrapoleren op grond van wellicht betrouwbare gedeeltelijke cijfers van de pastoor. Aannemend dat in de 25% van de parochie die door de pastoor niet is beschreven, door de volkstellers evenveel fouten zijn gemaakt als in het gedeelte dat controleerbaar is, komt men tot een bevolking van $2.467 \times (276 : 222) = 3.067$ inwoners.¹⁵ De daling van het bevolkingsaantal is dan gering geweest. Voor zo'n daling pleit ook het lage cijfer van 1800. Een voortzetting van de daling met 1,4% uit 1795-1796 tot 1800 geeft een totaal aantal inwoners van 2.889 in 1800, nauwelijks meer dan in de telling uit dat jaar is vermeld. Naast deze cijfermatige benadering is er ook een inhoudelijke verklaring voor de daling te vinden. Bij één van de opgaven uit 1800, ondertekend door burgemeester Poyck, staat ver-

meld: "que cette population diminue quelquefois de plusieurs cents, car dès que quelques houillères périssent grande nombre de famille s'ent vont dans les endroits où ils trouvent à exercer leur profession". Deze verklaring voor het lage bevolkingscijfer zou ook voor het hele tijdvak 1795-1800 kunnen opgaan. Het blijft overigens ook mogelijk dat men in de parochieregisters uit 1796 de werkelijke gedomicileerde of ingeschreven bevolking aantreft en in de Franse tellingen de feitelijke, op dat moment aanwezige bevolking.

Een bevolking van 2.883 zoals in 1800 wordt ook gevonden in enkele lijsten uit 1804 en 1806. Eenzelfde constatering wordt in andere gemeenten gedaan: de opgaven uit 1800 zijn ook gebruikt op 18 Pluviose an XII (6 februari 1804), 5 oktober 1806 en 15 oktober 1806. Zie hier het beloofde voorbeeld van laksheid van de zijde der tellers, die het gevolg was van de honger naar kwantitatieve gegevens van de centrale overheid. Uit 1804 resteren nu nog twee gegevens: de parochieregisters van de St.-Lambertusparochie vermelden een bevolking van 3.298. De Franse telling van de eerste Vendémiaire an XIII (23 september 1804) heeft een opgave van 3.417. Omdat beide tellingen op een verschillend tijdstip binnen het jaar werden gehouden, worden ze als een bevestiging van elkaar gezien en is voor 1804 het gemiddelde van 3.358 als bevolkingsaantal vastgesteld. De bevolking in 1806 kan eveneens uit twee vermeldingen worden afgelezen: op 1 januari 1806 vindt men 3.398 inwoners; in antwoord op een keizerlijk decreet van 24 september 1806 telde men 3.326 inwoners. Deze lijst is voor gezien getekend op 29 april 1807 en moet dus de bevolking tussen beide data weerspiegelen. Het gemiddelde van beide getallen, 3.362, wordt verder als de bevolking van 1806 gehanteerd. De uitkomsten van de tellingen, gehouden in 1808, 1811 en 1816 leveren geen problemen op.

¹⁵ Na afsluiting van het manuscript wees Prof. Dr J.C.G.M. Jansen mij op een bron die de plotselinge terugval van de bevolking tussen 1795 en 1796 kan verklaren. In *Dénombrement de la population et bestiaux de toute espèce de la Meuse Inférieure, Canton de Rolduc 16 Thermidor An IV (R.A.L., F.A., no 4366)* wordt gewag gemaakt van 2.309 inwoners in Kerkrade, maar tevens van 778 inwoners in Rolduc. Kennelijk was er nu sprake van twee mairieën. Samengevoegd zouden er dan 3.087 inwoners zijn, hetgeen nagenoeg overeenkomt met de hier door mij uitgevoerde correctieberekening.

De bevolking van Kerkrade in de negentiende en twintigste eeuw

Met de Franse tijd begint het statistisch tijdperk. De burgerlijke stand en volkstellingen zouden nu het vaststellen van de bevolkingsontwikkeling eenvoudig moeten maken. In de praktijk zit er echter nog een aantal onvolkomenheden aan de registratie. Te lage telling is regel in de plaatselijke bevolkingslijsten. Dit komt in het begin van de eeuw in gemeentelijke opgaven voor en na 1851 in de provinciale verslagen waar jaarlijks het bevolkingsaantal staat vermeld. Bij de om de tien jaar gehouden volkstellingen bleek de bevolking steeds groter dan in gemeentelijke tellingen. Telkens moesten de cijfers weer worden aangepast. Vooral de administratie van binnenkomende en vertrekkende personen was niet efficiënt. Soms was men ook nonchalant. Typerend zijn bijvoorbeeld de opgaven van het aantal inwoners in de gemeentebegroting van Kerkrade in het begin van de negentiende eeuw. In 1821, 1822 en 1823 wordt eenzelfde afgerond getal genoemd. Een soortgelijke situatie doet zich voor in 1824, 1826, 1828 en 1829, als het ronde getal 3.000 als bevolkingscijfer wordt genoteerd. De officiële volkstelling van 1829 komt op 3.435 zielen.

Omdat vooral de bevolkingsontwikkeling op lange termijn onderwerp van dit onderzoek is en er dus geen gegevens van elk jaar nodig zijn, wordt voor de negentiende en twintigste eeuw voornamelijk gebruik gemaakt van de resultaten van de volkstellingen die vanaf 1829 regelmatig werden gehouden. Daaruit is zoveel mogelijk de wettige bevolking gehaald, dat wil zeggen alle ingeschrevenen, dus ook de tijdelijk afwezigen. Alleen voor de aansluiting tussen 1806 en 1829 is nog gebruik gemaakt van enkele gemeentelijke opgaven. In de gemeentebegroting, gedagtekend 01-04-1816, wordt een aantal zielen van 3.427 vermeld. Eenzelfde bron uit juni 1817 noemt 2.714 mensen. De plotselinge bevolkingsteruggang tussen 1816 en 1817 is verklaarbaar omdat in juni 1816 een deel van Kerkrade bij Herzogenrath werd gevoegd. Ingevolge een grenstractaat tussen Pruisen en Nederland werden toen de gehuchten Strass, Maubach, Kohlberg, Pesch en Steinbusch onder Pruisisch bestuur gebracht. Toch verklaart dit maar een deel van de terugval. Van belang is ook dat er weer een onderscheid is gemaakt tussen Kerkrade (met 2.709 inwoners) en Rolduc (met 455 inwoners).¹⁶ Op het eerste oog

¹⁶ De aantallen komen uit het *Annuaire de la province de Limbourg de 1824*, waarvan de uitkomsten werden overgenomen door de kwartiermeester-generaal van het Ministerie van Oorlog, no 220-223. Met dank aan Prof. Dr J.C.G.M. Jansen.

lijken deze cijfers nauwkeuriger dan de afgeronde getallen die wij hier-voor aantreffen, maar toch blijft een waarschuwing op zijn plaats dat voorzichtigheid is geboden bij het hanteren van deze gegevens.

Tabel 6. Inwoners Kerkrade in de negentiende en twintigste eeuw

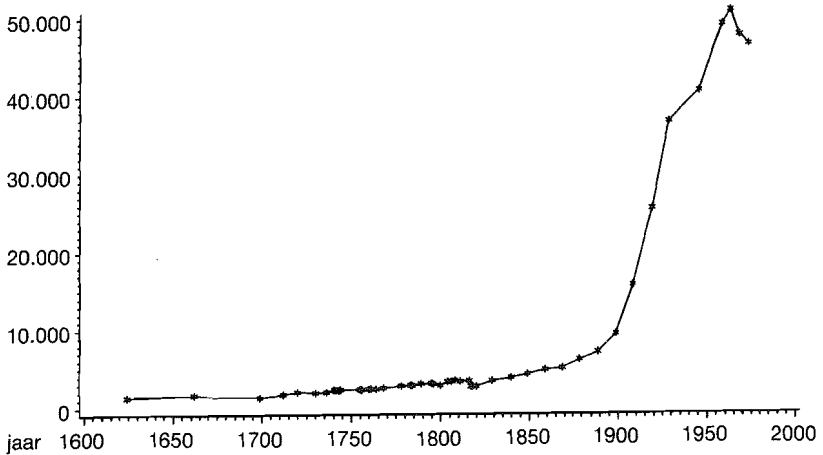
Jaar	Inwoners	Bron
1816	3.427	gemeentebegroting 1816, G.A.K.
1817	2.709	idem 1817
1818	2.731	idem 1818
1820	2.714	idem 1820
1823	3.033	zie noot 16
1829	3.425	Kok ¹⁷
1840	3.830	volkstelling
1849	4.240	idem
1859	4.800	idem ¹⁸
1869	5.037	idem
1879	6.105	idem
1889	7.019	idem
1899	9.389	idem
1909	15.666	idem
1920	25.494	idem
1930	36.705	idem
1947	40.641	idem
1960	49.184	idem
1965	50.947	C.B.S., Gemeentelijke Demografische Documentatie
1970	47.753	idem
1975	46.609	idem

Hiermee is de bevolking van Kerkrade vastgesteld vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot heden. In grafiek 1 is deze ontwikkeling grafisch weergegeven. De diverse bewerkingen zullen duidelijk hebben gemaakt dat zeker voor de eerste twee eeuwen de opgaven benaderingen zijn. De indicatieve waarde van de gevonden bevolkingscijfers is echter zodanig dat ze zeker als uitgangspunt voor een nadere beschouwing kunnen dienen.

¹⁷ De volkstelling van 1829/1830 is nooit apart gepubliceerd. Het hier vermelde bevolkingstal is uit J.A. Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, Assen 1964.

¹⁸ Een waarschijnlijk iets nauwkeuriger getal van 4.812 staat vermeld in *Bijdragen tot de Algemene Statistiek van Nederland 1* (1878), 's-Gravenhage 1880, pag. 54-55.

Grafiek 1. Bevolkingsontwikkeling Kerkrade, 1600-1975

De bevolkingsontwikkeling nader beschouwd

Na de reconstructie van het bevolkingsverloop te Kerkrade tussen 1600 en heden kunnen we nu overgaan tot een bezinning op de vragen die de vastgestelde ontwikkeling oproept. Met de gebrekkige zeventiende-eeuwse gegevens is een bevolkingsverloop geconstrueerd, waarin allereerst een stijging van het inwonertal wordt waargenomen van 1624 tot 1662. Daarna blijft de bevolking per saldo tot 1712 stabiel, hoewel in de jaren negentig van de zeventiende eeuw een grote terugval moet hebben plaatsgevonden. Aan de hand van de geboortecijfers kunnen wij deze ontwikkeling nog wat nader nuanceren. De stijging uit de eerste helft van de eeuw is waarschijnlijk uitsluitend toe te schrijven aan de periode 1640-1665. Daarvóór kan de bevolking zelfs zijn gedaald. Het lage bevolkingsgetal van 1699 schijnt te zijn waargenomen nadat het laagste punt van de inzinking, die omstreeks 1665 had ingezet, al weer was gepasseerd.

Het dieptepunt lijkt rond 1690 – bij het begin van de negenjarige oorlog – te zijn bereikt. Dit alles leidde ertoe dat gedurende de zeventiende eeuw weliswaar schommelingen in de bevolkingsgrootte optraden, maar dat aan het eind van de eeuw de bevolking slechts een kleine twee-

honderd zielen meer telde dan rond 1620. In de achttiende eeuw daarentegen is er sprake geweest van een langzame groei. Uiteindelijk verdubbelde de bevolking van Kerkrade en kwam het inwonertal boven 3.000 uit. Kleine inzinkingen waren er omstreeks 1730, 1770 en in de laatste vijf jaren van de eeuw. Na de incidentele bevolkingsteruggang van 1816 als gevolg van het grensverdrag zette in de negentiende eeuw een snellere groei in, die vanaf het eind van die eeuw met recht spectaculair mag worden genoemd. Gedurende de periode 1900-1960 vervijf-voudigde de bevolking van Kerkrade. In 1965 was voorlopig het hoogtepunt van het inwonertal bereikt, waarna een daling inzette.

De zeventiende en achttiende eeuw

De boven geschetste ontwikkeling in de zeventiende en achttiende eeuw sluit niet aan bij Slicher van Bath's fasering voor deze periode.¹⁹ Als depressieperiode wijst hij 1650-1750 aan. In deze tijd dalen de graanprijzen, verminderen de ontginnings- en andere activiteiten en wordt voor grote delen van Europa een bevolkingstagnatie geconstateerd. In Kerkrade vindt het herstel eerder plaats; reeds vanaf 1690 is er een dood punt overwonnen en begint de bevolking te groeien. Wel wordt een andere beschrijving van agrarisch Europa onderstreept:²⁰ de structurele bevolkingstoename uit de tweede helft van de vijftiende eeuw stagneert in de zeventiende eeuw, maar rond 1700 zet weer een stijging in.

Hiermee stoten we op een belangrijke vraag over de Kerkraadse ontwikkeling: welke factoren zijn verantwoordelijk voor de overgang van stagnatie naar groei? De oude verklaring van Malthus wijst voor dit soort zaken op de spanning tussen bestaansmiddelen en bevolking. Volgens deze auteur zal elke bevolking groeien tot de uiterste bestaansgrens en dan worden gecorrigeerd door "positive checks", hongersnoden en epidemieën, tenzij "preventive checks", zoals het uitstellen van huwelijken, zorgen voor een geleidelijke ontwikkeling van de bevolking. Vanuit deze visie zouden er rond de eeuwwisseling dus veranderingen moeten zijn opgetreden die een uitbreiding van de bevolking mo-

¹⁹ B. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Utrecht/Antwerpen 1976, pag. 216-262.

²⁰ Aldo de Maddalena, Rural Europe 1500-1700, in: Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe 2*, Glasgow 1976, pag. 282.

gelijk maakten. Dat kan een vernieuwing of verandering in de voedselproductie zijn die aan meer mensen bestaansgrond bood. In zo'n situatie bezwijken minder personen aan honger of ziekte, hetgeen in een bevolkingstoename resulteert.

Op het eerste oog lijkt het mogelijk een bevestiging voor deze theorie te ontleenen aan de graanprijzen. Hoge graanprijzen wijzen op een klein aanbod of op een grote vraag. In elk geval brengen ze voor de consument, als ze een bepaalde hoogte bereiken, gevolgen mee zoals door Malthus geschetst. Uit diverse onderzoeken is gebleken dat de roggeprijzen daarbij doorslaggevend zijn, aangezien het grootste gedeelte van het inkomen hieraan opging.²¹ Als de voor Kerkrade representatieve roggeprijs is die op de Roermondse markt genomen.²² Een vergelijking van deze prijzen met die te Afdon, Maastricht en Aken leert namelijk dat de ontwikkeling en hoogte ervan vrijwel identiek zijn.²³ Bestudering van deze prijzen in grafiek 2 laat zien dat tussen 1625 en 1710 de roggeprijzen vrijwel constant relatief hoog zijn. Zij liggen op een niveau dat in de achttiende eeuw pas rond 1770 weer wordt bereikt. Bovendien vallen de incidentele uitschieters in de graanprijzen op, die na 1710 zowel in frequentie als in intensiteit afnemen. Een eenvoudig antwoord op de boven gestelde vraag zou dus kunnen zijn, dat in de achttiende eeuw een grotere bevolking mogelijk werd gemaakt door een grotere hoeveelheid voedsel.

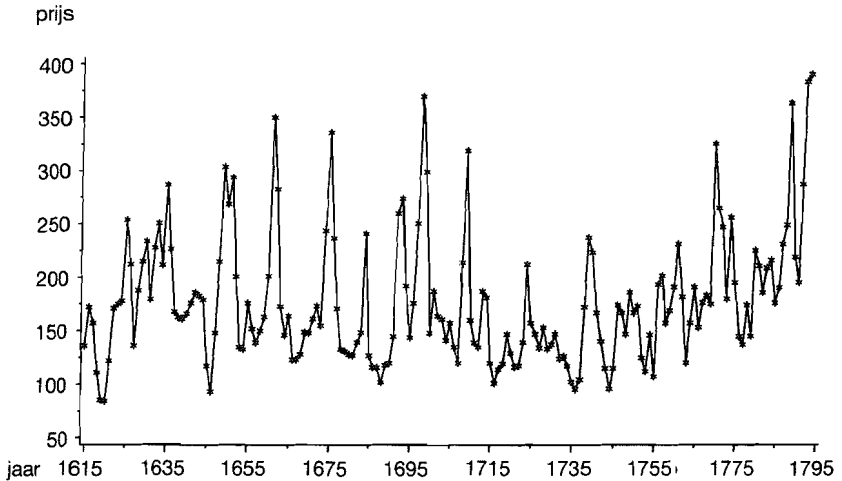
Gewoonlijk zijn verklaringen van verbanden in het verleden echter gecompliceerder. De economische en sociale structuur van een gebied is mede bepalend voor de gevolgen van een verandering in de graanprijzen. Voor de producenten betekent een hogere graanprijs namelijk meer inkomsten, terwijl de consumenten hieronder lijden. Maar ook in deze constatering moet men nuanceren; kleine boeren kunnen bij hoge graanprijzen niet of nauwelijks profiteren, daar hun productie zo gering is dat het grootste deel voor eigen gebruik nodig is en vrijwel niets op de markt kan worden gebracht. Afhankelijk van de samenstelling van de

²¹ Zie o.a. E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen 1960, pag. 169.

²² Uit J. Ruwet e.a., *Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Louvain 1966. Een duidelijk voorbeeld daar is figuur 11.

²³ Aufzeichnungen der Brotmarktmeister über Getreidepreise, Stadtarchiv Aachen, hs. 724 (fl. 95-168); Effraction der graenen, die welke de heeren van St.-Servaes Tricht op die octave van St.-Joan Baptista modereren, Stadsarchief Maastricht, hs. no 201; Roggeprijzen te Afdon, Diözesenarchiv Aken, hs. 251; met dank aan Drs L. Augustus en de heer N. Moonen.

Grafiek 2. Roggeprijs in Roermond, 1615-1795

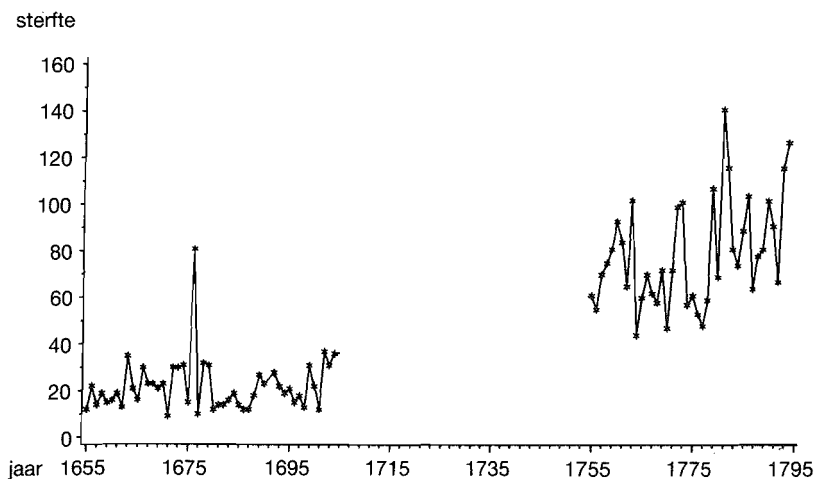
Bron: J. Ruwet, *Marché des céréales*.

bevolking te Kerkrade in grote boeren, kleine boeren, landarbeiders of handwerkslieden, kan het gevolg van de hoge graanprijzen anders zijn dan elders. Een grondige kennis van de sociale stratificatie en de structuur van de beroepen is nodig.

Een kenmerk van een samenleving die tot aan het plafond van haar mogelijkheden is gegroeid, is haar gevoeligheid voor crises. De door ondervoeding verzwakte bevolking zal bij hoge pieken in de voedselprijs worden getroffen door grote sterfte. Welnu, in Kerkrade kennen wij sterftecijfers voor de tweede helft van de zeventiende en de tweede helft van de achttiende eeuw (zie grafiek 3). Er doet zich nu een vreemd verschijnsel voor. Men zou in de zeventiende eeuw, gezien de bevolkingsstagnatie, een kwetsbare bevolking verwachten.

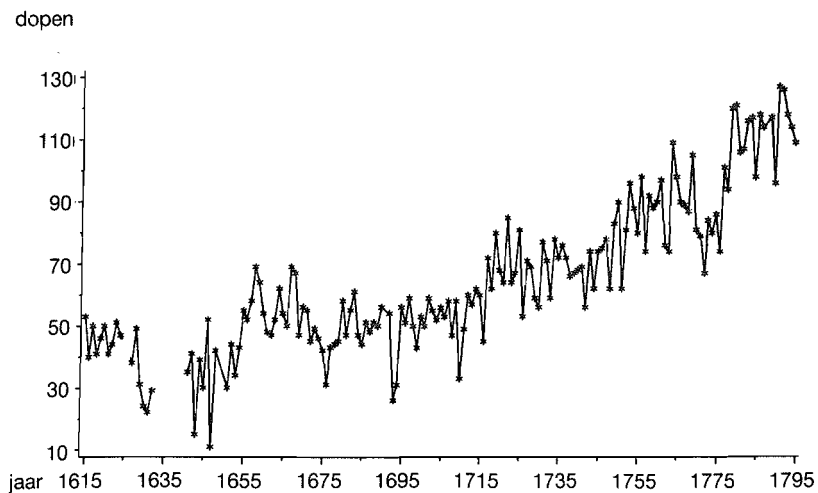
Niets is echter minder waar. Tussen 1655 en 1705 stijgt de sterfte maar eenmaal boven de geboorte uit, namelijk in 1676 als een dysenterie-epidemie Kerkrade treft (zie hiertoe ook grafiek 4). Daarentegen doet dit crisisverschijnsel zich tienmaal voor in de kortere periode 1754-1796. Meer dan de helft van deze gevallen valt samen met pieken in de graanprijzen (1763, 1772-1773, 1790 en 1795-1796). Het ontbreken van sterftecijfers voor de eerste helft van de achttiende eeuw maakt het helaas niet mogelijk ook voor deze periode de crisisjaren vast te stellen.

Grafiek 3. Sterfte-aantallen Kerkrade, 1655-1795

Bron: Archief St.-Lambertusparochie Kerkrade.

Grafiek 4. Aantallen dopen Kerkrade, 1615-1795

Bron: Archief St.-Lambertusparochie, Kerkrade.

De stagnatie in de zeventiende eeuw kan blijkbaar niet zomaar worden verklaard door hoge prijzen en een arme bevolking, want hoewel de uitschieters in de roggeprijzen veel frequenter en veel heftiger zijn, volgt hierop maar eenmaal (en dan nog indirect via een ziekte) een excessieve sterfte. De waarde van deze uitspraak is overigens afhankelijk van de betrouwbaarheid van de gegevens over dopen, trouwen en begraven. Nu zijn in de zeventiende eeuw de registers van gestorvenen (dan wel begravenen) vaak onvolledig. Met name de kindersterfte wordt regelmatig onnauwkeurig genoteerd. Ook in Kerkrade komen in de periode 1655-1705 buitengewoon weinig kinderen voor in de begraafregisters. Dit wijst op onvolledige aantekeningen. Een eenvoudige berekening bevestigt deze uitspraak. Aan de hand van de twee bekende (althans berekende) bevolkingsopgaven en de opgaven van begravenen tussen 1655 en 1700 vindt men het onwaarschijnlijk lage sterftecijfer van 13,6. Voor de periode 1755-1796 is dit 30%! Nadat de demografische gegevens uit deze tijd op gezinskaarten zijn ondergebracht, zal blijken wat de omvang is van de geconstateerde “ondertelling” en welke gevolgen dit heeft voor de hiervoor geuite opinies.

De hier aangevoerde overwegingen resulteren in een complex en soms tegenstrijdig beeld. Daarbij dient men te bedenken dat er ook nog andere verklaringen mogelijk zijn. Wat te denken bijvoorbeeld van de veelbesproken fourageringen en plunderingen, waaraan de bewoners van deze streek waren blootgesteld in de twee besproken eeuwen?²⁴ In hoeverre wordt hierdoor bepaald of de bevolking verder groeit dan wel stationair blijft? De verwevenheid tussen oorlog en voedselprijs maakt bovendien nog een combinatie van beide factoren als verklaring mogelijk.

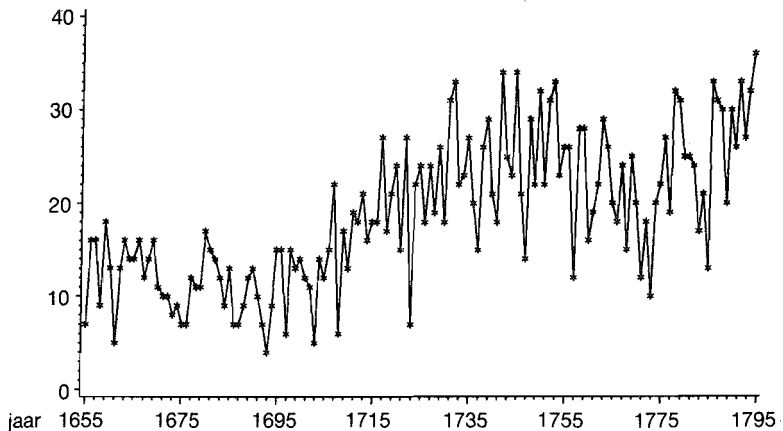
Van belang voor een mogelijke verklaring van het verschil tussen de zeventiende en achttiende eeuw is ook een nader onderzoek naar de instelling van de Kerkradenaren ten aanzien van het huwelijk. Tot laat in de negentiende eeuw (in de volgende paragraaf wordt hierop nader ingegaan) wordt de provincie Limburg gekenmerkt door een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksleeftijd. Op deze manier wordt een snelle groei van de bevolking voorkomen via Malthus' “preventive checks”. Sommigen zien hierin een min of meer onbewust onderschikken van persoonlijke wensen aan gemeenschapsbelang. Het kan zijn dat dit restrictieve huwelijkspatroon in het zeventiende-eeuws Kerkrade sterker was dan in de achttiende eeuw. Een indicatie hiervoor is te vin-

²⁴ *Limburgs Verleden II*, Maastricht s.d., pag. 214, 242, 245-246.

den in het huwelijkscijfer, dat wil zeggen het aantal huwelijken per jaar per 1.000 inwoners. De periode 1655-1700 geeft een huwelijkscijfer van 7,7; voor 1701-1750 en 1751-1795 belooft dit getal respectievelijk 9,8 en 9,4 (zie ook de absolute cijfers in grafiek 5). Hieruit is een lager huwelijkspeil af te leiden in de zeventiende eeuw. Dat geldt te meer daar het huwelijkscijfer ook beneden de 9 blijft, als voor de jaren 1658 en 1699 de lage communicantenopgaven als basis voor de bevolkingsaantallen worden gebruikt. Een nadere bestudering van de registratie der huwelijken zal moeten leren of ook de huwelijksleeftijd na 1700 lager werd, zodat naast meer huwelijken ook een langere periode, waarin gehuwde vrouwen vruchtbaar waren, voor een bevolkingstoename verantwoordelijk was. Als dit inderdaad zo zou blijken te zijn, dan is een nader onderzoek naar de sociaal-psychologische veranderingen die eraan ten grondslag liggen, van belang.

Grafiek 5. Huwelijken te Kerkrade, 1655-1795

huwelijken

Bron: Archief St.-Lambertusparochie, Kerkrade.

Maar ook hier is het spel van oorzaak en gevolg ingewikkeld. De bevolkingstoename kan het gevolg zijn van meer en jonger huwen; van de andere kant zorgen meer geboorten voor een jongere bevolking, waarin de huwelijksfrequentie al om die reden hoger wordt.

Er zijn kortom te veel vragen om met het nu bestudeerde materiaal te kunnen beantwoorden. Nader onderzoek, zoals een te entameren gezinsreconstructie, een sociale stratificatie en een ontleding van de economische structuur, zijn onontbeerlijk voor verdergaande conclusies. Duidelijk is echter dat deze eerste demografische verkenning belangwekkende ontwikkelingen aan het licht brengt.

De negentiende en twintigste eeuw

Alvorens in te gaan op de gevonden ontwikkeling in de laatste twee eeuwen is het zinnig even stil te staan bij het model van de bevolkingsontwikkeling in de overgang tussen de pre-industriële en de moderne tijd.²⁵ Uiteraard geeft zo'n model slechts een globaal beeld, zodat het te bestuderen gebied kleinere of grotere afwijkingen van het algemene patroon kan vertonen. In het onderhavige model wordt aangegeven hoe de bevolkingsontwikkeling in Europa zich tussen het eind van de achttiende eeuw en de twintigste eeuw heeft voltrokken. Dit zeer algemene beeld is ontstaan aan de hand van tot nog toe verrichte onderzoeken. Welnu, de pre-industriële samenleving werd gekenmerkt door hoge geboorten- en sterftcijfers. Per duizend inwoners werden gemiddeld 30 kinderen per jaar geboren en ook het sterftcijfer lag rond deze waarde of iets lager.

Het aantal geboorten werd voornamelijk bepaald door de "natuurlijke" ontwikkeling, aangezien het gebruik van geboortenbeperkende middelen nauwelijks ingang had gevonden en de eventueel wel toegepaste methoden (coïtus interruptus) zo onbetrouwbaar waren dat ze nauwelijks betekenis hadden. De hoge sterfte was voornamelijk te wijten aan exogene factoren. Het wankel evenwicht tussen voedselproductie en voedselbehoefte zorgde voor grote schommelingen in de sterfte als gevolg van misoogsten, oorlogen en epidemieën. Als resultaat van dit alles kon een lichte bevolkingsgroei voorkomen; zeer frequent zorgden crises echter voor uitdunning van de populatie.²⁶

In dit beeld kwam verandering toen de voedselproductie als gevolg van de agrarische revolutie (onder andere vruchtwisselingsgebruiken waar-

²⁵ Een heldere beschrijving geeft H.J. Habakkuk, *Population growth and economic development since 1750*, Leicester 1981.

²⁶ Zie hierover W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*, Göttingen 1977.

door braak overbodig werd, teelt van klaverachtigen waardoor de grond werd verbeterd en meer vee kon worden gehouden) toenam. Dit gebeurde ook zodra de medische wetenschap een dam wist op te werpen tegen epidemieën en volksziekten. Toen zag men dat de geboorten op eenzelfde peil bleven, bepaald als ze waren door factoren die slechts op langere termijn veranderden. Door de sterk dalende sterfte nam echter het geboortenoverschot steeds grotere vormen aan. De bevolkingsexplosie die momenteel in de Derde Wereld wordt geconstateerd, kan worden toegeschreven aan een vergelijkbare ontwikkeling.

Ergens in de negentiende eeuw werd in Europa aan deze ontwikkeling een halt toegeroepen. Hiervoor is een aantal redenen te noemen: de gezinnen werden te groot, omdat door de verminderde kindersterfte een steeds groter aantal kinderen in leven bleef; bovendien steeg het inkomen per hoofd van de bevolking, zodat praktische overwegingen, in casu meer financiële mogelijkheden, de beslissing om minder kinderen te krijgen stimuleerden; ook leverde de wetenschap meer en betere voorbehoedsmiddelen en zorgden de urbanisatie en het wegvallen van traditionele denkbeelden voor acceptatie en gebruik van deze middelen. Het tijdstip waarop deze verandering zich voordeed, is van land tot land en van streek tot streek verschillend, maar het gevolg was dat ten slotte ook het geboortenpeil aanzienlijk daalde. Een nieuw evenwicht werd bereikt waarbij zowel sterfte als geboorte rond de 10 à 15% schommelden.

Wij willen nagaan of deze ontwikkeling zich ook in Kerkrade heeft voorgedaan en zo ja, wanneer. Men dient wel te bedenken dat bij dit soort analyses van geboorten- en sterftcijfers een belangrijke factor wordt veronachtzaamd, namelijk de leeftijdsopbouw van de bevolking. Een bevolking die een bevolkingspyramide vertoont met een brede basis, veel jonge mensen dus, zal automatisch een hoger geboortencijfer en een lager sterftcijfer hebben dan een oude bevolking. Tijdens het verdere onderzoek zal de eventuele verandering in de leeftijdsopbouw in de beschouwingen mee moeten worden betrokken. Vooral de periode van grote immigratie naar Kerkrade tussen 1900 en 1930 levert immers een relatief jonge bevolking op. Een vergelijking met de provincie als geheel en met de omliggende regio wordt geboden om de ontwikkelingen in Kerkrade meer reliëf te geven.

In Kerkrade ziet men dat in de achttiende eeuw het geboortencijfer boven de 35% ligt en het sterftcijfer rond de 30%. De plaats verkeert dan duidelijk nog in het stadium vóór de demografische revolutie. Halverwege de negentiende eeuw liggen de cijfers respectievelijk iets onder de

Tabel 7. Geboorten-, sterfte- en natuurlijke overschotcijfers in Kerkrade, 1740-1970 (in ‰)

Jaar	Geboorte		Sterfte		Overschot		Bron
	Kerkrade	Limburg*	Kerkrade	Limburg*	Kerkrade	Limburg*	
1740-1744	29						par. reg.
1755-1756	37		28		9		„
1760	37		33		4		„
1764	37		28		9		„
1768	35		24		11		„
1778	37		24		13		„
1783	38		35		3		„
1829	35		25		10		B.S., R.A.L.
1840	34		24		10		„
1849	32	30	23	24	9	6	„
1859	36	31	27	23	9	8	„
1869	33	31	24	22	9	9	„
1879	32	33	23	22	9	11	„
1889	37	30	22	19	15	11	G.D.D., C.B.S.
1899	46	32	22	18	24	14	„
1909	45	33	20	17	25	16	„
1920	35	30	15	15	20	15	„
1930	28	29	9	10	19	19	„
1947	27	28	8	8	19	21	„
1960	20	24	7	7	13	17	„
1970	13	19	10	7	3	12	„

* De Limburgse cijfers zijn ontleend aan: Heeren/van Praag, Van nu tot nul, pag. 41. Daar worden de gegevens naar vijfjaarlijkse periode opgesomd. Hier wordt de waarde weergegeven van de vijfjaarlijkse periode waarin het bewuste jaar ligt. Afrondingsfouten kunnen kleine verschillen veroorzaken. B.S., R.A.L. staat voor Burgerlijke Stand, Rijksarchief Limburg; G.D.D., C.B.S. staat voor de Gemeentelijke Demografische Documentatie van het C.B.S.

35 en 25 promille. Men dient overigens te bedenken dat er tussen 1783 en 1829 geen cijfers voorhanden zijn. De toegenomen medische kennis en de verbeterde hygiëne, alsmede een grotere voedselproductie hebben de sterftcijfers gedrukt. De kenmerken van de hierboven beschreven demografische transitie treden pas aan het licht na 1880; zowel voor Limburg als geheel als voor Kerkrade valt dan een toenemend geboortenoverschot te constateren. Opvallend is dat in de eerste periode van deze ontwikkeling dit overschot niet alleen door dalende sterftcijfers, maar ook door stijgende geboortencijfers wordt veroorzaakt. We zien hier dat het eerder geschetste model van de bevolkingsontwikkeling, al-

thans voor Kerkrade, niet geheel toepasbaar is. Eenzelfde constatering is in de Engelse historiografie gedaan: de sterftedaling als reden voor de sterke bevolkingsstijging bij industrialisering is overschat; even belangrijk is de stijging van de geboorten.²⁷ Hoe dan ook, voor de hier bestudeerde gemeente heeft de periode tussen het begin van de demografische overgang met ongeveer 10% geboortenoverschot naar de afsluiting van die ontwikkeling met weer eenzelfde overschot ruim zestig jaar in beslag genomen.

Ook voor Engeland, Zweden en geheel Nederland is een vergelijkbare tijdsspanne vastgesteld.²⁸ De daling van het sterftecijfer en als gevolg daarvan de daling van het geboortencijfer zijn in Limburg aanzienlijk later opgetreden dan in de rest van Nederland.²⁹ De oorzaken hiervoor zijn elders uitvoerig behandeld.³⁰

Voor dit onderzoek is echter met name het verschil tussen Kerkrade en Limburg interessant. De sterftecijfers volgen een ongeveer identieke ontwikkeling, maar de geboortencijfers zijn dermate anders dat een verklaring noodzakelijk is. Een stijging van het geboortenpeil is rond de eeuwwisseling zowel in Kerkrade als in Limburg voorgekomen, maar in Kerkrade is dit proces veel opvallender. Als na 1900-1910 de geboortencijfers beginnen te dalen, gebeurt ook dit in Kerkrade veel sneller dan in de rest van de provincie. Als resultaat hiervan wordt het grootste geboortenoverschot in Kerkrade in 1910 bereikt, terwijl dit in Limburg pas in 1947 het geval is (zie grafiek 6).

De bezwaren tegen het gebruik van ongecorrigeerde geboorten- en sterftecijfers zijn al vermeld. Deze kunnen er toe leiden dat, indien voor Kerkrade een ander beeld wordt geconstateerd dan voor de rest van de provincie, dit wordt veroorzaakt door bijvoorbeeld een andere leeftijdsopbouw of door een hoger percentage celibatairen. We kunnen de ver-

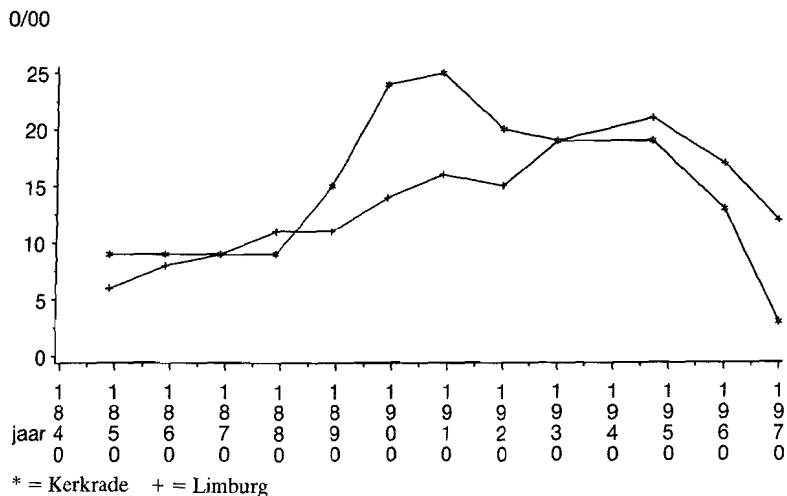
²⁷ Zie o.a. Ph. Deane and W.A. Cole, *British economic growth, 1688-1950*, Cambridge 1969, hfdst. III en N.L. Tranter, *Population since the Industrial Revolution. The case of England and Wales*, London 1978, hfdst. 3.

²⁸ E.W. Hofstee, De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800, in: H.J. Heeren en Ph. van Praag, *Van nu tot nul. Bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1974, pag. 3.

²⁹ Zelfs binnen Europa behoorde Limburg tot de laatkomers wat betreft de daling van de vruchtbaarheid. A. Coale vermeldt Limburg bij de zes, respectievelijk zeven regio's met zeer hoge vruchtbaarheid in 1870 en 1900. Zie A. Coale, The decline of fertility in Europe from the French revolution to World War II, in: S.J. Behrman (ed.), *Fertility and family planning. A world view*, Ann Harbor 1969, pag. 3-24, aldaar pag. 13.

³⁰ Hofstee, o.c., pag. 72.

Grafiek 6. Geboortenoverschot Limburg en Kerkrade

schillen in de aantallen gehuwden uitschakelen door het aantal geboorten slechts te betrekken op het aantal gehuwde vrouwen.³¹ In tabel 8 is dit gebeurd. Kerkrade wordt er vergeleken met de omliggende regio en de provincie als geheel. Ook met deze “gecorrigeerde” maat voor huwelijksvruchtbaarheid komt men tot eenzelfde beeld als aan de hand van de ruwe geboortencijfers. Kerkrade heeft aanvankelijk een bedui-

Tabel 8. Huwelijksvruchtbaarheid (aantal geboorten per 1.000 gehuwde vrouwen) Kerkrade, Oostelijke Mijnstreek en Limburg

	1885	1910	1930	1960
Kerkrade	262	295	149	83
Oostelijke Mijnstreek	204	246	183	109
Limburg	204	221	192	125

Bron: Engelen, *Fertiliteit*, pag. 90 en 234.

³¹ Deze maat is gehanteerd in Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*, Assen/Maastricht 1987.

dend hogere vruchtbaarheid dan de provincie, maar tussen 1910 en 1930 komt er een duidelijke omslag naar voren. Nu zijn de echtparen in de hier bestudeerde plaats aanzienlijk minder vruchtbaar dan hun provinciegenoten. Opvallend is voorts dat de hele Oostelijke Mijnstreek hetzelfde beeld vertoont als Kerkrade, zij het minder uitgesproken.

Is de aanwezigheid van gestichtsbevolking dan van invloed geweest? Uit tabel 9 is af te lezen dat de veel grotere relatieve gestichtsbevolking van Kerkrade tussen 1889 en 1909 onder overigens gelijkblijvende omstandigheden eerder minder geboorten zou hebben moeten opleveren. Dat is niet gebeurd. Ook de daling van het geboortencijfer in de eerste helft van de twintigste eeuw is niet veroorzaakt door een stijging van het aantal celibitair. Integendeel, tegelijk met het geboortencijfer daalt ook het percentage van de bevolking in gestichten.

Tabel 9. Gestichtsbevolking in Kerkrade, Zuid-Limburg en Limburg in % van de bevolking

	1889	1899	1909	1920	1930	1947
Kerkrade	11,1	10,0	6,9	4,2	3,3	3,9
Zuid-Limburg	4,4	4,6	4,7	3,7	3,3	3,6
Limburg	4,3	5,0	5,7	4,9	4,5	4,2

Bron: J. Wachelder, Het geboorte-overschot in Limburg in de laatste eeuw, in: *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg II* (1956), pag. 65-97, aldaar pag. 96-97.

De verklaring voor het in vergelijking met de rest van de provincie ander geboortenpatroon in Kerkrade zal dus in andere dan puur demografische factoren moeten worden gezocht. Tussen 1886 en 1930 oefent Kerkrade grote aantrekkingskracht uit op immigranten. Behalve in de vijfjaarlijkse periode rond de eerste wereldoorlog, 1916-1920, is er een vestigingsoverschot. Dit is zelfs erg groot tussen 1900 en 1915 als er bijna 8.000 mensen meer komen dan gaan. De mijnbouw en haar toeleveringsbedrijven scheppen een toenemend aantal arbeidsplaatsen. Waarschijnlijk trachten vooral jongere mensen in deze bedrijfstak emplooi te vinden.

Dit had twee gevolgen voor de geboortencijfers. In de eerste plaats trouwt men meer en jonger. Brabant en Limburg gaan de moderne pe-

riode in met een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksleeftijd.³² In de landbouwgebieden probeert men versnippering van de bouwgrond tegen te gaan en arbeidsplaatsen voor de jonge bevolking veilig te stellen. Een beperking van het kindertal is daarom onvermijdelijk en laat trouwen de enige betrouwbare en toegestane mogelijkheid. Kerkrade nu komt al vrij snel in een industrialisatieproces terecht, waarbij dit oude voortplantingspatroon wegvalt en er dus meer kan worden getrouwd.

Tabel 10. Gehuwde vrouwen als percentage van alle vrouwen boven 14 jaar

	1885	1910	1930	1960
Kerkrade	49	61	63	68
Oostelijke Mijnstreek	47	50	58	66
Limburg	48	48	50	61

Bron: Engelen, Fertilititeit, pag. 92 en 236.

Tabel 10 leert dat in Kerkrade een steeds groter percentage vrouwen gehuwd is, waarmee een voorwaarde is geschapen voor een hoger geboortencijfer. In de tweede plaats worden binnen de huwelijken meer kinderen geboren (zie tabel 8). Voor een deel is dit uit het op jongere leeftijd trouwen te verklaren. Zo liet Wachelder zien dat het percentage gehuwde vrouwen beneden de 25 jaar in Kerkrade tussen 1879 en 1947 stijgt van 5,6 naar 14,1.³³ Naarmate vrouwen de 40 à 50 jaar naderen, neemt hun vruchtbaarheid af. De jeugdige bruiden uit Kerkrade brengen een groter gedeelte van de periode, waarin ze maximaal vruchtbaar waren, binnen het huwelijk door. Overigens ziet men ook in tabel 10 dat Kerkrade als koploper van de Oostelijke Mijnstreek fungeert en dat deze regio de gehele twintigste eeuw een “moderner” huwelijkspatroon vertoont dan de provincie als geheel.

De hogere geboortencijfers te Kerkrade tussen ongeveer 1885 en 1925 zijn daarmee verklaard door een mengeling van economische en menta-

³² Hofstee, o.c., pag. 72.

³³ J. Wachelder, Het geboorteniveau in Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg VI* (1962), pag. 21-102, aldaar pag. 70-71.

le factoren die op hun beurt het gevolg zijn van de opkomst van de mijnindustrie. Van dezelfde aard is de verklaring voor de geboortendaling die eveneens sneller verloopt dan voor de provincie als geheel. De geboortencijfers dalen tussen 1900 en 1970 voor Kerkrade en Limburg met respectievelijk 33 en 13%. Ook hier blijkt de andere structuur van Kerkrade. Een groot gedeelte van de bevolking bestaat uit immigranten; in de beroepsverdeling te Kerkrade overwegen de niet-agrarische beroepen nadrukkelijk. Zo is in 1930 slechts 2,1% van de mannelijke bevolking in de landbouw werkzaam;³⁴ de gemeente kent in de loop van de twintigste eeuw een duidelijke verstedelijking. Dit is het tegenovergestelde van de situatie in de gemiddelde Limburgse gemeente, die moet worden omschreven als klein, landbouwgericht en met een grote autochtone bevolking. Daarom hebben traditionele denkbeelden omtrent voortplanting in het geïndustrialiseerde en verstedelijkte Kerkrade minder lang standgehouden dan in de rest van Limburg.

We zagen reeds dat het aantal jong gehuwde vrouwen aanmerkelijk hoger is dan in de rest van Limburg. Daarin kan geen verklaring liggen voor een lager geboortecijfer na 1920. Toch is de huwelijksvruchtbaarheid zeker vanaf die tijd aanzienlijk lager. Binnen de huwelijken heeft te Kerkrade dus eerder beperking van het kindertal plaatsgevonden. Kennis van voorbehoedmiddelen en aanvaarding van de toepassing ervan worden hier duidelijk eerder aangetroffen dan in de gehele provincie Limburg.

Een nieuw interessant onderzoeksgebied dient zich hier aan. Het is onwaarschijnlijk dat Kerkrade alleen een voorhoedefunctie heeft vervuld. Het verdient aanbeveling na te gaan in hoeverre de plaats zich van haar omgeving onderscheidde op sociaal, psychologisch, religieus en cultureel gebied. Of daardoor ook het omringende platteland werd beïnvloed, en in hoeverre, is een vraag die dan in het logische volgt.

Slotopmerkingen

Het bevolkingsverloop van Kerkrade is op zichzelf niet bijzonder opzienbarend. De plaats laat de stereotiepe ontwikkeling zien die reeds zo vaak in West-Europa is geconstateerd: een aarzelende ontwikkeling in de zeventiende eeuw met nu eens een lichte daling, dan weer een stagnatie of lichte groei van de bevolking. Dan geleidelijke groei, geduren-

³⁴ Zie de aangehaalde studies van J. Wachelder.

de de gehele achttiende eeuw, versnellend in de negentiende eeuw, op zijn hoogtepunt in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Toch zijn er uit de bevolkingsontwikkeling interessante vragen te halen over andere aspecten van de geschiedenis van Kerkrade. Allereerst dient echter met grotere zekerheid te worden vastgesteld hoe het bevolkingsverloop in de tweede helft van de zeventiende eeuw is geweest. Is, zoals hier wordt beweerd, de Spaanse vermelding die wordt gesteund door de geboortencijfers juist, of moet men zich verlaten op de aantallen communicanten? Onopgelost, maar verder toegespitst, is de vraag waarom in Kerkrade reeds aan het einde van de zeventiende eeuw een gestage groei van de bevolking optreedt, terwijl dit in grote delen van Europa pas gebeurt in de loop van de achttiende eeuw. Welke factoren zijn hier van invloed? Hoe moet vervolgens het verschil tussen de zeventiende en achttiende eeuw worden verklaard? We zagen immers een in vergelijking met de achttiende eeuw geringe gevoeligheid voor crises in de zeventiende eeuw en een hoger huwelijkspeil in de achttiende eeuw. Om deze vragen nader tot een oplossing te brengen, is het nodig meer gedetailleerde demografische informatie te verkrijgen, bijvoorbeeld door middel van een gezinsreconstructie. Bovendien moet het inzicht in de economische structuur en sociale stratificatie van Kerkrade worden vergroot.

In de negentiende en twintigste eeuw valt de snelle modernisering van Kerkrade op, vooral nadat de plaats een mijnstad is geworden. Er wordt meer en jonger gehuwd en het kindertal binnen het huwelijk is aanzienlijk lager dan in de rest van de provincie Limburg. Voor een deel is dit te verklaren door grote groepen immigranten. Welke gevolgen dit voor de autochtone bevolking heeft gehad, is onduidelijk. Ook weten wij niet of de oude en nieuwe opvattingen met elkaar in botsing kwamen. Wellicht zijn de cijfers over huwelijks- en voortplantingsgedrag een gemiddelde van twee deelpopulaties: de oorspronkelijke inwoners van Kerkrade enerzijds en de immigranten anderzijds. Er dient zich hier een boeiend onderwerp aan voor een historisch-sociologische studie. Tenslotte bleef de vraag open naar de relatie van de stad met de omliggende streek, maar ook van de Mijnstreek als industriële kern met het agrarische achterland.

Het uitspreken van de hoop dat op een aantal van de hier geformuleerde vragen door nader onderzoek antwoord kan worden gegeven, is natuurlijk de slotopmerking van deze bijdrage.

DE GASVERZORGING TE VENLO 1862-1902¹

In de jaren vijftig van de vorige eeuw gingen in Venlo de eerste stemmen op om te komen tot een stedelijke gasvoorziening. In 1862 werd de voorziening gerealiseerd. Ingenieur Felix Tonnar uit Dülken (Pruisen) verwierf een twintigjarige concessie. In het Limburgse waren Maastricht (1849) en Roermond (1860) Venlo voorgegaan.

De gaskwestie, dat wil zeggen de keuze tussen particuliere dan wel stedelijke exploitatie, speelde toentertijd geen rol. De slechte start van de gemeentelijke gasfabriek te Roermond was daar debet aan.² De niet al te uitvoerige bronnen laten niet toe onomstotelijke conclusies te trekken omtrent de overwegingen en achtergronden van de beslissingen in 1862. De archieven van Tonnar zijn praktisch helemaal verloren gegaan.³ De archieven van de gemeente Venlo (G.A.V.) en van de Kreis Viersen geven ons wel enig inzicht over de periode Tonnar tussen 1862 en 1886, maar de meeste stukken stammen uit de periode 1882-1886, toen er een gemeentelijke gascommissie van raadsleden en niet-raadsleden functioneerde. Deze commissie had onder andere tot taak controle uit te oefenen op het gasbeleid van Tonnar. Het historisch materiaal maakt het mogelijk een beeld te geven van het beleid van de ondernemer, de diffusie van het gas en het gemeentelijk gasverzorgingsbeleid.⁴ De situatie die Felix Tonnar in 1862 in Venlo aantrof, nodigde niet bepaald uit om te beginnen met een gasfabriek. Er waren nogal wat nega-

¹ Het artikel is een bewerking van de doctoraalscriptie van De gasverzorging in de tweede helft van de negentiende eeuw in Venlo, K.U. Nijmegen 1987, 133 pag.

² Gemeentelijke of particuliere exploitatie, in: *Venloosche Courant* 23.04.1887, onder andere handelend over 1862: "... en het gemeentebestuur was, vooral door het uiterst moeilijk, ellendig en nadelig begin der eigen exploitatie van Roermond afgeschrikt, 'happetig' (hebberig) op iemand, die in Venlo gas zou willen leveren".

³ Binnenkort verschijnt een monografie van Felix Tonnar van de hand van Dr G. Schirmmacher uit Brüggén. Tonnar werd 16.05.1829 geboren in Eupen (Pruisen). Studeerde in Luik en Verviers. Bouwde in 1858 de gasfabriek te Ruhrort. Werd directeur van de gasfabriek te Dülken. Was de bouwer van de Dülkense fabriek en paste er een eigen ovensysteem toe. Bleef directeur tot 1880. Eigenaar-directeur van de gasfabriek te Venlo, 1862-1886. Stichtte de firma Felix Tonnar Maschinenbauanstalt in 1867. Lid van de Kamer van Koophandel te Mönchengladbach 1884-1905. Lid gemeenteraad Dülken 1893-1910. Gestorven 27.05.1912 te Dülken.

⁴ Vooral G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet.

tieve vestigingsfactoren. De belangrijkste was dat Venlo een vestingstad was. Dat bracht de nodige belemmeringen met zich mee. De regering had het tot voor kort niet wenselijk geacht gasverlichting in vestingsteden toe te passen. Blokkade van de steenkolentoevoer of het simpelweg dichtdraaien van een kraan konden een stad in duisternis hullen. Strategisch was dat onwenselijk. Vandaar allerlei bepalingen ten aanzien van reserveverlichting met olie.⁵ Meerdere steden in Oost- en Zuid-Nederland ondervonden daardoor vertraging bij de realisatie van publieke gasverlichting.

Een tweede factor was van economische aard. De economische opleving van ons land na 1850 ging volledig aan Venlo voorbij. De vesting was een sta-in-de-weg, de noord-zuid-verbinding via de Maas abominabel. Sinds de afscheiding van 1830-1839 tapte België veel Maaswater af voor zijn kanalen. Het fabriekswezen had in Venlo nog geen intrede gedaan. De plaatselijke nijverheid bestond uit een zestigtal trafieken met beperkte capaciteit. De spankracht van de ambachtelijke bedrijfjes was niet groot. In de periode 1860-1882 liep hun aantal terug van 106 naar 57; ook het aantal werklieden verminderde.⁶

De jaarverslagen van de Kamer van Koophandel uit die tijd beschuldigen Den Haag telkens van grove nalatigheid. In een gezamenlijk adres van de Kamer en het gemeentebestuur werden alle negatieve factoren opgesomd en gewezen op de spanning tussen de vrijhandelspolitiek van Den Haag en het protectionisme van de Duitse Bond.⁷ De teneur van het adres, dat 12 november 1858 naar de Tweede Kamer werd verstuurd, luidde: "U Edel Mogenden handelt over ons, zonder ons, met het resultaat niets voor ons. De landstreek wordt regelrecht met de ondergang bedreigd voor wat betreft scheepvaart, handel, nijverheid en landbouw".⁸ Aanleiding voor het adres was de dreiging, dat de spoorlijn Eindhoven-Helmond-Roermond aan Venlo voorbij zou gaan.

De handel vormde een niet onaanzienlijk deel van de stedelijke economie. De precieze omvang kan niet worden aangegeven, omdat de bronnen te summier zijn. Maar de registers van de gasverbruikers maken duidelijk dat het mercantiele element aanzienlijk was.

⁵ P. Kooij, De gasvoorziening in Nederland rond 1880, in: *Het Gas*, jrg 100, juni 1980, pag. 266-277.

⁶ J.A. de Jonge, Het economische leven in Nederland 1844-1873, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (A.G.N.), dl 12, pag. 55 e.v.

⁷ H. Böhme, *Deutschlands Weg zur Grossmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881*, Köln 1966.

⁸ G.A.V., Op de Laack 28a, bijlage bij de notulen van de raad.

Een andere belangrijke economische factor was het garnizoen. Weliswaar was de staatkundige situatie van het hertogdom Limburg door het mislukken van de liberale revolutie in de Duitse landen een stuk duidelijker geworden en stond het hertogdom voorgoed op de lange moeizame weg van integratie met het koninkrijk, maar toch waren er nog precieze banden met deze Duitse Bond. Het separatisme verdween allengs en maakte plaats voor wat heette “Limburgse politiek”. Mr Leopold Haffmans, het Tweede Kamerlid uit Venlo, was er de voornaamste voorstander van. Hij streefde naar een volledige autonomie voor het hertogdom. De Haagse opstelling, die de economische achterstand tot in de twintigste eeuw bestendigde, heeft dit “Kleinstaterei-denken” zeker bevorderd. De staatkundige ontwikkelingen in het Duitse gebied deden Den Haag beseffen, dat men de Maasvestingen moest ontmantelen om eventuele Pruisische bemoeienissen te ontlopen. Vanaf 1853 werd opheffing overwogen. Venlo was dat enerzijds welkom, maar het vreesde tegelijkertijd voor zijn garnizoen, getuige het Venloosch Weekblad (V.W.) van 11 maart 1863, dat schreef: “Als de stad het garnizoen verloor, dan waren wij arm”. Een juiste conclusie, want het garnizoen zorgde voor zeer veel koopkracht. De omvang van het garnizoen was in dat jaar 9,2% van de totale bevolking. In 1867 besloot de regering inderdaad tot ontmanteling.⁹ Wat men vreesde, gebeurde: de omvang van het garnizoen nam af. In 1886 was nog 4,7% van de bewoners van Venlo en in de jaren negentig nog slechts ruim 2% militair.¹⁰ De conclusie die Linssen trekt in zijn studie over de industriële ontwikkeling van Midden- en Noord-Limburg in de periode 1839 tot 1914, als zouden er veel middelgrote bedrijven met een flexibel karakter in het gebied voorkomen, geldt zeker niet voor Venlo, althans tot 1890.¹¹ De dynamiek ontbrak er tot dat jaar volledig, mede een gevolg van de trage ontmanteling van de vesting. Dat proces duurde van 1867 tot 1899. Zeer terecht wijst Linssen op de slechte financiële infrastructuur als remmende factor. De geschiedenis van de gasverzorging illustreert dat. De snelle ontwikkeling in Pruisen en meer speciaal in het Roergebied vanaf 1870 gaf ook impulsen aan ontwikkelingen in het Venlose. De tuinders gingen er meer en meer hun producten afzetten. Transport en

⁹ J. Schatorjé en S. van de Hoek geven een goed exposé van de ontmanteling in *De slechting van de vesting Venlo. Een geschiedenis van tegenstrijdige belangen*, Venlo 1980.

¹⁰ Zie noot 1, pag. 93.

¹¹ G. Linssen, *Verandering en Verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg*, Tilburg 1969.

expeditie verzorgden ze zelf; zij brachten kolen mee terug. Vandaar de veelvuldige combinatie van tuinderij, transportbedrijf en kolenhandel. Het transportwezen was niet nieuw. Vóór 1830 kende Venlo al een uitgebreide transportdienst van voerlieden, goeddeels omdat de Maas nog een belangrijke rol speelde en Venlo stapelplaats was. Vanaf de jaren zestig werden steeds meer goederen per spoor vervoerd.¹² Aanvankelijk waren de spoorwegverbindingen met het Rijnland veel beter dan met Nederland. Met Pruisen en met België waren de contacten zowel in economisch als in cultureel opzicht intensief. Holland was ver weg en had geen oog voor Venlose belangen en verlangens.

Al met al geen aantrekkelijke situatie om als ondernemer te beginnen, lijkt het, maar we zullen zien, dat Tonnar zijn afzet baseerde op enkele grote gasafnemers: het garnizoen, de spoorwegen en de gemeente. Tezamen boden deze drie voldoende waarborg voor een redelijk productieniveau en voldoende winstmogelijkheden.

De gasfabriek van Felix Tonnar, 1862-1886

De markt die Tonnar aantrof voor gas kan als volgt in kaart worden gebracht. De vierde volkstelling van 1859 registreerde 947 gebouwen binnen de vesting.¹³ Bij de vijfde in 1869 was er een tiental minder. De zesde volkstelling van 1879 noemde 963 gebouwen binnen de bebouwde kom. Binnen de vesting was blijkbaar geen ruimte voor nieuwbouw. De gemeentelijke jaarverslagen geven bevolkingscijfers. Het gemiddelde per woning was in die tijd 6,8 bewoners. De welvaart was niet hoog. De cijfers betreffende de onderstand schommelden in al die jaren rond de 550 inwoners, ongeveer 14% van de totale bevolking. Tonnar mocht er van uitgaan, dat het aantal gasverbruikers in de particuliere sfeer voor verlichting van woningen geen grote aantallen betrof. Hij baseerde zijn berekeningen op twee grote afnemers: de gemeente en het garnizoen. Politieke commotie was er in 1862 rond de concessieverlening nauwelijks. De procedure verliep niet vlekkeloos, omdat het dagelijks bestuur de concessievoorwaarden gedurende de inschrijvingsperiode wijzigde. De raad van Venlo besloot op 26 mei 1860 naar aanleiding van het adres van L.J. Enthoven & Cie, fabrikanten van gasbuizen te 's-Gravenhage, met

¹² A. Wintels, *Het regionaal ontwikkelingsplan Noord-Limburg 1988-1992*, Venlo 1988, pag. 2 e.v.

¹³ G.A.V., *Op de Laack* 54.

algemene stemmen dat er geen bezwaar was “tegen oprichting van een gasfabriek”.¹⁴ Evenals het adres van A.P. Jacobs uit Amsterdam van 24 september 1858 nam de raad het adres van de Haagse fabrikant overigens voor kennisgeving aan. In september kreeg Enthoven dan ook een afwijzing.¹⁵ Blijkbaar was de Hollandse lobby daarmee de pas afgesneden. Heel het koninkrijk was hun markt, maar Venlo bleef tot 1885 buiten hun greep.

In Venlo lagen de verhoudingen anders, want het raadslid P.J. Berger¹⁶ had al geruime tijd goede contacten met Felix Tonnar uit het nabije Dülken. Berger vond dat de concessie aan Tonnar toekwam. Daarvan getuigde een nota die hij de raad aanbood op 16 juni 1860. Deze nota had betrekking op de inrichting van een gasfabriek en de vervaardiging van gastoestellen. Berger kon de raad wijzen op de ervaring van Tonnar, opgedaan in Ruhrort sedert 1858 en Dülken sedert 1860. Bovendien had Tonnar een eigen ovensysteem ontwikkeld, dat met succes in beide plaatsen werd toegepast. Tonnar bouwde een klein gasimperium op. Zijn niet onaanzienlijke winsten uit de gasfabrieken stopte hij vanaf 1867 in zijn fabriek voor de bouw van textielmachines te Dülken, waar eind vorige eeuw vele honderden werklieden emplooi vonden. Mogelijk was Berger stille vennoot van Tonnar. Dat zou verklaren waarom Berger na 1862 Tonnar altijd verdedigde in de gemeenteraad.

Aangezien binnen de vesting praktisch elke plek was bebouwd, vond men niet makkelijk een goede bouwplaats. In maart 1861 wees de raad vestiging in het Oudmannenhuis op het Schriksel af. Het Schriksel had een te dichte bebouwing. 9 april 1862 reageerde de Minister van Oorlog positief op de vraag van het Venlose bestuur of bouw in de vesting mogelijk was. De minister bepaalde, dat het stichten van de fabriek kon worden toegestaan in werk 18 van de veste en wel in een lunet voor de courtine 1-2. Andere steden hadden de minister met succes om dezelfde gunst verzocht.¹⁷

Bij de voorbereidingen voor de bouw van een gasfabriek te Venlo treft men veel invloeden uit Maastricht aan. Berger kende de situatie in Maastricht vanwege zijn zakelijke contacten en zijn lidmaatschap van Provinciale Staten. Samen met de firma Bonhomme-Seydlitz had hij

¹⁴ G.A.V., Op de Laack 28a.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Berger, Peter Jozef. Geboren te Viersen (Pruisen) 02.10.1798. Overleden te Venlo 15.12.1865. Commissionair, bankier en expeditie. Raadslid 1851-1865. Liberaal. Provinciale Staten 1859-1865.

¹⁷ G.A.V., Op de Laack 116 en 117; Kooij, o.c.

een beurtvaartbedrijf tussen Maastricht en Venlo. Deze Maastrichtse firma dreigde de concessieverlening aan Tonnar overigens te verknoeien door een concessie-aanvraag te steunen van een zekere H. Stroof. Diens vennoot was ... H. Seydlitz, firmant te Maastricht. De raad besloot daarom op 10 mei 1862 niet onderhands, maar openbaar te laten inschrijven. Seydlitz heeft dat laatste niet gedaan. Berger had hem ongetwijfeld ingelicht over zijn bedoelingen.

Een maand eerder had de Maastrichtse stadsbouwmeester, Van de Bergh, van het college van Venlo opdracht gekregen een ontwerp te maken van voorwaarden voor de publieke gasverlichting. De eigen stadsbouwmeester, Kayser, werd gepasseerd. Hij zou het zich nog lang herinneren. Gedurig kwam hij met competentiekwesties, als gaszaken aan de orde waren. De stedelijke bouwmeester van Maastricht leverde begin juni zijn concept in. De raad boog zich er 27 juni over. De nodige aanpassingen vonden plaats. Tonnar werd op een essentieel punt tegemoet gekomen: kosteloze publieke verlichting werd niet verlangd. Desondanks is het ontwerp niet op alle punten duidelijk.

De inschrijving diende te geschieden op basis van proportionele productie. We kunnen slechts gissen naar de betekenis van die voorwaarde. Ging het om lagere prijzen bij toenemende productie?

De concessievoorwaarden moesten opnieuw worden bijgesteld, toen in april 1862 de koninklijke goedkeuring werd verkregen voor de bouw van de fabriek in de vestingwerken bij de Gelderse Poort en de daaraan verbonden eis tot levering van gas aan het garnizoen. Wederom haalde Tonnar zijn voordeel.

Gedacht was aan een concessieduur van 15 jaar. Dat was in de ogen van Tonnar niet optimaal. Berger pleitte op 4 april in de raad voor 25 jaar. De raad bepaalde de duur op 20 jaar. De prijs per m³ bedroeg 16 cent. Het voorstel er een cent meer van te maken, werd verworpen met vijf tegen vier stemmen.

De inschrijving voor de stedelijke gasvoorziening vond twee keer plaats: op 1 mei en 15 mei 1862. Beide keren schreef Tonnar als laagste in. De tweede inschrijving was nodig geworden, omdat de aanbiedingen van 1 mei op meerdere punten afweken van de gestelde voorwaarden, zo heette het in de notulen van de raad. Een verdere verklaring is niet te geven, zelfs niet te construeren. Op 15 mei voldeden de inschrijvingen van A. Nolet uit Schiedam voor f 2.880,- en F. Tonnar uit Dülken ad f 1.584,- blijkbaar weer niet. Berger poogde de raad te bewegen over te gaan tot gunning, maar zonder succes. Het college contenteerde hem met het voorstel over te gaan tot onderhandse aanneming op basis van

enkele wijzigingen. Tonnar was aanwezig om meteen te onderhandelen. De concessieverlening kwam onmiddellijk rond. De publieke verlichting ging de gemeente *f* 1.200,-- kosten; particulieren gingen 17 cent per m³ betalen. De concessie-akte passeerde 5 juli bij notaris P.L. de Lom De Berg.¹⁸ De aanleg kostte weinig tijd. 3 december 1862 had Venlo zijn gasverzorging.

Niet alleen via Berger was Tonnar goed op de hoogte van de Venlose verhoudingen. Ook Clemens Bocken gaf hem veel informatie. Bocken was vanaf 1871 beherend-directeur van Tonnars gasfabriek.¹⁹

Een vergelijking met de situatie in Dülken ligt voor de hand. De gasfabriek aldaar was een naamloze vennootschap. Er waren 55 aandeelhouders. Tonnar was aandeelhouder-directeur. Zijn aandelenpakket van 16,6% was gelijk aan de borgsom, te storten door de directeur.²⁰ In Venlo verzamelde Tonnar het te investeren bedrag; in Dülken was dat de verantwoordelijkheid van de plaatselijke overheid. Hoogst waarschijnlijk werkte Tonnar in Venlo met stille vennoten. Wij komen tot deze conclusie vanwege de opstelling van leden van de familie Berger in de raad,²¹ maar ook op grond van latere bronnen. Het pamflet van de hand van F.J. Wierdels van 9 januari 1886, verschenen in het kader van de "gasquestie", sprak van "de concessionaris en zijn stille vennoten" en van "stille belangen".²² Tenslotte is het opmerkelijk, dat in 1886 de firma P.J. Berger de aankoop van de gasfabriek door de gemeente voorfinancierde. De gasverzorging in Dülken was strikter gebonden aan overheidscontrole. In Venlo ontbrak tot 1882 de controle bijna helemaal.

¹⁸ Lom De Berg, Pieter Lodewijk de. Geboren te Venlo 03.03.1804. Gestorven te Venlo 31.12.1873. Notaris, vrederechter. Raadslid 1836-1847, 1851-1873. Burgemeester 1837-1847. Lid Provinciale Staten 1845-1848. Lid Tweede Kamer 1848-1866. Gematigd klerikaal lokaal en gematigd liberaal landelijk.

¹⁹ Clemens Bocken was jarenlang vice-voorzitter van de Sociëteit Casino. Zie verder notulen dagelijks bestuur, G.A.V., Op de Laack 9. Bocken was expediteur en assuradeur. Tonnar liet zich in voorkomende gevallen steeds door Bocken vertegenwoordigen. Vanaf januari 1871 was Bocken gemachtigde. Feitelijk had hij de dagelijkse leiding van de gasfabriek van Tonnar.

²⁰ M. van der Horst, in: *Het Gas* 1933, pag. 13 e.v. Deze M. van der Horst is een zoon van D. van der Horst, die in 1885 in Venlo adviseerde in "de gazquestie". Van der Horst schetst de vele nadelen van de publiekrechtelijke ontwikkeling. Verder *Festschrift zum 50 Jährigen Bestehen des Gaswerkes Dülken*, Dülken 1910, pag. 6 e.v.

²¹ P.J. Berger overleed in 1865. L.L.H. Berger, zijn zoon, volgde hem in 1866 op in de raad. Hij trok de pro-Tonnarlijn door.

²² G.A.V., Op de Laack 29b, notulen 28.06.1886; G.A.V., Op de Laack 27, bijlage 10.

Vanaf 1870 was er een golf van “naastingen” van particuliere gasfabrieken in Nederland.²³ Meer en meer werd de gasverzorging een publiekrechtelijke zaak, geïntegreerd in gemeentebedrijven. Bleef voor ieder gemeentebestuur de vraag te beantwoorden: is het gasbedrijf een onderneming met een meer privaatrechtelijk karakter of is het bedrijf uitsluitend publiekrechtelijk van aard? In de kringen van de gaswereld was men aanvankelijk verdeeld over die vraag. Later, toen duidelijk was dat het beheer steeds sterker een politieke zaak werd, niet meer. Daardoor ontstond een verweving met begrotingspolitiek en financieel beleid van de gemeente.²⁴ In Venlo was dat zeker vanaf 1886 het geval. De directeur-ondernemer werd meer en meer een directeur-ambtenaar met een puur uitvoerende taak.

Enige bedrijfsresultaten van Tonnar zijn ons bekend. De paragraaf in de eerste concessie-overeenkomst betreffende controle was zeer beknopt. De boekhouding van Tonnar bleef een gesloten boek voor de gemeente. De gemeente had het moment van de verlenging van de concessie kunnen gebruiken om meer inzicht te krijgen in de bedrijfsresultaten, maar zoiets gebeurde in 1882 niet. In het kader van de “gasquestie” in 1885 kwam Tonnar zelf met financiële gegevens. Enige bewerking van die gegevens levert de volgende statistiek op voor de jaren 1862-1886:

Tabel 1.

Jaar	Gemeente	Particulier	Leiding	Verlies	Verbruikers	Lantaarns	Winst
1862	25.000 m ³	50.000 m ³				80	
1872	25.000 m ³	215.000 m ³				85	
1880	25.000 m ³	180.000 m ³			134		7.400 br
1882	25.000 m ³	125.000 m ³					
1885	30.000 m ³	160.000 m ³	30.000		186 (300)	104	5.000

Bron: G.A.V., Op de Laack 27, 29b, pag. 65.

²³ Zie Kooij, o.c.

²⁴ Van der Horst, o.c. Van der Horst wijdt uit over het Weimar-model. Dülken past daarin. Voor de geschiedenis van de gasfabriek van Venlo staat vast, dat vanaf 1902 de Pruisische ontwikkeling niet meer werd gevolgd. Van der Horst is tegen veel invloed van de overheid.

Tabel 2. Overzicht van de werking der verschillende gemeente-gasfabrieken over 1875, samengesteld door directeur J. A. François van de Gasfabriek te Dordrecht, tevens voorzitter van de Vereniging van Gasfabrikanten

Plaats	Opgericht	Prijs	Verbruikers	Part. gemid. verbruik	Inwoners	Verbruik per inwoner m ³
Helmond	1862	14/12	384	550	6.896	1,5
Roermond	1860	14,5	276	552	9.717	3,3
Zierikzee	1857	12	250	349	8.043	8,6
Maastricht	1858	11	580	533	28.650	5,5
Venlo	1862	17	138	434	8.240	3,2

	Verbruik	Lantaarns	Straatverl.	Kosten gemeente	Lantaarnkosten per inwoner
Helmond	211.235	73	10.841	1.355,--	94
Roermond	132.377	140	32.340	3.095,46	69
Zierikzee	87.286	166	70.959	6.286,31	49
Maastricht	309.247	314	150.184		90
Venlo	60.000	80	19.000	1.200,--	97

Bron: Het Gas 53 (1933), pag. 271-274; G.A.V., Op de Laack 27.

De verlies- en winstrekening kan met enige moeite worden gereconstrueerd. Rente en aflossing bedroegen elk 4%, totaal f 2.400,-- deelde Tonnar mede. Dit betekende dat Tonnar in 1862 f 30.000,-- had geïnvesteerd. Hij schreef haar in vijftintig jaar af. De kostprijs van het gas was per m³ 4,5 cent. De winsten voor Tonnar waren niet onaanzienlijk. In 1885 16,7% van het in 1862 geïnvesteerde kapitaal. Vóór 1882 waren de rendementen 40 à 50%. De exploitatierekening van Tonnar van 1885 gaf een opmerkelijk laag leidingverliescijfer. De 13% die hij noemt, correspondeert geenszins met vermeldingen in de jaarverslagen na 1886. Het is een indicatie voor het feit, dat we de cijfers van Tonnar met de nodige voorzichtigheid moeten bezien. Hij gaf ongetwijfeld een conservatieve cijferopstelling.

Het sterk wisselende verbruik van de particulieren ontstond, doordat in 1880 52 verbruikers hun aankopen staakten. Deze regelrechte kopersstaking ontstond, omdat Tonnar aan 17 cent vasthield, terwijl de markt feitelijk een verkoopprijs van 9 cent kende. In 1882 volgde Tonnar bij de

onderhandelingen over een tweede concessieperiode de markt. Onder de particulieren zaten twee grootverbruikers: de kazernes en de spoorwegen, respectievelijk goed voor 30.000 en 20.000 m³. Aanvankelijk waren zij goed voor praktisch alle particuliere verbruik; in 1888 was hun aandeel nog altijd ruim 30%. Verder is geen beeld van de eerste verbruikers²⁵ te schetsen. Wel kan iets over de commerciële betekenis van Venlo worden gezegd aan de hand van een vergelijking met andere steden. Nevenstaande tabel geeft vergelijkende cijfers uit 1875.

De eerste concessieperiode laat nauwelijks diffusie van het gasverbruik zien. Berekeningen brengen ons tot een gemiddelde toename van 7,8 verbruikers per jaar. Het trage diffusieproces werd door de gemeente nauwelijks ter discussie gesteld.²⁶ De gemeente liep Tonnar niet voor de voeten. Venlo marcheerde mee in de achterhoede, zo blijkt uit tabel 2. De gasprijzen van Tonnar remden het verspreidingsproces. Alleen de aanzienlijken, zoals grote winkeliers en renteniers, konden zich de luxe van gasverlichting permitteren en dan nog alleen als hun panden lagen aan straten, die openbare gasverlichting hadden. De kleine burgerij, de akkerlieden, de dagloners en de seizoenarbeiders waren aangewezen op petroleumverlichting, die overigens 60% goedkoper was.

Op 7 juli 1880 verscheen het eerste rapport inzake de “gasquestie” van de commissie openbare werken.²⁷ Met het oog op concessieverlenging of overname van de verzorging door de gemeente had de raad deze com-

²⁵ Een begrip uit de theorievorming aangaande diffusieprocessen. Van het totale potentieel 2 à 3%.

²⁶ Van 1862 tot 1879 hield het dagelijks bestuur zich tien keer met de gasverzorging bezig, blijkens de notulen van de raad en het college. De begrotingsbehandeling gaf een enkele keer aanleiding om wat op te merken in het kader van het hoofdstuk “Openbare veiligheid”. Het bedrag voor de publieke verlichting stond onder dat hoofdstuk. Tot 1880 is het gasgebeuren in Venlo geen stadszaak, dat wil zeggen een kwestie van stedelijke representatie. Slechts één keer was er een fundamentele zaak aan de orde. In 1866 kreeg Venlo zijn Maasbrug in het kader van de spoorlijnverbinding met Eindhoven. De verkeersbrug wilde Tonnar niet verlichten, want contractueel was vastgelegd, dat de publieke gasverlichting betrekking had op een gebied tot de uiterste veste. P.L. de Lom De Berg kwam in de raad met een spitsvondige interpretatie. De Maasbrug behoorde tot de uiterste veste, gelet op de ligging van fort Sint-Michiël, indien denkbeeldige lijnen werden getrokken van de rechter- naar de linker-Maasoever. Tonnar logde zich bij het raadsbesluit neer, maar traineerde de aanleg. Feitelijk vormde de affaire een bewijs, dat de gemeente een actief beleid kon voeren. G.A.V., Op de Laack 9, notulen 04.12.1866; G.A.V., Op de Laack 28c, notulen 06.10.1866, 01.12.1866, 16.06.1868. Verder was de zaak een bewijs, dat de positie van Tonnar niet altijd sterk was.

²⁷ G.A.V., Op de Laack 27.

missie met een onderzoek belast. De commissie gaf enig vergelijkend cijfermateriaal van Helmond, Roermond, Zierikzee, Sneek en Gorcum, allemaal plaatsen van vergelijkbare grootte. Het valt op dat de commissie niets vroeg aan Tonnar. De conclusie van de commissie luidde: “dat de commissie niet zozeer op eene fabriek voor stadsrekening kan aandringen, op termijn wel”.²⁸

Vormde de financiële positie van de gemeente een belemmering om de gasverzorging zelf ter hand te nemen? Op geen enkele wijze. Ieder jaar, zo leren de gemeentelijke jaarverslagen, was er sprake van een behoorlijk batig slot. De staat van schulden bedroeg in 1862 f 30.090,49, gebaseerd op een altijddurende rente, jaarlijks een bedrag vergend van f 1.319,70. In 1882 vormde het rentebedrag 1,44% van de inkomsten, in 1886 0,87%. Belangrijkste belemmering voor de gemeentelijke exploitatie van een gasfabriek was ongetwijfeld het afwijzen van financiering door een lening af te sluiten door de gemeentelijke overheid. Zoets vergde een kapitaaldienst en reservering van batige sloten van de gemeenterekening, modernismen, waar Venlo voor terugschrok. Dit in tegenstelling tot andere steden.²⁹ In de geschiedenis van de gemeentefinanciën van Venlo was de aankoop van de fabriek van Tonnar in 1886 een cesuur. Het systeem van altijddurende rente werd verlaten, lening-financiering geïntroduceerd.

De gaskwestie 1880-1886

Het vertrek van Leopold Haffmans bij het Venloosch Weekblad had onder meer tot gevolg, dat het V.W. meer belangstelling ging tonen voor Venlose zaken, zoals de gasverzorging. De Venloosche Courant had daar altijd aandacht voor gehad met een ondertoon die niet bedreigend was voor Tonnar. Dat ging nu veranderen. De “Pruisische periode” werd meer en meer bekritiseerd. We hoeven slechts te wijzen op het artikel van H.B.J. van Rijn in het V.W. van 26 juni 1880. Een prijs van 17 cent per m³ voor particulieren leek nergens op, aldus Van Rijn. Er moest toezicht op het gasbedrijf komen door een commissie van raadsleden en niet-raadsleden. Prijsdifferentiatie moest het verbruik bevorderen. Het eerste rapport van de commissie openbare werken van juli

²⁸ G.A.V., Op de Laack 29a.

²⁹ Th.A. Stevers, Begrotingsnormering 1814-1939, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* (E.S.H.J.) 39 (1976), pag. 101-147.

1880, in opdracht van de raad uitgebracht,³⁰ schonk aan de geluiden van Van Rijn geen aandacht, want er speelden andere zaken op de achtergrond. L. Berger³¹ had in de raadsvergadering van 12 februari 1878 reeds kenbaar gemaakt, dat Tonnar de prijs per m³ wilde verlagen mits daartegenover een nieuwe concessie stond van lange duur. Hij kreeg geen antwoord. Eerst moest een pachtkwestie worden geregeld. Reeds op 19 juli 1877 had de gemeente de grond van de gasfabriek in eigendom verworven; de verpachting aan Tonnar was pas 23 april 1880 rond. Daarmee was de goede relatie niet hersteld. Vijf dagen later besloot het college inlichtingen te gaan inwinnen met betrekking tot eigen exploitatie. Tonnar mocht er het zijne van denken. Blijkbaar kon het college de zichzelf gestelde taak niet aan, want 24 augustus kreeg de commissie openbare werken de zaak in handen. De raad bepaalde dat de commissie er een "project" van moest maken.³² De opstelling van het college is misschien te verklaren uit het feit, dat Tonnar niet kon worden gedwongen buiten de vesting gasleidingen aan te leggen. Per brief had Tonnar op 19 april uitdrukkelijk verklaard geen boodschap te hebben aan de publieke gasverlichting van de Kaldenkerkerweg, de Tegelseweg en de Zuidsingel. Speelde het college met de gedachte de zaak principieel aan de orde te stellen bij concessieverlenging die voor de deur stond? Het "project" van de commissie openbare werken liep uit de hand. De laagste offerte die binnenkwam, was van de firma F. Francke uit Dortmund.³³ Particuliere opzet bleef het oogmerk. Heeft Tonnar geen nieuwe offerte ingediend bij de commissie? In een later stadium deed hij het zeker wel. De aanbiedingen werden in december op verzoek van het college door de directeur van de Bredase gasfabriek onderzocht. Het resultaat van zijn bevindingen kennen we niet. Het werd pas goed ingewikkeld toen de firma P. Suckow uit het verre Breslau een offerte deed, gebaseerd op gasproductie middels parafine. Tonnar steeg intussen het water letterlijk naar de lippen, toen eind december Maaswater de gas-

³⁰ Rijn, Hermanus Bernardus Jacobus van. Geboren te 's-Gravenhage 21.07.1841. Overleden te Venlo 26.01.1928. R.K. Apotheker. Vestigde zich in 1866 te Venlo. Woonde Vleesstraat 6. Raadslid 1885-1921. Wethouder 1899-1900. Burgemeester 1900-1921. Lid van Provinciale Staten 1910-1925. G.A.V., Op de Laack 29a.

³¹ Berger, Lodewijk Leonard Hubert. Geboren te Venlo 12.01.1826. Overleden te Venlo in 1912. Woonde in de Nieuwstraat 39. Commissionair, bankier en expediteur. R.K. Raadslid sedert 1866. Zoon van Peter Jozef. Vermoedelijk had hij goede relaties met Felix Tonnar. Liberaal.

³² G.A.V., Op de Laack 9b, 29a.

³³ G.A.V., Op de Laack 29b, 10.12.1880.

fabriek binnendrong. Hij deelde het college mede: “Ik ben in den treurige noodzakelijkheid U Edel Achtbare mede te delen, dat ik niet bij magte ben heden avond en volgende dagen gas te leveren ...”.³⁴ Kon een heel nieuwe aanpak een eind maken aan alle gedoe?

G. van den Brandt,³⁵ lid van de commissie openbare werken, reisde naar Seraing om aldaar het parafine-procedé te bestuderen. Hij rapporteerde het college in positieve zin op 11 februari 1881.³⁶

Tonnar schreef 15 april aan het college, dat men de fabriek maar moest overnemen. Hij beoogde te voorkomen, dat hij haar tegen een zeer laag bedrag van de hand moest doen, zodra een nieuwe fabriek was gebouwd door een derde. Overigens verplichtte artikel 3 van de concessie de gemeente daartoe bij overname niet.³⁷ Tonnar wilde best het gemeentelijk directeurschap bekleden, zo liet hij weten.

L. van de Loo, voorzitter van de commissie openbare werken,³⁸ stuurde het rapport inzake het “project” op 13 mei 1881 naar de raad. De commissie koos voor het systeem Suckow. Die keuze betekende de bouw van een nieuwe fabriek en de aanleg van een nieuw leidingennet. Op 13 mei besprak de raad ook een voorstel van Tonnar. Uit de notulen van de raadsvergadering wordt ons de inhoud van diens brief van 15 april duidelijk. Hij wilde overname door de gemeente voor een bedrag van f 54.000,- à f 63.000,- of concessieverlenging met twintig jaar en een prijsverlaging naar 8 cent per m³. Voor de publieke verlichting zou 20.000 m³ kosteloos worden geleverd. Het onderhoud van het leidingennet ging naar de gemeente.

De zinnen van Tonnar waren sterk. De verbruikers bood hij een prijsverlaging; de politiek verantwoordelijken liet hij de keuze tussen particuliere of gemeentelijke exploitatie.

Van de Loo stipuleerde dat het Suckow-systeem goedkoop was; bovendien bood het parafinegas een veel groter lichtvermogen en een beter milieu. Stank en roet zouden verdwenen zijn. Maar tegelijkertijd wensde hij op te merken, dat Tonnar het niet slecht deed. Het particulier

³⁴ Zie *Jubileumuitgave 75 jarig bestaan gasbedrijf Venlo*, z.pl. 1937, pag. 8.

³⁵ Brandt, Godfried Matthijs Peter Hubert van den. Geboren te Seraing 29.06.1832. R.K. Vestigde zich te Venlo 22.07.1871. Woonde in de Grote Kerkstraat. Leerlooier. Raadslid 1877-1889.

³⁶ G.A.V., Op de Laack 9b.

³⁷ G.A.V., Op de Laack 27.

³⁸ Loo, Louis Marie Joseph Hubert van de. Geboren te Venlo 08.09.1846. Woonde aan de Oude Markt. Koopman. Beherend vennoot van de Venlosche Handelsbank. Raadslid sedert 1874. R.K.

verbruik was op dat moment 100.000 à 120.000 m³. De beide andere commissieleden Van den Brandt en E. Collaes³⁹ deden er het zwijgen toe. De opstelling van de commissie was tweeslachtig.

Het raadslid J. Thijwissen,⁴⁰ lid van de Tonnar-lobby, uitte zijn pessimisme ten aanzien van het Suckow-systeem. Berger onderstreepte zijn betoog. Hij stelde voor de weeffabriek van Thum te Dülken te bezoeken.⁴¹ Hij wilde de raad tot het inzicht brengen, dat parafinegasproductie alleen op beperkte schaal mogelijk was en dat grootverbruikers zo'n systeem niet met succes konden toepassen. De raad nam het voorstel over. De leden van de commissie openbare werken reisden niet mee. De beraadslagingen werden opgeschort. Tonnar berichtte de raad op 11 juni, dat hij zijn investeringen herwaardeerde op f 30.000.--. Alle nieuwe investeringen moesten ten laste van de gemeente komen en hij achtte een commissie van beheer wenselijk. Hij wenste f 1.100.-- te ontvangen voor de bedrijfsvoering van een gemeentelijk gasbedrijf. Gemeente en Tonnar zouden 5% dividend genieten over het te storten kapitaal. De hogere winst ware gelijkelijk te verdelen. Het kapitaal van Tonnar moest in twintig jaar geamortiseerd zijn. Zijn voorstellen ademden de geest van het model Dülken.

Berger nam het woord en torpedeerde de Suckow-offerte. Hij vocht het vergelijkingsmateriaal, aangedragen door de commissie, aan en zei uit te komen op een prijs van 36 cent per m³. Op die manier zou de petroleummarkt nooit kleiner worden, aldus Berger. Spoorwegen en kazerne, goed voor de helft van de particuliere afname, zouden ongetwijfeld beginnen met een eigen installatie naar het voorbeeld van Thum in Dülken. Het was opportunisme van de gemeente, indien zij nu zelf gas ging exploiteren in een tijd van "vele uitvindingen van nieuwere soorten verlichting". Hij laakte het achterhouden van informatie door de commissie en het college. Thijwissen beperkte zijn bijdrage tot een verwijzing naar de Venloosche Courant van 21 mei.

Van de Loo kon hun opmerkingen niet weerleggen. Zijn verwijzing naar een brief van 7 juni over een ontwerp-overeenkomst met de firma Suckow was zeer onhandig. Hij leverde daarmee het bewijs, dat infor-

³⁹ Collaes, Eugène. Geboren te Venlo 30.10.1837. Gestorven te Venlo 29.03.1898. R.K. Zonder beroep. Rentenier, grootgrondbezitter. Raadslid 1879-1893.

⁴⁰ Thijwissen, Paul Julius Hubert. Geboren te Neuss 15.10.1843. R.K. Fabrikant. Woonde Keulsche weg 68. Kende Felix Tonnar. Raadslid sedert 1880.

⁴¹ E. Thum Söhne, Süchtelnerstrasse of J.P. Thum, Gasstrasse te Dülken. Laatstgenoemde lag dicht bij de gemeentelijke gasfabriek, waar Tonnar directie voerde. *Chronik der Stadt Dülken*. Dülken 1925, pag. 301.

matie werd achtergehouden. Het college bevestigde de ontvangst van de brief.⁴² Burgemeester M.J.A. Mulder⁴³ formuleerde vervolgens een merkwaardig voorstel: de commissie en de raadsleden Berger en Thijwissen moesten de ontwerp-overeenkomst met de firma Suckow en de offerte van Tonnar maar gaan onderzoeken. Het voorstel werd met algemene stemmen aangenomen. De Tonnar-lobby had getriomfeerd. De indruk die overbleef was er een van een aarzelend college, een Suckow-aanbod, dat bijna tot een affaire was verworpen en een naïeve commissie openbare werken.

Venlo leende zich niet voor een innovatie op een vroeg tijdstip. Het Suckow-concept verdween uit beeld, mede door toedoen van Berger en Thijwissen. De uitkomst was voorspelbaar. Op 5 augustus 1881 werd door de raad besloten tot het verlenen van concessie aan Tonnar voor een periode van vijf jaren.⁴⁴ Berger deed in de vergadering van 6 september nog een laatste poging om te komen tot een langere concessie. Tevergeefs: een brief van gelijke strekking van Tonnar van 23 september aan de raad werd voor kennisgeving aangenomen. 31 januari 1882 keurde de raad het nieuwe contract zonder tegenstemmen goed. Per 1 juli werd de gasprijs 9 cent; jaarlijks leverde Tonnar 30.000 m³ voor de publieke verlichting. Het meerverbruik door de gemeente moest worden betaald tegen 9 cent per m³. Er kwam een Commissie van Gas-Inlichting. Tonnar kon worden verplicht tot een bepaalde som te investeren.

De pers had de verwickelingen nauwkeurig gevolgd. Het V.W. van 21 mei 1881 wist te melden, dat de kostprijs van parafinegas te Chemnitz 23,5 Pfennig bedroeg. De Reichsmark had een waarde van 59 cent. De kostprijs bedroeg daar dus 13,7 cent. Van de Loo zat met zijn berekening 15 cent⁴⁵ zeer goed. 16 juli verscheen een artikel in de V.C. met de veelzeggende titel: "De gasquestie". Het artikel memoreerde een rekest van 100 ondertekenaars, die pleitten voor gemeentelijke gasverzorging. Tonnar mocht van hen alleen directeur van de gasfabriek zijn. De adressanten kregen aanhang. Alle ingezonden stukken uit die dagen pleitten voor een gemeentelijk gasbedrijf.

De Commissie van Gas-Inlichting werd 6 oktober geïnstalleerd.⁴⁶ Zit-

⁴² G.A.V., Op de Laack 9b.

⁴³ Mulder, Michel Jozef Antoon. Geboren te Venlo 08.04.1809. Overleden te Venlo 31.01.1883. Woonde in de Lomstraat. Koopman. R.K. Raadslid 1840-1883. Wethouder 1866-1871. Burgemeester 1871-1883. Klerikaal.

⁴⁴ G.A.V., Op de Laack 29a en 195.

⁴⁵ G.A.V., Op de Laack 29a.

⁴⁶ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52.

ting namen drie raadsleden, Van den Brandt, Van de Loo en Thijwissen en twee niet-raadsleden, de leraar D. Horn en de apotheker L. van der Grinten. Het notulenboek van de commissie begint pas 3 december 1883. Het bevat veel klachten, sancties en waarschuwingen aan het adres van Tonnar conform artikel 10 van het contract van 1 juli 1882.⁴⁷ Bij geschillen was de positie van Tonnar zwak. De raad besloot bijvoorbeeld op 4 september 1883, dat Tonnar zelf hoofdleidingen moest financieren, ongeacht het investeringsplafond. Tonnar koos niet de weg van arbitrage, maar zocht een tussenoplossing. Hij wist het college te bewegen de spoorwegen te belasten met de aanleg van hoofdleidingen langs de toegangswegen naar het station. Daaruit volgde een langdurig conflict. Tenslotte besloten de spoorwegen in 1886 grotendeels over te gaan op elektrische verlichting.⁴⁸

De prijsverlaging van 17 naar 9 cent bracht de 52 verbruikers die hadden afgehaakt snel terug. Weldra dienden zich bij de gashouder capaciteitsproblemen aan. Tonnar deelde dat op 27 december 1884 voor het eerst mee aan het bevoegde gezag. Hij stelde voor, dat de gemeente het bedrijf zou overnemen.⁴⁹ Een kortstondige concessie, die voortdurend onder druk stond van nieuwe investeringen, en het ontbreken van vooruitzicht op een nieuwe langdurige concessie brachten hem tot dit voorstel. Het dagelijks bestuur schoof de problematiek door naar de Commissie van Gas-Inlichting, kortweg gascommissie genoemd. De raad bekrachtigde deze handelwijze en verlangde van de commissie een "gemotiveerd rapport".⁵⁰ Wat de precieze opdracht was wordt overigens uit de stukken niet duidelijk. Wel is het zo dat de loop der dingen in 1885 deze opdracht nogal verzwaarde. Berger was in elk geval op de hoede, want 9 januari van dat jaar voorkwam hij, dat de gascommissie beslissingsbevoegdheid kreeg in het gasbeleid. Kennelijk waren de vijf leden in meerderheid Tonnar c.s. niet welgezind. De samenstelling van de commissie veranderde, omdat Van den Brandt haar verliet. Hij werd opgevolgd door H. Jockin.⁵¹

⁴⁷ G.A.V., Op de Laack 27.

⁴⁸ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52, 19.04.1886.

⁴⁹ G.A.V., Op de Laack 29b.

⁵⁰ Idem. De voorzitter maande de commissievoorzitter Thijwissen tot spoed, maar die deelde mede, dat het verzamelen van informatie niet vlot verliep. 09.06.1885.

⁵¹ Jockin, Hendrik Hieronimus. Geboren te Venlo 17.08.1815. Gestorven te Venlo 17.01.1896. R.K. Aannemer. Woonde eerst in de Steenstraat, later Zuidsingel 52. Raadslid 1883-1889.

De voorstanders van gemeentelijke verzorging roerden zich in 1885 veel sterker dan in 1881. De gascommissie kon haar taak niet aan en trok externe deskundigheid aan. In de vergadering van de commissie verscheen op 7 juli 1885 ingenieur D. van der Horst, de directeur van de gasfabriek te Leiden. In de Vereniging van Gasfabrikanten had hij veel invloed. Thijwissen zal hem niet als eerste hebben uitgenodigd, want Van der Horst stond bekend als een voorstander van gemeentelijke exploitatie. Leiden was er een voorbeeld van. Commissievoorzitter Thijwissen was een uitgesproken voorstander van particuliere exploitatie. Hij stamde uit Neuss (Pruisen) en was volledig georiënteerd op het Tweede Keizerrijk. Wie had Van der Horst dan gehaald? Een brievenboek van de commissie is er niet. We blijven het spoor bijster.

Van Rijn, afkomstig uit Den Haag, kan er de hand in hebben gehad. Hij was één van de invloedrijke rekestranten van 1 juni 1885,⁵² praktisch allemaal kiesgerechtigden. Zij verzochten op 1 juli 1887 te beginnen met gemeentelijke exploitatie. Van Rijn had op 2 mei zijn visie in het V.W. gegeven in een van de vele ingezonden stukken. De artikelen waren allemaal onvriendelijk voor Tonnar. Daarbij werden leugens niet geschuwd. Een mooi voorbeeld daarvan was het artikel van een zekere Y, naar later bleek de firma Wed. H.H. Uytendroek, uitgeefster van het V.W. Y schreef in het V.W. van 25 juli, dat de kwaliteit van het gas drastisch achteruit ging, gemeten naar het gaskrachtsmotorverbruik. Tonnar riposteerde in het V.W. van 8 augustus, dat de firma niet had vermeld dat een krachtige nieuwe gasmotor was geïnstalleerd in de drukkerij.

De eerste september kwam Thijwissen met het voorstel twee leden aan de Commissie voor Gas-Inlichting toe te voegen. Dit voorstel werd door de raad gehonoreerd, nadat Thijwissen had uitgelegd, dat de meerderheid van de commissie vóór Tonnar was en de publieke opinie tegen. De twee nieuwe leden moesten voorstanders van gemeentelijke gasvoorziening zijn, dan waren de leden van de commissie “meer gevrijwaard voor de toekomst”.⁵³ Berger vond deze verklaring voorbarig; Van de Loo wees Thijwissen er nadrukkelijk op, dat hij zo bij voorbaat het advies van Van der Horst naast zich neerlegde, hetgeen voor hem reden was uit de commissie te stappen. Van den Brandt noemde het voorstel van Thijwissen een caprice. Hun kritiek moet worden gezien in het licht

⁵² G.A.V., Op de Laack 201. De rekenen uit die tijd zijn niet compleet aanwezig.

⁵³ G.A.V., Op de Laack 29b. De zinsnede laat veel interpretaties toe. De toestand was bepaald gespannen, want 15.01.1886 klaagde Thijwissen over het onbetamelijke optreden van voorstanders tegenover tegenstanders van gemeentelijke exploitatie.

van de Suckow-affaire van 1881. De uitkomst van het debat was, dat de commissie van vijf naar zes leden ging. Van Rijn en Ch. Smeets⁵⁴ werden tot commissielid gekozen; Van de Loo ging eruit.

Het advies van Van der Horst werd in de gascommissie behandeld op 12 november 1885. De commissie kwam niet tot een eensluidend advies aan de raad. Thijwissen was afwezig. Wilde hij de zaak zo forceren? Het advies van Van der Horst was uitzonderlijk en dat wist Thijwissen vóór 12 november. Van der Horst begon met een becijfering. Bij een productie van 400.000 m³ berekende Van der Horst een investering van f 125.000,--.

Tabel 3.

Exploitatie	Investering	Productie	Prijs	Winst	Jaarlast
A. Tonnar		220.000	9	5.000	2.400
B. Gemeente, nieuwe fabriek	120.000	330.000	9	3.700	9.600
C. Tonnar, uitbreiding fabriek	51.250	330.000	7	6.400	4.100
D. Gemeente, uitbreiding fabriek	120.000	330.000	7		9.600

Bron: G.A.V., Op de Laack 29b, bijlagen bij de notulen van de raad van 15.01.1886.

Voor de varianten A en B gold een aanname van 50% consumptiestijging. Het gasverlies calculeerde hij op 15%. Doorgaan met Tonnar was veruit het goedkoopst, maar hoe? De blijvende monopoliepositie van Tonnar was een nadeel. De winst ging naar de aandeelhouder. Normaal gesproken zou de conclusie moeten zijn: geen particuliere gasverzorging. Maar Venlo vormde een uitzondering. Toezicht en controle dienden bij concessieverlenging te worden verbeterd, adviseerde Van der Horst. "Uw bestuur besluite dus tot aanbidding eener nieuwe concessie aan den tegenwoordige concessionaris, liefst met 1 Januari 1886 in te gaan en eindigende ultima 1906, of 1911, welk aanbod de concessionaris gedaan zijnde, binnen vier weken na den datum der aanbidding afdoende zal behooren beantwoord te worden".⁵⁵ Van der Horst viel in zijn

⁵⁴ Smeets, Charles. Geboren te Venlo 30.01.1821. Koopman. R.K. Woonde aanvankelijk in de Lomstraat, later Kleine Kerkstraat 15. Raadslid 1869-1893.

⁵⁵ Zie noot 53.

conclusie zijn eigen gasideologie af. Hij adviseerde, na invulling van een aantal voorwaarden, de situatie te continueren.⁵⁶

Clemens Bocken zal Tonnar zeker onmiddellijk hebben gemeld, dat de weg vrij was voor een langdurige verlenging van het contract. Maar het liep allemaal anders door de besluitvorming in de gascommissie. Daar ontstond een impasse, doorbroken door op een listige wijze de zwarte piet naar de raad te schuiven. De commissie besloot een rapport samen te stellen met de argumenten van de voorstanders en die van de tegenstanders. Het advies van Van der Horst werd er als bijlage aan toegevoegd. Het college liet het rapport drukken, een nieuwigheid in de Venlose administratie.

Tonnar schreef een brief aan de gemeente. Die brief kwam tegelijk met het rapport van de gascommissie aan de orde in de raadsvergadering van 15 januari 1886. De brief van Tonnar werd slechts voor kennisgeving aangenomen. Hij zat vanaf november 1885 in een verloren positie, omdat de gascommissie het advies van Van der Horst niet had overgenomen en slechts als bijlage had doorgeleid naar de raad. De raadsvergadering ging uitsluitend over de voor- en nadelen van eigen exploitatie. De Berger-lobby stakte; de regie van Van Rijn was onmiskenbaar.

In 1881 waren alle overwegingen in de raad gericht op particuliere exploitatie. In 1885 was het precies omgekeerd. Ch. Houben,⁵⁷ de burgemeester, was als een van de weinigen volledig tegen gemeentelijke exploitatie gekant. De financiële risico's voor de gemeente waren hem een gruwel. Zijn gehele verdere ambtstermijn zou hij fulmineren tegen gemeentelijke gasverzorging tot groot ongenoegen van Van Rijn. Na drie uren debatteren lagen er 15 januari 1886 in de raad twee voorstellen. Wethouder J. Peters⁵⁸ stelde gemeentelijke verzorging voor en Thijwissen deed een voorstel conform het advies van Van der Horst. Het voorstel Peters vergaarde negen stemmen. Het voorstel Thijwissen kreeg vier stemmen. De raad nam een principebesluit, maar vergat te kiezen voor variant B of D van Van der Horst.

⁵⁶ Zie voor de opvattingen van D. van der Horst het artikel van zijn zoon M. van der Horst, o.c., pag. 314 e.v. D. van der Horst was mordicus tegen particuliere bedrijven, betoogt M. van der Horst.

⁵⁷ Houben, Christiaan Antoon. Geboren te Kessenich 06.06.1824. Overleden te Venlo 29.05.1900. Vestigde zich in Venlo 1883. Was burgemeester van Venlo van 1883 tot 1900. Woonde aan de Oude Markt.

⁵⁸ Peters, J. Geboren te Venlo 18.01.1831. Overleden 24.05.1900. R.K. Koopman. Raadslid 1881-1900. Wethouder 1887-1900.

In februari 1886 schreven 90 verbruikers, zeker een meerderheid, een rekest aan het gemeentebestuur. Zij schreven: “Tot dusverre werd in de debatten gesproken van prijzen van 7 à 8 cents, terwijl er dan nog uitzicht werd gegeven om de dan nog te behalen aanzienlijke winsten te doen strekken ter remplacering van de zoo geheten gehaten hoofdelijke omslag”. Bij gemeentelijke exploitatie wordt de prijs 11 à 12 cent: “Velen zouden zich aan dezen last onttrekken door tot petroleum over te gaan, waartoe de veel verbeterde lampen eene rede te meer geven”.⁵⁹ De rekestranten waren tegen gemeentelijke exploitatie. Hun verzoek arriveerde te laat op het gemeentehuis. 15 januari was het besluit tot gemeentelijke exploitatie reeds gevallen.

Van Rijn was door de afwikkeling van de gaskwestie in een leidende rol terecht gekomen, omdat Thijwissen als voorzitter van de gascommissie vanaf november 1885 geen leiding gaf. Hij was afwezig of zweeg op belangrijke momenten. Het resultaat was dat Thijwissen en Van Rijn elkaar politiek niet beschadigden, ondanks hun totaal verschillende opvattingen. Van de weeromstuit vormden beiden na 15 januari 1886 in gaszaken een duo. Zij bepaalden sterker het gemeentelijk gasbeleid dan het dagelijks bestuur.

Vergeleken met 1881 ging in 1886 een zestal raadsleden om. De zes die omgingen, voerden in het debat niet het woord. De meerderheid had slechts één woordvoerder, Van Rijn. De minderheid had meer woordvoerders.

De gaskwestie stond in 1881 in relatie met de aflopende concessie van Tonnar in 1882. De commissie openbare werken raakte verzeild in de Suckow-affaire. De procedure verliep niet vlekkeloos. De commissie werd uitgebreid met twee uitgesproken voorstanders van particuliere exploitatie, want Tonnar kwam aan vele wensen tegemoet. De gemeente diende geen onnodige risico's te lopen. De besluitvorming was eenstemmig.

In 1886 was de pressie van nieuwe raadsleden groot. De pers hielp daarbij een handje. Weer ontspoorde de procedure. De Commissie van Gas-Inlichting werd uitgebreid met twee niet-raadsleden, uitgesproken voorstanders van gemeentelijke exploitatie. De voornaamste overwegingen bij de besluitvorming waren: de animo van Tonnar liet na, de Tonnar-lobby manifesteerde zich veel minder. De aanzienlijke winsten van Tonnar waren voor de stadskas aanlokkelijk. Velen vonden gasverzorging een specifieke stadszaak. De tegenstand tegen een gemeentelij-

⁵⁹ G.A.V., Op de Laack 201a, bijlagen bij het advies van D. van der Horst.

ke leiding van een industrieel bedrijf was aanmerkelijk verminderd. De besluitvorming leidde tot verdeeldheid, maar niet vanwege overwegingen van economisch-liberale huize. Men was eerder minder conservatief. De standpunten ten aanzien van de bedrijfsvoering van de gemeentelijke gasfabriek waren aanvankelijk unaniem. Onomstreden bleven de rationele bedrijfsvoering, een efficiënte productie en het maken van winst. Weldra was er toch verdeeldheid over de winstbestemming, de aard van de bedrijfsvoering en de diffusiepolitiek. Verliezen waren vanzelfsprekend voor de onderneming. Ze konden niet worden afgedekt met gemeentelijke middelen. De periode van de denkbeelden van de nachtwerkerstaat waren voorbij. Straatverlichting, exponent van openbare veiligheid en representatie, was een overheidstaak. De aanwending van gas voor andere doeleinden was een zaak van algemeen belang. Overwinsten moesten worden aangewend voor de afbouw van de hoofdelijke belasting,⁶⁰ vond men aanvankelijk. Weldra gaf dit punt aanleiding tot felle discussie. Immers overwinsten kon men ook bestemmen voor prijsverlagingen en diffusie.

De achterliggende gedachte was in die tijd ongetwijfeld: de gemeente moet meer publieke taken uitvoeren, zoals waterleiding, riolering, telefoon etc. De stad was daarbij gebaat in representatieve zin, aldus de vele voorstanders, die pragmatisch redeneerden. Ideologie ontbrak nog; menig historicus legt die er wat al te snel in. De redenering had dan moeten luiden: overwinst wordt gebruikt voor verbetering van de stedelijke infrastructuur. In Venlo werd die afweging in 1886 niet gemaakt. De geesten waren in Venlo in 1886 rijp voor datgene wat in 1881 was bedacht. Leningfinanciering werd aanvaard onder conditie van snelle amortisatie. Het gebeurde niet met het oogmerk de begroting op te rekenen middels zachte langlopende leningen of als middel tot voorfinanciering. Het gemeentelijk gasbedrijf werd gezien als een onderneming in particuliere zin. Die opvatting zou ertoe hebben moeten leiden, dat de gemeente het gasverbruik diende te betalen. Die logica volgde de raad niet; men sloot aan bij de bestaande situatie. Het gratis verbruik van gas door de gemeente en de koppeling van de winst van het gasbedrijf aan de hoofdelijke belasting vormden een zware hypotheek op het toekomstig gasbeleid. Deze twee weeffouten verziekten talloze malen de discussie over de gasprijzenpolitiek. Van Rijn en Thijwissen hadden daar niet in het minst toe bijgedragen.

⁶⁰ Het artikel van Van Rijn in het V.W. 3 juli 1886. Weldra kwam Van Rijn tot andere gedachten.

Het privaatrechtelijk karakter van de onderneming werd versterkt door de incasso over te hevelen naar de administratie van de gasfabriek. Strikte scheiding van de administratie van gasfabriek en gemeente was de doelstelling. In de gemeentelijke begrotingen stond slechts een post betreffende de winst van de gasfabriek. Deze bedrijfsvoering stond haaks op de juridische vorm. Het verklaart de geruisloze overgang in 1902 naar een publiekrechtelijk bedrijf, onderdeel van de gemeentebedrijven.

Na 1886 was er sprake van een echte gascommissie met bestuurlijke bevoegdheden. Toentertijd was het de belangrijkste commissie uit de raad. Zij vergaderde onder leiding van de burgemeester c.q. de portefeuillehouder. De raad koos op 28 januari 1886 vier commissieleden uit haar midden, te weten Jockin, Van Rijn, Smeets en Thijwissen.

De bedrijfsvoering kwam in handen van een directeur. Die voelde zich ondernemer en nauwelijks ambtenaar. Alleen fundamentele beleidszaken werden de raad voorgelegd. De gascommissie adviseerde het college. De directeur woonde de vergaderingen van de gascommissie bij en voerde het secretariaat. Eenmaal per maand vergaderde de commissie. Competentieproblemen waren ingebakken, want de commissie heette weliswaar Commissie van Beheer, maar dat was maar ten dele. Advies en beleid liepen door elkaar heen.

Het adviseurschap van Van der Horst had grote gevolgen. In zijn kielzog had hij enige cliëntèle, die hij een plaats wilde geven in het Venlose gasgebeuren. Het Hollandse gaswereldje deed in 1885 er voorgoed zijn intrede. Van der Horst recommandeerde de eerste directeur-ambtenaar J. van Rossum du Chattel, een civiel ingenieur, werkzaam bij de gasfabriek te Leiden, waar Van der Horst zelf directeur was. Tevens werd J. Kros volontair bij de Venlose gasfabriek, een zoon van M. Kros, de directeur van de Haagse gasfabriek. Van Rossum du Chattel was directeur van 1 april 1886 tot 30 april 1887, precies dertien maanden lang. Later zat hij in Cadiz in Spanje. De zeer jonge volontair Kros volgde hem op.⁶¹

⁶¹ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52. De notulen van de gascommissie van 24 februari maken duidelijk, dat de gascommissie sprak over de mogelijkheid en onmogelijkheid van een voortijdig vertrek van Van Rossum du Chattel. Met de eis van tenminste drie jaar directeurschap dacht men het probleem te hebben opgelost in 1886. De praktijk wees anders uit. Sancties waren niet mogelijk. Zie verder G.A.V., Op de Laack 197.

De gemeentelijke gasfabriek

Aanvankelijk functioneerde de gascommissie goed. Van der Horst had geadviseerd van de overgebleven vraagstukken allereerst het vraagstuk van de nieuwe directeur op te lossen. Het dagelijks bestuur maakte een voordracht van drie uit een totaal van 36 reflectanten. Van Rossum du Chattel stond nummer één op de voordracht, gevolgd door J. van Dijk uit Waalwijk en K. Zijlstra uit Utrecht. Burgemeester Houben regelde de sollicitatieprocedure min of meer buiten de gascommissie om tot grote ergernis van de commissieleden.⁶²

Overigens was de commissie na januari snel aan het werk getogen. Men zocht naar bouwplaatsen voor een nieuwe fabriek. In de raadsvergadering van 8 februari verklaarde wethouder J. Peters, dat de gascommissie geen zwaarwegende adviezen kon uitbrengen. Naar aanleiding van zijn woorden volgde er een fundamentele discussie over de Commissie van Gasbeheer. Burgemeester Houben besloot het debat met een belangrijke verklaring: de raad had nu aangegeven, dat de gascommissie zich aan de raad diende te conformeren; als zodanig was het debat “een amendement en geeft constitutie aan de wijze hoe men de gaz-fabriek in gemeentelijk opzicht dient te bezien”.⁶³ De competentie van de gascommissie was beperkt, wilde hij zeggen. De raad reageerde nauwelijks. Misschien werd de aandacht te zeer afgeleid, omdat men tegelijkertijd over de belangrijke beleidslijnen van de gasfabriek sprak. Publieke verlichting bleef kosteloos en de fabriek moest zelf zijn verliezen afdekken. Begin februari leverde Van Rossum du Chattel een rapport in over mogelijke locaties voor de nieuwe fabriek.⁶⁴ Hij noemde Fort Ginkel, achter de loods van de Köln-Mindener Bahn, de puinplaats bij de Roermondse Poort, Schoppenaas en aan de Roef langs de Maas. De laatste locatie had zijn voorkeur. De bestuurderen van het Piushuis vroegen het meest noordelijke deel van de Roef te kiezen in verband met de overlast. Maar Waterstaat zou daartegen wel bedenkingen hebben, aldus Van Rossum du Chattel, in verband met de watervoering van de Maas bij de Roef. De capaciteit van de nieuwe fabriek bedroeg 2.000 m³

⁶² G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52, notulen gascommissie 24.02.1886.

⁶³ G.A.V., Op de Laack 29a.

⁶⁴ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52, notulen gascommissie 24.02.1886; G.A.V., Op de Laack 199.

per etmaal. Zij kostte f 83.000,--. Hij wees tevens op de mogelijkheid van uitbreiding van de oude fabriek. Voor verbetering en uitbreiding berekende hij f 25.000,--.

Op 9 mei besloot de raad tot overname van de fabriek van Tonnar. Voor de omwonenden was het een teleurstellend besluit. Tonnar vroeg f 22.500,-- als de overdracht inging op 1 juli 1886 en ingaande 1 januari 1887 f 18.000,--. Het verschil zat in de al dan niet gedeerde winst. Het werd na onderhandeling f 20.000,-- per 1 juli. De helft van de jaarwinst werd zo verrekend. De partijen verschilden van mening over de vraag of het meerverbruik vanaf 1882 in mindering moest worden gebracht op de koopsom. Artikel 5 van het contract gaf Tonnar gelijk. Er viel niets te verrekenen. Met f 20.000,-- was Tonnar best content, vooral gezien de boekwaarde. Hij voelde niets voor arbitrage en wilde zo snel mogelijk van de gasfabriek in Venlo af om alle aandacht te richten op zijn machinefabriek te Dülken.

De Minister van Waterstaat deelde op 2 juli mede, dat de bouw van de gasfabriek aan de Roef geen goedkeuring verkreeg, omdat de fabriek in het winterbed van de Maas zou liggen. 16 juni had de raad reeds besloten f 50.000,-- te reserveren op de begroting 1887 voor de verbouwing en uitbreiding van de oude fabriek. De somma van f 83.000,-- voor nieuwbouw ging te ver. Negen dagen later kwam Van Rossum du Chattel de plannen toelichten voor de raadsleden. Hij overtuigde allen en de raad ging unaniem accoord. Van Rossum du Chattel stelde tegelijkertijd voor de meterhuur te verlagen. Van Rijn vroeg aan Van Rossum du Chattel een instructie voor de gascommissie. Tevens moest hij een instructie voor de directeur overleggen.

Het meest interessante aspect van de overname van de fabriek door de gemeente was de voorfinanciering van de koop door de firma P.J. Berger op het moment dat de koopakte op 30 juni 1886 bij de notaris passeerde.⁶⁵ Andere geldschietters hadden zich al vroeg gemeld. J. Oppenheimer uit Groningen diende zich reeds op 10 mei aan, toen de besluitvorming net was geschied. Verder zat J. Rieter uit Venlo op het vinkentouw. Beiden brachten offerte uit voor leningfinanciering; zij werden gepasseerd bij de voorfinanciering. De stap naar leningfinanciering was nodig, omdat er een breed verzet rees tegen belastingverhoging. De permanente afkeer van belastingverhoging bevorderde leningfinanciering voor productieve kapitaalsuitgaven. De totale dienst moest altijd

⁶⁵ G.A.V., Op de Laack 29b. Indien Berger stille vennoot was, lag de voorfinanciering voor de hand.

sluitend zijn. De provinciale autoriteiten toetsten de lening aan de capaciteit van de middelenwerving en de mogelijkheid de lasten te dragen. De Gemeentewet van Thorbecke had deze restricties gesteld aan de autonomie van de gemeente bij het afsluiten van leningen.⁶⁶

De zaken marcheerden onder de directie van Van Rossum du Chattel uitstekend. De raad besloot jaarlijks *f* 2.000,-- uit de exploitatie te reserveren voor kapitaalslasten. Daarnaast werden *f* 1.000,-- bestemd voor nieuwe investeringen en *f* 500,-- voor vervangingsinvesteringen.⁶⁷ Het advies van de gascommissie om voorrang te geven aan de uitbreiding van de publieke verlichting werd gevolgd. J. Kros kreeg als volontair een toelage van *f* 100,-- per jaar.

Van Rijn publiceerde op 3 juli, waarschijnlijk namens de gascommissie, een wervend verhaal in het V.W. onder de titel: "De Nieuwe Venloosche Gasfabriek". Van Rijn schreef: "De verkoopprijs van Tonnar was *f* 25.000,--. Maar de jaarwinst van 1886 hebben we afgedongen. We besparen op de straatverlichting *f* 1.500,--. De uitbreiding van de publieke verlichting kan vlot worden aangepakt. De kapitaalswaarde van leidingennet etc. is *f* 3.500,--". Hij concludeerde vervolgens dat de overname geschiedde voor de luttele som van *f* 10.500,--. Hij verzweeg dat men wel toe was aan veel vervangingsinvesteringen, die Tonnar achterwege had gelaten en dat de bevolking de spot dreef met de reukoverlast van lekkende gasleidingen. Rekenmeester Van Rijn verzweeg ook de boekwaarde van de fabriek. Volgens hem was verplaatsen van de fabriek om technische redenen niet mogelijk. Om het verhaal geloofwaardig te maken, vulde hij aan, dat het terrein aan de Roef veel minder waard was dan het huidige terrein. De bedrijfsvoering liep prima.

Vervolgens blikte Van Rijn in de toekomst. Als een van de weinigen bleek hij een visie te hebben op een gemeentelijk gasbeleid. Van Rijn stelde, dat de fabriek een bron van inkomsten voor de gemeente moest worden. Dat kon, indien de gemeentenaren de zaak steunden. "Men begrijpe toch, dat de winst, die men door algemeen en veel gas te verbruiken aan de onderneming verschaft, thans in de gemeentekas vloeit en als gevolg daarvan aan de burgerij in de vermindering van de hoofdelijke omslag ten goede komt. Men bedenke toch, dat van elke m³ die

⁶⁶ C. Goedhart, *Anderhalve eeuw gemeente financiën in ons Koninkrijk. Enkele hoofdlijnen. Bedrijf en Samenleving*, Alphen aan de Rijn/Brussel 1967; L. Koopmans en A. Wellink, *Overheidsfinanciën*, Leiden/Antwerpen 1983.

⁶⁷ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52, notulen gascommissie 12.07.1886.

men verbruikt, 5 cent verdienste voor de gemeente zijn, of liever, dat als het gebruik met 100.000 m³ is toegenomen, de zuivere winst zeker het bedrag der tegenwoordige plaatselijke belasting bedraagt”.

Van Rijn besprak uitdrukkelijk het thema van de verhouding tussen winsten, prijzen en hoofdgeld. Houben c.s. zagen vooral de relatie winsten en hoofdgeld. Van Rijn en de zijnen legden eerst de relatie winsten en prijzen.

Sprak Van Rijn voor zijn beurt? Een maand later zien we, dat Van Rossum du Chattel toestemming vroeg om in de pers te weerleggen, dat de aanbesteding van de kolenleverantie aan de gasfabriek op onjuiste wijze had plaatsgevonden. Het verhaal van Van Rijn werd noch in de notulen van de raad, noch in die van de gascommissie gememoreerd. Het deed er niet veel toe. De fabriek liep in het begin uitstekend. Goedkope branders en andere apparaten voor de verbruikers moesten door de gasfabriek worden aangeboden. De fabriek kreeg daarom een toonzaal, een nieuwe bron van strijd. De winkeliers Ten Dijk, Frings en Van Boom lieten het raadslid J. Theunissen daartegen protest aantekenen.⁶⁸ De concurrentievervalsing werd met succes bestreden. Toekomstige verbruikers kregen voortaan wel alle mogelijke informatie. Onder Tonnar was dat er niet bij geweest. Van Rijn had zijn artikel in het V.W. van 3 juli besloten met een verwijzing naar de verlaging van de meterhuur met 50%. Hij meende, dat “door deze afslag de kleine winkelier in staat gesteld wordt zijn winkel voordelig met gas te verlichten”. Nam het verbruik toe, dan zou de prijs dalen. Hij eindigde met een oproep, waarin hij benadrukte, dat het goede beleid een stadszaak was. “Komaan dan, gij rijken en stil levenden, laat uwe zalen en gangen met gas verlichten, een petroleumreuk bederft Uw modern gemeubileerde salons ... Spoedig zullen de burgers volgen in hunne huiskamers en keukens. Voor winkels is veel licht voordeliger en tegelijk reclame: want wat baat de beste etalage als de voorwerpen slecht verlicht zijn ... Ieder werkgever, werkman en huisvrouw beseffe dat”.

Van Rijn gaf daarmee een beeld van de gasdiffusie, dat overeenstemt met het cijfermateriaal. De tijden waren veranderd. Een krachtadig diffusiebeleid was mogelijk geworden door het besluit van 15 januari 1886.

Maar al vlug werd er een streep door de rekening gehaald door het vertrek van Van Rossum du Chattel en de komst van J. Kros, de rechter-

⁶⁸ G.A.V., Op de Laack 29b, notulen vergadering van 12.12.1888.

hand van Van Rossum du Chattel, als nieuwe directeur. Van Rossum du Chattel was in staat gebleken de politieke animositeit te doorbreken. Kros bleek niet opgewassen tegen het gemeentelijke politieke mijnenveld. Bij de benoeming besefte men het niet. In de gascommissie van 4 februari 1887 was het vertrek van Van Rossum du Chattel aan de orde. Hij deelde mede te vertrekken naar Gouda. Uiteindelijk belandde hij evenwel in Cadiz. Hij beval Kros als opvolger aan en wist zich daarbij in gezelschap van Van Rijn. In 1886 had die al publiekelijk de loftrompet gestoken over de volontair.

In dezelfde commissievergadering kwam een aanvraag van de spoorwegen aan de orde om de prijs per m³ te reduceren. De korting werd niet gegeven. Deze weigering had tot gevolg, dat de spoorwegen de verlichting in september 1889 zelf gingen regelen.

Het eerste jaarverslag van de gemeentelijke gasfabriek verscheen op 24 juni 1887. Het ging over het laatste halfjaar 1886. Het was een gedrukt model-verslag met een jaarrekening, verlies- en winstrekening, een balans, statistische gegevens en een toelichting op het gevoerde beleid en het te voeren beleid. Het stempel van Van Rossum du Chattel was onmiskenbaar. Hoewel deze officieel 30 april 1887 was vertrokken, maakte hij ook nog het jaarverslag van 1887. De verklaring hiervoor vinden we in het notulenboek van de gascommissie. Tot 4 maart 1888 verscheen hij als secretaris in de gascommissie en bepaalde hij het beleid. Zo volgde de vergadering van november Van Rossum du Chattel in zijn voorstel geen apart tarief voor gasmotoren in te voeren, maar wel voor kookgas. Voor gasmotoren was in Venlo "geen gelegenheid".⁶⁹ Kookgas ging 6 cent per m³ kosten. Spoedig kwam men op deze gedachte terug. In december 1887 was de gascommissie evenwel van oordeel, dat het tarief voor gasmotoren er toch moest komen. Het moest gelijk zijn aan het tarief voor kookgas. Beide tarieven werden aangeduid met de term daggas.

J. Kros was door de raad op 19 mei 1888 benoemd tot directeur. De benoeming van Kros had op zich laten wachten, omdat Thijwissen voorstelde de functie van stadsbouwmeester en directeur gemeentelijk gasbedrijf te combineren. In allerijl zocht men ook voor Kros een bijbaantje. De burgemeester meldde in de raad van 18 april 1888 dat Kros graag in de zomermaanden het toezicht van de gemeente op de particuliere waterverzorging wilde uitoefenen. Hij had er tijd voor. Van mei tot

⁶⁹ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52.

december was de gasfabriek toch bijna buiten bedrijf. Er werden nog meer voordelen geboden. M. Kros bood aan kosteloos te adviseren in gaszaken, mits zijn zoon benoemd zou worden tot directeur van de gemeentelijke gasfabriek. De instructie voor de gasdirecteur werd bijgesteld; M. Kros voldeed de borgstelling van f 1.000,--. J. Kros werd benoemd.

De ontwikkeling naar de functie directeur gemeentebedrijven kwam voort uit de besluiten, genomen in het jaar 1888. De waterleiding was in 1887 in concessie gegeven aan de Venlose firma Keuller & Jonkergouw. Deze concessieverlening maakte duidelijk, dat de gaskwestie van 1886 niet leidde tot een principiële keuze voor gemeentelijke exploitatie van belangrijke algemene voorzieningen. Slechts weinig raadsleden waren consistent in hun stemgedrag. Van betekenis was in 1887 wel, dat er ditmaal sprake was van concessieverlening aan een plaatselijke onderneming.

In de V.C. van 23 april 1887 werd die vraag aan de orde gesteld in een artikel met de kop "Gemeentelijke of particuliere exploitatie". De courant gaf een historische terugblik. De keuze van 1862 verklaarde de V.C. als volgt: "... en het gemeentebestuur was, vooral door het uiterst moeilijk, ellendig en nadelig begin der eigen exploitatie van Roermond afgeschrikt, 'happetig' op iemand, die in Venlo gas zou willen komen leveren. Anders was het moeilijk verklaarbaar hoe 't bestuur een contract aanging, dat vele jaren loodzwaar op de burgerij zou drukken, welke lasten tenslotte ondraaglijk werden, zonder dat het Bestuur in de mogelijkheid was om zelfs bij gebrekkige bediening met recht op verbetering aan te kunnen dringen". De V.C. betoogde dat de schuld niet lag bij Tonnar, maar bij het stadsbestuur. Een tweede artikel ging over de economische en juridische aspecten. De conclusie: de gasfabriek moest als een privaatrechterlijk persoon worden gezien; er was sprake van een particulier handelende gemeente. Het opkomende bankwezen, de wetgeving en de leningfinanciering maakten inbreuk op de particuliere bedrijfsvoering door overheden mogelijk. Die staatsbemoeyenis op het terrein van bedrijfsvoering vond de V.C. schadelijk. Staatsonthouding was het adagium, want "ongelijke kansen dooden elken drang tot mededinging ...", aldus de V.C. van 30 april 1887. Keuller & Jonkergouw kregen 2 mei niettemin de concessie. De leden van de gezondheidscommissie onder aanvoering van Van Rijn stemden tegen. De andere tegenstemmers uit de gezondheidscommissie waren D. Horn – dezelfde die met Van Rijn het gasrapport maakte in het najaar 1885 – en L. van der Grinten, die lid was geweest van de Commissie Gas-Inlichting. Beiden

kozen op 24 december 1885 voor particuliere exploitatie, maar in 1887 was de invloed van Van Rijn zozeer toegenomen, dat zij opteeden voor gemeentelijke aanpak.⁷⁰ De concessieverlening in 1887 geschiedde met zeven stemmen voor en zes tegen. De V.C. kwam 7 mei met een slotartikel in de reeks "Gemeentelijke of particuliere exploitatie". In de kolommen stond een hoera voor het zegevieren van het particulier initiatief in de raad op 2 mei. De V.C. stelde de vraag of de gasconsumenten de openbare verlichting betaalden. Dat was niet aanvaardbaar. De raad diende er voor te zorgen, dat het besluit van 15 januari 1886 ongedaan werd gemaakt. In die tijd verscheen juist het eerste jaarverslag van de gasfabriek. De V.C. kwam 24 juni prompt met het probleem van de lasten van de openbare verlichting, toen de raad het advies van een Pro Memorie-boeking van de gascommissie niet volgde. Een voorstel Berger werd aangenomen: het probleem zou opnieuw worden bekeken bij het verschijnen van het jaarverslag 1887.

Een analyse van het stemgedrag der raadsleden in 1886 en 1887 inzake gas en water werpt enig licht op de vraag, hoe principieel men dacht over gemeentelijke taken.

Tabel 4.

Naam	1886		1887	
	Gasexploitatie gemeente	particulier	Waterleidingexploitatie gemeente	particulier
G. van den Brandt	+		+	
L. Berger		+		+
E. Collaes	+			+
E. Goossens	+		+	
H. Jockin	+			+
P. Linskens	+		+	
L. van de Loo		+	+	
J. Mattousch	+			+
J. Peters	+			+
A. Receveur		+		+
H. van Rijn	+		+	
Ch. Smeets	+		+	
J. Thijwissen		+		+
Totaal	9	4	6	7

⁷⁰ G.A.V., Op de Laack 29b.

Vier raadsleden kozen eerst voor gemeentelijk en later voor particulier ondernemerschap, één raadslid bewandelde de omgekeerde weg. Van de leden Berger, Receveur, Van Rijn en Thijwissen was het principiële stemgedrag sinds lang bekend. Nieuwkomers in de raad en jongere raadsleden zijn sterk vertegenwoordigd in de groep die van stemgedrag veranderde.⁷¹

Voorjaar 1888 was de stage van Kros voorbij en eindigde het “verlengde directeurschap” van Van Rossum du Chattel. Kros’ directeurschap stond in schrille tegenstelling met dat van zijn voorganger. Het was een “catastrofe”, aldus Van Rijn. Alles liep in het honderd. De jaarstukken van 1888, 1889 en 1890 verschenen niet eens. Feitelijk had de raad na een jaar, gelet op het wanbeleid van de directeur, schoon schip moeten maken. Raadsleden constateerden het falen, maar lieten het erbij. De burgervader verklaarde, dat Kros “in genen dele” voldeed, maar hem werd wel de hand boven het hoofd gehouden. De administratie was binnen de kortste keren een janboel. Kros was vaak zonder kennisgeving absent en uitstedig. Al met al was het een vreemde situatie, die pas 3 februari 1890 leidde tot een politieke botsing. Die ving niet aan in de gascommissie; blijkbaar was daar sprake van een patstelling. Hoe dan ook, Van Rijn opende de aanval in de raad en wist zich gesteund door drie andere leden uit de gascommissie Linskens, Smeets en Thijwissen.⁷² Van Rijn stelde, dat de voorzitter van de gascommissie, Houben, zijn taak onvoldoende vervulde. Hij stelde voor wat Houben naliet: eervol ontslag van Kros per 1 april aanstaande. Het ontslag moest de volgende raadsvergadering worden behandeld. Houben was in zijn wiek geschoten; als voorzitter van de raad kwam hij met een bot tegenvoorstel: “Stem dan maar af”. Blijkbaar was er zoveel irritatie, dat Van Rijn eenzelfde fout maakte. Hij formuleerde een akte van beschuldiging aan het adres van Houben, die eindigde met het voorstel Houben indien mogelijk vervroegd te pensioneren. Thijwissen wilde het voorstel tot ontslag van Kros verdagen. Van Rijn kwam met een ander voorstel, dat aansloot bij een eerder voorstel van Thijwissen: combinering van de directeursfunctie met de juist vacante functie van gemeenteopzichter. De huidige directeur moest dan automatisch zijn ontslag indienen. De

⁷¹ G.A.V., Op de Laack 55, 56, 57, bevolkingsregister 1860-1900; G.A.V., Op de Laack 14a, 15.

⁷² G.A.V., Op de Laack 29c. Zie verder de V.C. 20.12.1890. De steun van Thijwissen aan Van Rijn werd door de rubricschrijver Jan van Venloo in aflevering 36 en 37 als negatief gekwalificeerd; Van Rijn was betweterig, hautain.

raadsleden Gambon en Theunissen verdedigden de handelwijze van Kros en pleitten voor tenminste eervol ontslag. Theunissen kwam in botsing met Van Rijn, toen hij erop wees, dat de verklaring voor het lang uitblijven van maatregelen diende te worden gezocht in het feit, dat de dochter van Van Rijn verkeerde met Kros. Verder herinnerde hij er fijntjes aan, dat Kros door Van Rijn uitdrukkelijk was aanbevolen.⁷³ De raadsvoorzitter kon de ontaarding van de discussie niet voorkomen. Uiteindelijk besloot de raad de Roermondenaar M. Hoornix te benoemen tot gemeenteopzichter. De zaak Kros werd aangehouden. Hij kreeg gelegenheid terug te slaan, nu op een dergelijke wijze door de raad over zijn persoon was gesproken. Belediging, aantasting van zijn goede naam in een openbare vergadering, heette het in een schrijven van Kros. Eerst op 3 september 1890 kwam de raad van Venlo in geheime zitting bijeen over de affaire Kros. 6 juni was voor iedereen duidelijk geworden, dat het financieel helemaal mis zat met de gemeentelijke onderneming. De raad keurde toen een begrotingsoverschrijding goed van f 4.000,- om het verwachte tekort in de exploitatie van de fabriek over 1890 af te dekken. De gehele raad ging accoord met de begrotingswijziging, die de "wijze constitutie" van 1886 inzake het gasbeleid falikant ondergroef. De commissie financiën was naar aanleiding van deze regularisatie afgetreden. Weliswaar achteraf, maar het ging niet anders, redeneerden de commissieleden, want men had hen vooraf advies dienen te vragen. Zij wezen er op, dat in het verleden duidelijk was besloten, verliezen af te dekken middels aanpassing van de verbruikersprijzen. De uitkomst van de geheime zitting vernemen wij pas zes weken later. De aanvraag voor eervol ontslag van Kros zelf werd de raad 23 oktober voorgelegd. Kros vroeg per 1 december zijn ontslag. De boekhouding werd weer in orde gebracht; het bleek dat er nog tekorten moesten worden aangezuiverd. Vader Kros werd daarvoor aansprakelijk gesteld. Om te voorkomen dat er nog meer onoirbare financiële zaken aan het daglicht zouden treden, zuiverde deze de bedragen aan, mits zijn zoon eervol ontslag kreeg. Burgemeester Houben wist een en ander te bewerkstelligen.⁷⁴ Ook daarmee was de kous niet af. Bestuurlijk waren de verhoudingen in Venlo in die tijd uitermate slecht en dat in een tijd dat het economisch niet goed ging. Een krachtdadig bestuur ontbrak. De gaskwestie werd ieder ogenblik opnieuw aangewengeld.

⁷³ G.A.V., Op de Laack 29c.

⁷⁴ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52.

De discussie over de gasprijzen in relatie tot de gratis verlichting van pleinen en straten, aangezwengeld in de V.C. van 7 mei 1887, werd door F. Wierdels voortgezet in een ingezonden stuk van 24 november in hetzelfde blad. Hij wees op artikel 238 van de Gemeentewet, die de inkomsten van de gemeente expliciet noemde. Zij werden allemaal voor plaatselijke belastingen gehouden. Daaronder vielen ook van gemeentewege verstrekte diensten. Artikel 254 bepaalde dat die diensten "tot geen hooger bedrag geheven worden dan noodig is te achten om den betaler, naar evenredigheid van het gebruik of genot dat hij heeft, in de kosten van aanleg of verstrekking van het door hem gebruikte of genotene te doen dragen". Vele gemeenteraden keurden desondanks rekeningen met grote winstposten van gasfabrieken van de gemeente goed. Hij riep op middels adressen te protesteren, omdat men in Venlo te veel betaalde; het te veel betaalde werd ten onrechte voor andere doeleinden gebruikt. Wierdels had geen notie van de financiële perikelen van dat moment bij de gasfabriek. Een klacht van caféhouder Peter van Wylick van 18 november 1889, gericht aan de raad, had dezelfde strekking.⁷⁵ We zien de discussie in 1890, na de periode Kros, over de gratis verlichting weer terugkomen. De zaak werd er niet beter op, toen de uitkomsten over de jaren 1888, 1889 en 1890 eindelijk op tafel kwamen. Hoe waren de exploitatieresultaten tijdens de directie van Kros?

Tabel 5.

Jaar	Productie	Particulieren	Gemeente	Productieverlies	Productie per 100 kg
1888	304.665	188.646	60.242	15,7%	27,7
1889		178.000			
1890	382.893	202.435	60.400	10,0%	25,0
	Bruto winst	Netto winst	In kas gemeente	Meters	Verbruikers
1888	7.170,50	2.237,05	2.237,05	251	
1889	4.690,--		129,95		
1890	-3.233,43		-2.501,05		220

Bron: Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 133; V.C. 13.07.1890 en 01.08.1890.

⁷⁵ G.A.V., Op de Laack 201.

De winsten waren gereserveerd. Het aanvullend krediet van de raad van f 4.000,-- moet op het verlies in 1890 in mindering worden gebracht. De verliescijfers waren hoog, immers de reserveringsverplichtingen bedroegen f 3.500,-- per jaar. Een ingreep was onvermijdelijk en had alleen al op grond van de exploitatiecijfers eerder dienen plaats te vinden. Een week na het ontslag van Kros op 27 oktober 1890 vergaderde de gascommissie. Aan de orde was de vraag, hoe het nu verder moest. Thijwissen nam het initiatief. Hij stelde voor dat hij, geassisteerd door Gambon, de administratie zou doen; Van Rijn zou het technisch gedeelte en het productieproces verzorgen; gemeenteopzichter Hornix kon worden belast met toezicht en onderhoud. In de volgende vergadering werden de functies van Thijwissen, Van Rijn en Hornix bevestigd. Gambon trok zich terug, want hij voelde er niets voor het dagelijkse administratieve beheer onder zijn verantwoording te hebben. Ongetwijfeld zat daar oud zeer achter. Gambon had tot het laatst Kros gedekt. Dat was hem zeer kwalijk genomen. Zijn naam als bankier en boekhouder was er daardoor niet beter op geworden.⁷⁶ De sanering werd feitelijk door Van Rijn en Thijwissen tot stand gebracht, omdat de gascommissie besloot voorlopig geen nieuwe directeur te benoemen. De beide heren deelden min of meer de directiestoel.⁷⁷ De burgemeester bleef voorzitter van de commissie, maar zijn positie was volledig ondergraven. Obstructie pleegde hij niet meer. Toch bleef hij remmer in vaste dienst, met name via de commissie financiën of via wethouder Fr. Goossens.⁷⁸ Voor Van Rijn en Thijwissen was het daarom moeilijk gestalte te geven aan een krachtig en vooruitstrevend gasdiffusiebeleid. Ongetwijfeld hadden ze daar wel op gehoopt, toen de dagelijkse leiding hen toeviel. Bovendien werden de twee heren in de publieke opinie al snel geafficheerd als de "gasfabriek-redders".⁷⁹ Met name Van Rijn voelde zich er door gevleid. In de raad haalde hij meer dan nodig zijn gelijk en liet hij andere raadsleden gebrek aan kennis merken.

Het gasbeleid kwam weer fundamenteel aan de orde, toen op 28 februari 1889 de Pope Gloeilampenfabriek een aanvraag deed om te worden aangesloten aan het leidingennet. De fabriek lag buiten de bebouwde

⁷⁶ Gambon, Jean Luis. Geboren te Maastricht 25.05.1848. R.K. Boekhouder. Beheerend vennoot van de Venlosche Handelsbank. Wonende Steenstraat 24. Raadslid sedert 1889.

⁷⁷ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52.

⁷⁸ Goossens, Eduard Joseph. Geboren te Venlo 22.04.1856. Koopman.

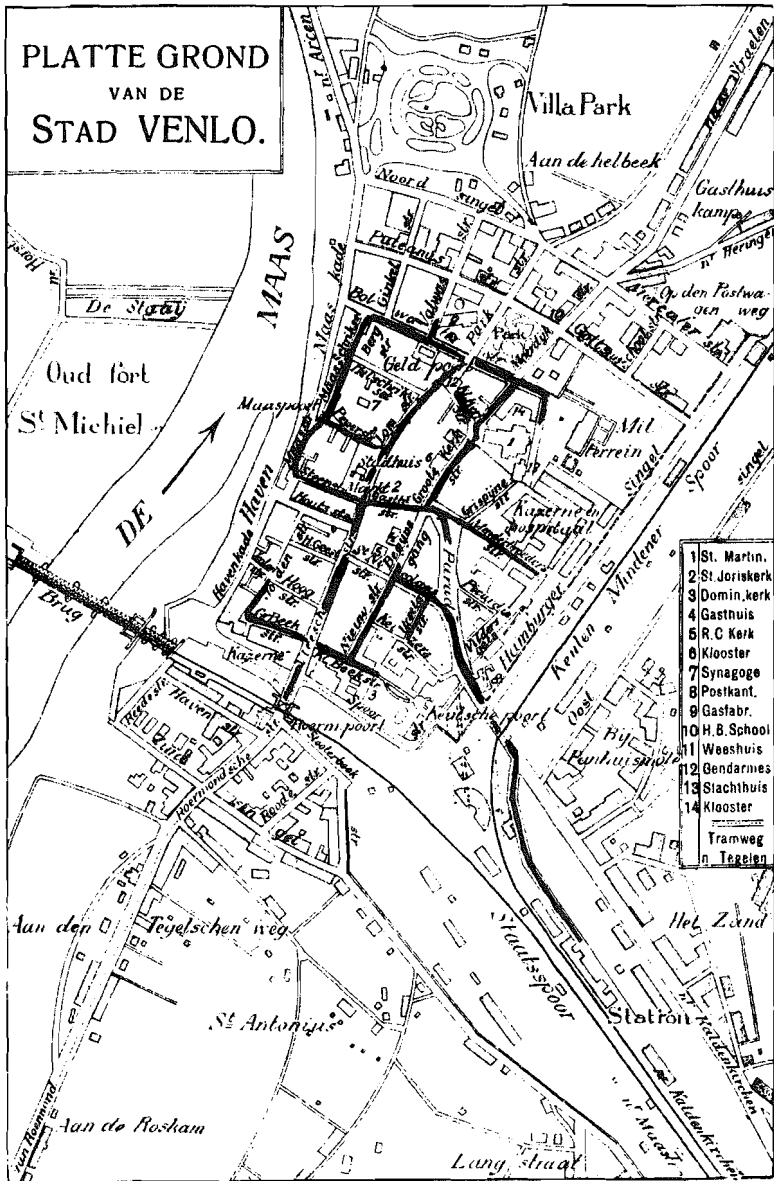
⁷⁹ In de V.C. van 20.12.1890 werden beiden verguisd. In de V.C. van 14.03.1891 werden beiden geprezen.

kom. De gascommissie besloot tot gasverzorging, mits de fabriek de eerste vijf jaren voor tenminste f 1.500,-- gas afnam. Gebeurde dat niet, dan moest Pope f 350,-- terug betalen, het bedrag van de aanlegkosten van de leiding. In oktober van hetzelfde jaar schakelde de firma Bontamps over op electriciteit, een maand na de spoorwegen. Voor beide gaven de kosten van de straatverlichting de doorslag. Van Rijn had in de oktobervergadering van de gascommissie de zaak van de publieke verlichting aan de orde gesteld. Om het probleem op te lossen, stelde hij voor een retributie te vragen voor het gebruik van de ondergrond. Houben merkte op, dat de retributie mogelijk nadelig voor de gemeente kon zijn. De zaak stond daarna nog jaren op de agenda van de gascommissie. De behoefte aan een beslissing was inmiddels kleiner geworden. Het jaarverslag van 1891 van de gasfabriek liet zien, dat het stukken beter ging met de exploitatie. Er was orde op zaken gesteld en de cijfers vertoonden een stijgende lijn. Het was een helder en inzichtelijk jaarverslag dat aanknoopte bij de verslagen van Van Rossum du Chattel. De toelichting op het beleid had de Commissie van Beheer veel hoofdbreken gekost, want ter zake van de prijs- en diffusiepolitiek was zij hopeeloos verdeeld. Vandaar de passage: "De prijs van het gas nog lang op 9 ct te houden wordt door een deel van de commissie niet wenselijk geacht. Zij meenen op grond van hetgeen men elders ziet, dat verlaging van den gasprijs het verbruik en bijgevolg ook voordeelen voor de fabriek zal doen toenemen. Een ander deel van de commissie deelt dat gevoelen niet en is van meening, dat verlaging van de gasprijs, vermindering van de winst tengevolge zal hebben en bijgevolg andere inkomsten van de gemeente zullen moeten worden verhoogd".⁸⁰ De commissieleden Smeets, Gambon en Houben hingen het laatste standpunt aan, Van Rijn en Thijwissen het eerste.⁸¹ Houben c.s. waren bereid tot prijsverlaging mits het garnizoen afzag van de prijsverlaging. Artikel 2 van het leveringscontract gaf het garnizoen recht op een prijs die een cent lager lag dan de particuliere prijs.⁸² Volgens Houben dienden "vreemden" niet extra te profiteren ten koste van de Venlose particuliere gebruikers. In zijn visie waren vreemden: spoorwegen, garnizoen en kloosters. Voor de onderzoeker is de periode Kros 1887-1890 ook interessant, omdat in deze periode een onderzoek naar de eerste gebruikers mogelijk

⁸⁰ G.A.V., Op de Laack 27; G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52, notulen gascommissie 16.04.1892.

⁸¹ Idem.

⁸² G.A.V., Op de Laack 204.

De uitleg van de gasleidingen in 1888 in de verschillende wijken binnen de bebouwde kom van Venlo in kaart gebracht.

is.⁸³ Een aantal registers uit die periode bevindt zich in het archief van de gemeentebedrijven. Zij zijn wel niet compleet, maar met behulp van de bevolkingsregisters, de tienjaarlijkse volkstellingen en de adresboeken is het mogelijk een overzicht te maken van de eerste verbruikers. Wij baseren ons op het register van 1888, want het werkt met initialen en noemt tevens de namen van instellingen die gasverbruiker zijn. Adressen worden niet vermeld. Van de 245 gasverbruikers zijn er 228 verwerkt in tabel 6 op pagina 66. Zeventien verbruikers waren niet te achterhalen. De indeling naar beroep is gebaseerd op het bevolkingsregister. De indeling naar instelling berust op het gasverbruikersregister. De spreiding over de vier stadswijken binnen de bebouwde kom kunnen we in kaart brengen. Volstaan wordt met een indicatie op grond van het aantal straten per wijk, voorzien van een gasleiding (zie kaart met leidingennet).

Wijk A had 20 straten, waarvan 8 met een gasleiding. Wijk B, C en D telden er respectievelijk 14 en 10, 19 en 10, 22 en 8. Wijk D had de meeste inwoners en het hoogste gemiddelde aan inwoners per woning. In 1888 waren de armoedige buurten verstoken van gasverzekering. Het leidingennet volgde de voorname winkelstraten en verder waren er de leidingen naar de kazernes en het station. De zestien voornaamste verbruikers waren goed voor 47,3% van het particulier verbruik.

Het onderzoek bevestigt dat het gas zijn eerste intrede deed in winkels, werkplaatsen en ondernemingen. Daarbij behorende woonhuizen zullen ongetwijfeld vrijwel gelijktijdig gasverlichting hebben gekregen. In Venlo vormden de winkeliers de belangrijkste categorie verbruikers. We moeten daarbij denken aan modemagazijnen, wijnhandelaren en winkels met luxe artikelen. De advertentierubrieken in het V.W. en de V.C. getuigen daarvan. Verlichting met gas betekende werkkracht, zo dacht men. Andere motieven waren: modernisering, concurrentie en bedrijfseconomische noodzaak. Gasverbruik in woonhuizen vond beperkt plaats in hogere sociale groepen, zoals Van Rijn ook schreef in zijn artikel in het V.W. van 3 juli 1886.

Aan de hand van de adressen van de verbruikers van 1888 valt ook een leidingenkaart te maken. De categorie volgers, komend na de eerste verbruikers, kan niet worden onderzocht. Alleen de totalen zijn bekend.

⁸³ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 133. Het begrip eerste verbruikers komt voort uit de theorievorming over de diffusie van innovaties. F.R. Pfetsch (ed.), *Innovationsforschung als multidisziplinäre Aufgabe*, Göttingen 1975. In cijfers gaat het om de eerste 2% van de mogelijke verbruikers.

Tabel 6. Gasverbruikers in Venlo 1888

Naar beroep		Instellingen	
ambtenaar	7	abonnementslantaarn	1
apotheker	1	bank	2
bakker	7	brouwerij	3
boekbinder	1	drukkerij	1
boekdrukker	1	fabriek	1
boekhouder	1	garnizoen	29
caféhouder	5	gasfabriek	1
commissionair	1	hotel	2
dokter	2	houtzagerij	1
expediteur	3	huis	42
fabrikant	5	kantoor	1
groothandelaar	1	(kachel)	1
kaarsenmaker	1	kerk	8
kapper	1	kleermakerij	2
klerk	5	klooster	1
koopman	20	(kookgas)	1
leerlooiër	2	Maasbrug	1
leraar	2	machine	2
molenaar	1	openbare verlichting	5
notaris	1	(gemeente)	
officier	4	pakhuis	1
postdirecteur	1	scholen	2
slager	7	sociëteit	2
smid	3	spoorwegen	6
stukadoor	1	stal	1
timmerman	1	steenhouwerij	1
verver	2	telefoonkantoor	1
voorman	1	weeshuis	1
winkelier	20		
Totaal	110		120

Bron: G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 133; G.A.V., Op de Laack 52, bevolkingsregister 1860-1910; G.A.V., Op de Laack 54, tienjaarlijkse volkstellingen.

Ontwikkelingen na 1890

Met de exploitatie van de gasfabriek ging het na de periode Kros beter, maar de prijspolitiek illustreert op welk bedenkelijk niveau de lokale politiek zich bewoog. De prijsverlaging vergde acht jaren, van 1892 tot 1898. Tonnar waren tot 1882 verwijten gemaakt vanwege zijn star vast-

houden aan een prijs van 17 cent per m³. Nu de heren zelf de prijzen vaststelden, was het er niet beter op geworden. De beslissers hielden het op pappen en nathouden. Hun beleid bleef beperkt tot mondjesmaat uitbreiden, wat vervangingsinvesteringen en de problemen vooruitschuiven. Zelfs Van Rijn en Thijwissen waren overgeleverd aan een “frapper toujours”, waardoor een krachtdadig beleid niet mogelijk was. De Venlose gemeentepolitiek wordt door C. van den Berg in zijn boek over Van Rijn gekenschetst met de woorden van tijdgenoot August Faldera: “Venlo was arm, zowel aan idealen als aan geld”. De elite leefde met haar financiële bekrompenheid en de bevolking had geen belangstelling voor de publieke zaak.⁸⁴ Illustratief was de lezing van Dr H. Schaepman, gehouden op zondagmiddag 26 augustus 1894 in zaal Peeters-Maas over de “Sociale questie”. De opkomst was erbarmelijk. Alleen leden van de organiserende vereniging “Recht en Plicht”, een vereniging van spoorwegambtenaren, gaven acte de présence. De politiek ontbraken, klaagde de V.C. van 1 september 1894.

Iets dergelijks zien we bij het gasbedrijf. De gegoeden en de burgerij roerden zich via ingezonden brieven. Het geluid van anderen missen we. De weekbladen waren niet de stem des volks. De politieke elite omvatte 10% van de bevolking. Van dat percentage was de helft actief.⁸⁵ De opkomst van de “burgerpartij” in 1887 vermocht daar niets aan te veranderen.⁸⁶ De tuinders die sterk in opkomst waren conformeerden zich. Zij schaarden zich achter Jean Louis Gambon, woonachtig in de Steenstraat midden in de bebouwde kom, behorend vennoot van de Venlosche Handelsbank en boekhouder, geen tuinder.⁸⁷

Het prijsbeleid plaatste Venlo opnieuw in de achterhoede. Alom was rond 1890 een gasprijs van 7 cent per m³ gas doorgevoerd. In de lovende jaarverslagen werd dat aspect gemakshalve vergeten.

De obstructie van de burgervader ging na 1892 door. Hij ging zo ver, dat hij in de raad van 16 november 1893 verklaarde, dat alle besluiten van de gascommissie aan hem waren gesubordonneerd. Op dat moment gooiden Thijwissen en Van Rijn de handdoek in de ring en dreigden de gascommissie te verlaten. De raad vond de verklaring van Houben te gortig en sprak uit dat het niet aanging de beide heren, die de fabriek uit het

⁸⁴ C. van den Berg, *H. B. J. van Rijn, Burgemeester van Venlo, Pionier der milieuhygiëne*, Assen 1971, pag. 16 e.v.

⁸⁵ Zie het aantal kiesgerechtigden uit die tijd en de opkomstcijfers.

⁸⁶ Van den Berg overschat de betekenis van de “burgerpartij” in het boek over Van Rijn.

⁸⁷ Zie de verkiezingsadvertenties in de V.C. en het V.W.

slop haalden en weer voor redelijke resultaten zorgden, te “commanderen”. De positie van de beide “directeuren” was daardoor aanmerkelijk versterkt. Wellicht hadden ze dat besef, toen ze in de raad van 21 september 1894 kwamen met het voorstel de gasprijzen met 2 cent te verlagen. Ze werden gesteund door een adres van praktisch alle kleine gasverbruikers, dat een maand later, 22 oktober, werd aangeboden.⁸⁸

In de vaste rubriek van Jan van Venloo in de V.C. “Van alles en voor allen wat” werd het thema prijsverlaging al vanaf 1893 aangeroerd. In de V.C. van 17 juni 1893 nam Thijwissen deel aan de discussie. Enkele saillante passages geven we weer. Netto winst zou er genoeg zijn bij een prijs van 7 cent, “Van Rijn, Smeets en ik hebben dat een jaar geleden voorgesteld”. Ook Smeets was dus voor prijsverlaging, maar weldra verdween hij uit de gascommissie, omdat hij in 1893 de raad verliet. Zijn opvolger, J. van Liebergen, nam niet direct een duidelijke positie in.⁸⁹

De openingszet van Van Rijn en Thijwissen van 21 september 1894 beantwoordde Houben met een rapport van de commissie financiën. Houben speelde de zaak via wethouder Fr. Goossens, die hem zeer verbonden was vanwege een affaire rond de afname van gas door de Pope Gloeilampenfabriek.⁹⁰

Uit de debatten in 1894 mogen we afleiden, dat in 1886 was afgesproken, dat de gemeente 40.000 m³ gas gratis ontving en rekende op een rendement van 10% van het geïnvesteerde kapitaal. De aanwending van de winst na aftrek van de reserveringen bleef de partijen verdeeld houden. Houben had niet alleen de steun van Goossens, maar ook van het commissielid Gambon. Deze voegde Thijwissen in de raad van 21 september toe, dat het vreemd was, dat de heren niet eerst in de gascommissie met het voorstel waren gekomen. Van Rijn betoogde vervolgens, dat het rapport van de commissie financiën partijdig was en zei: “De prijsverlaging is meermalen in gascommissie besloten”.⁹¹

⁸⁸ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 133. Totaal waren er 224 verbruikers. Er waren 150 ondertekenaars.

⁸⁹ Liebergen, Joseph Carel Willem Hubert van. Geboren 30.01.1846 te Venlo. Hout-handelaar.

⁹⁰ In de gascommissie van 17.10.1892 maakte Van Rijn melding van een reeds drie jaren durende malversatie van Pope Gloeilampenfabriek. Mede-eigenaren waren leden van de familie Goossens. Van Rijn eiste een nabetaling van f 1.000,-, want de onderneming had ten onrechte meer daggas opgegeven, terwijl het lichtgas moest zijn. Volgens leden van de familie Goossens had Kros “voor die vlammen permissie gegeven”. Van Rijn wilde gerechtelijke stappen, maar het werd afgedaan met een transactie. G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52.

⁹¹ De notulen van de gascommissie maken daar geen melding van.

Tabel 7. Statistische gegevens van het gasbedrijf te Venlo, 1862-1914

Jaar	Meters	Verbruikers	Bruto winst	Netto winst gemeentekas	Lantaarns	Prijs		
						a	b	c d
1862					80	17		
1878		129			85	17		
1881		77				17		
1882						9		
1885			7.416,37	5.016,37	102	9		
1886	238	186	3.939,34	1.530,34	104	9		
1887	239		7.194,29	2.694,29	104	9	6	
1888	251		7.500,--	2.500,--		9	6	
1889	254		- 4.690,--		112	9	6	
1890		220	- 3.233,43		117	9	6	
1891	305		15.925,17	3.107,04	118	9	6	8
1892	330		19.614,18	4.000,--	124	9	6	8
1893	327		17.974,49	4.000,--	130	9	6	8
1894	337	247	18.334,71	4.000,--	131	9	6	8
1895		256	17.292,71	4.000,--	130	9	6	8
1896		295	17.645,16	4.000,--	131	9	6	8
1897	434 e	394	19.250,95	4.000,--		7	6	6
1898	577	533	19.694,67	4.000,--		7	6	6
1899	633	623	21.569,61	4.000,--	136	7	6	6
1900	706	693	27.176,43	4.000,--	163	7	6	6
1901	860	761	28.368,04	4.000,--	174	7	6	6
1902	954	833	28.502,62	11.120,26	212	7	6	6
1903	1.039	925	35.698,36	14.084,34	215	14 f	7	6 6 8
1904	1.128	996	40.253,07	24.325,91	213	14	7	6 6 8
1905	1.185	1.067	41.358,91	21.136,56	228	14	7	6 6 8
1906	1.289	1.120	45.351,24	21.799,42	237	14	7	6 6 8
1907	1.318	1.175	53.498,77	25.332,95	239	14	7	6 6 8
1908	1.366	1.250	51.644,69	27.408,88	244	14	7	6 6 8
1909	1.483	1.319	54.909,54	32.433,90	253	15	7	6 6 8
1910	1.553	1.385	munt 56.438,29		264	15	7	6 6 8
1911	1.549	81	63.487,46		274	15	7	6 6 8/7
1912	1.542	228	67.663,68		285	15	7	6 6 8/7
1913	1.648	396	64.608,26		286	15	7	6 6 8/7
1914	1.674	566	54.350,97		118	15	7	6 6 8/7

a. Prijs m³ lichtgas.

b. Prijs m³ daggas.

c. Prijs m³ gereduceerd tarief.

d. Prijs m³ Blerick; vanaf 1911 prijs m³ muntgas.

e. Vanaf 1897 worden de aantallen omschreven: aantal verbruikers, inclusief die met meer meters.

f. De tweede reeks cijfers in de rubriek lantaarns heeft betrekking op Blerick (gemeente Maasbree).

Bronnen: G.A.V., Op de Laack 27, 1, 9 en 28, 29.

Hij vervolgde met een opmerking van Houben in de gascommissie: “Dat hij die een voorstel tot verlaging deedt den kogel verdiende”. Buiten de overwegingen bleef, dat de Pope Gloeilampenfabriek en de Dominicanen dreigden over te stappen op elektrische verlichting. Naar aanleiding van dat dreigement kregen de Dominicanen een reductie van 1 cent.⁹² De introductie van het gasgloeilicht veroorzaakte een tijdelijke achteruitgang van het verbruik, maar het aantal verbruikers bleef toenemen (zie tabel 7).

Het rapport van de commissie financiën over de prijsverlaging vinden we in een bijlage bij de notulen van de raad van 30 oktober 1894. Het was op 21 september al met tien tegen drie stemmen aangenomen. Tegen stemden Van Rijn, Thijwissen en Muzers.⁹³

Het rapport constateerde, dat 606 woningen in de bantuin verstoken waren van gas. Voor de belangen van de opkomende industrie had de commissie weinig oog, getuige de opmerking: “Of is het soms billijk al die personen en industriële inrichtingen den gasprijs met 7 ct te doen betalen, als zij de kosten hebben gemaakt en hunne inrichtingen hebben daargesteld, zich baseerende op een inkoopprijs van daggas van 6 ct per m³”. Van Rijn en Thijwissen weerlegden deze kreten als volgt: “Een verlaging van den gasprijs in het belang der fabriek als industriële onderneming komt ons thans noodzakelijk voor. De lage prijs van petroleum en het electrisch licht zijn factoren die eene gasfabriek met een gasprijs van 9 ct op een gewaagd standpunt plaatst”. De commissie financiën suggereerde een reductie van 1 cent voor grootverbruikers, goed voor 50,7% van de afzet. Het ging niet ver genoeg. Het gemiddelde verbruik per inwoner was slechts 24 m³. In andere plaatsen was dat 60 à 90 m³.

Muzers stemde als lid van de commissie financiën tegen het rapport over de prijsverlaging. Hij onderschreef de conclusie van het rapport, dat verlaging nadelig was voor de gemeentefinanciën, niet. Amortisatie van de schuld op de fabriek, groot f 38.000.--, ging volgens de commissie altijd voor. Verlaging kon slechts worden toegestaan als men garantie had, dat de hoofdelijke omslag niet omhoog ging.

Van Rijn en Thijwissen zochten hun gelijk vervolgens in een artikel in het V.W. van 10 november 1894. Zij betwistten de berekening van de commissie financiën, dat in de periode 1886-1894 jaarlijks gemiddeld f 1.392,06 in de gemeentekas zou zijn gevloeid. Feitelijk rekenden zij de periode 1886-1890 niet mee. Houben kreeg de wind van voren als

⁹² G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52.

⁹³ G.A.V., Op de Laack 29b.

voorzitter van de gascommissie. De niet-verbruikers ondersteunden het standpunt van de beide raadsleden een week later in een ingezonden brief.⁹⁴ Er volgden er meer.

In de V.C. van 8 december verscheen een exploitatie-overzicht van blokverlichting onder de kop "Electrische verlichting in Venloo". Men wilde tien neringdoenden interesseren voor deze manier van verlichten. Een artikel met als kop "De Gaskwestie" in de V.C. van 5 januari 1895 zette alle cijfers op een rij:

Tabel 8. Cijferopstellingen voor de verschillende verslagjaren

Het meergebruik in m ³ gas	1891	15012	f 1.315,08
	1892	21802	1.962,18
	1893	23230	2.090,70
De gemeente vloeyde toe:			
1891	Rente, aflossing, reserve uitbreiding		f 4.680,--
	Afschrijving		1.182,01
	Uitbreiding uit winst		471,68
	Betaalde diensten gemeente 1890, 1891		188,21
	Gestort in gemeentekas		3.107,04
1892	Rente, aflossing, reserve uitbreiding		4.680,--
	Uitbreiding uit winst		2.746,83
	Uitbreiding uit reserve		965,51
	Gestort in gemeentekas		4.000,--
1892	Rente, aflossing, reserve uitbreiding		4.680,--
	Uitbreiding uit winst		2.945,14
	Uitbreiding uit reserve		714,83
	Gestort in gemeentekas		4.000,--

Een verzoek van de hotelhouder Nic Pollen om reductie bij een verbruik boven de 4.000 m³ bracht de gascommissie tot een wijziging van het beleid: verbruik boven de 4.000 m³ leidde tot 1 cent reductie.

Het jaarverslag van de gasfabriek over 1894 maakte gewag van de ontwikkelingen in de sector electriciteit. "Steenkolengas blijft nog steeds de meest gewilde stof voor de openbare en particuliere verlichting. Het gebruik van electriciteit als lichtbron heeft nog niet die vlucht genomen, welke men voor een tiental jaren verwachtte en zoo lang men electrici-

⁹⁴ V.C. 01.12.1894, 08.12.1894, 05.05.1895.

teit niet op minder kostbare wijze weet te verplaatsen en te scheiden en steeds stoomkracht tot opwekking daarvan aangewend moet worden, dus steenkool ook voor electrisch licht de grondstof blijft, zal de gasverlichting de strijd tegen electrisch licht makkelijk volhouden ... Ofschoon het zielental van Venlo steeds grooter wordt, is het lichtgasverbruik door particulieren in 1894 minder dan in 1893. Hier was de toepassing van electriciteit voor lichtbron niet de oorzaak, maar waarschijnlijk een lage petroleumprijs".⁹⁵ Het gemiddelde gasverbruik per inwoner was in 1891, 1892, 1893 en 1894 respectievelijk 18,54 m³, 19,72 m³, 20,96 m³ en 19,23 m³.⁹⁶

Wethouder Goossens werd in de raadszitting van 17 oktober, toen het jaarverslag aan de orde was, door Van Rijn herinnerd aan de belofte, dat de gemeente moest betalen voor de verlichting. Goossens krabbelde snel terug. Hij beweerde niets te hebben beloofd. Het kon ook niet, want de vooruitzichten waren niet goed. Verder namen Van Rijn en Thijwissen niet deel aan de behandeling van het jaarverslag. Het prijsverlagingsdebat van september 1894 was daar debet aan. Grote wrok zat er nog in verband met het rapport van de commissie financiën, dat de discussie blokkeerde. In de kolommen van Jan van Venloo was er begrip voor hun opstelling.⁹⁷ In de V.C. mochten beide opposanten het jaarverslag aanvullen. De komst van het gasgloeilicht had "juist in die plaatsen waar het gaslicht niet algemeen is, het gasverbruik aanmerkelijk doen toenemen ... Het is proefondervindelijk uitgemaakt, dat een goed gloeilicht circa 100 liter gas per uur verbrandende het tegen de beste petroleumlamp kan volhouden en dat de prijs daarvan 7/10 ct voor gas en 1/10 ct voor de kous nog aanmerkelijk lager is dan de petroleum". Het jaarverslag werd vierkant tegengesproken, hoewel beide heren het hadden ondertekend.

De aanvraag van de Pope Gloeilampenfabriek om kookgas (warmte en kracht) te brengen op 5 cent per m³ bij een verbruik boven de 10.000 m³ werd door Van Rijn op 27 juli 1896 in de raad gebracht. Deze wees het voorstel niet af; daarmee lag de gasprijsverlaging weer op tafel.⁹⁸

⁹⁵ G.A.V., Op de Laack 27.

⁹⁶ De cijfers van de rapporten van de commissie financiën en van de jaarverslagen van de gasfabriek stemmen niet overeen.

⁹⁷ V.C. van 2 november 1895.

⁹⁸ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet 52, notulen gascommissie 20.07.1896; G.A.V., Op de Laack 28j.

De begrotingsbeschouwing van Van Rijn in het najaar van 1896 wekte de lyrische bewondering van de V.C. van 31 oktober. In de zaterdageditie schreef Jan van Venloo: “En hij sprak met een vuur, gloeiende en edele overtuiging; en hij sprak van onze stad, zóó, dat ik hem wel om de hals had willen vallen. Dat deed een ‘geïmporteerd’ Venlonaar. He-laas!, de geboren Venlonaren deden er het zwijgen toe”. De boodschap van Van Rijn luidde: “Venlo is eene gemeente, die de kern in zich bevat om eene groote welvarende stad te worden, en dat moet men bevorderen door mede te gaan met de eischen des tijds, door aanleg van werken van algemeen belang, door verfraaiing en reclame ... Waarom heeft de zoo hoog nodige uitbreiding der publieke verlichting niet plaats ...”. De V.C. vervolgde: “Hij heeft alleen willen aantonen, dat in de begroting geen spoor te vinden is van een streven om de stad in belangrijkheid en grootheid te doen vooruitgaan ... Hij nodigt het Bestuur alsnog voorstellen te doen”. Onmiddellijk na Kerstmis scheurde het front van Houben. Gambon verklaarde voor een prijsverlaging van 2 cent te zijn. Houben ging vlug op 1 cent zitten, maar de kogel was reeds door de kerk.

Uit tactische overwegingen mocht Gambon in de vergadering van 22 februari 1897 een adres van de gascommissie aan de raad aanbieden, waarin een prijsverlaging van 2 cent werd bepleit. Houben had niet mee ondertekend.⁹⁹

Het college stelde onmiddellijk voor het adres door te geleiden naar de commissie financiën. Thijwissen beantwoordde dat voorstel met een ordevoorstel. Hij verlangde instelling van een speciale commissie met twee leden van de gascommissie erin, omdat het meer ging om een technisch dan om een financieel onderzoek. Wethouder Goossens steunde dit voorstel. Houben zag zijn front afbrokkelen. Hij kwam met een uniek voorstel: hij zou zelf in de volgende vergadering een tegenrapport presenteren, waarin hij alle onjuistheden van het adres van de gascommissie zou weerleggen. Van Rijn beantwoordde dat voorstel met de in-trekking van het voorstel tot uitbreiding van de gascommissie. In de vergadering van 22 maart 1897 werd het voorstel tot prijsverlaging met algemene stemmen aangenomen. Vergeleken met 1894 waren om: H. Bocken, L. Gambon, Fr. Goossens, A. Goossens, L. Janknecht, J. van

⁹⁹ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet, notulen 28.12.1896. Blijkbaar was een ensluidend advies niet meer nodig. De voorzitter agendeerde het advies voor de raadsvergadering van 22.02.1897.

Liebergen, L. van de Loo, J. Mattousch, J. Peters en Ch. Russel.¹⁰⁰ Het tegenrapport van Houben werd op 27 maart 1897 afgedrukt in het V.W. Houben nam het op voor de niet-gebruikers. Hij stelde dat een derde van het verbruik buiten de populatie van de hoofdelijke omslag lag. Bedoeld werden de “vreemden”: de spoorwegen, het garnizoen en de Dominicanen. Zij profiteerden ten onrechte van de prijsreductie. Prijsverlaging bevorderde het verbruik niet, veronderstelde hij, want “in schier alle voorname woningen wordt reeds gaslicht verbruikt”. Het zou leiden tot meer leningfinanciering. Verlaging met 1 cent mocht van hem, mits het garnizoen afzag van het voorrecht, neergelegd in artikel 2 van de overeenkomst, dat een automatische reductie op grond van prijsverlagingen garandeerde. Waren alle verbruikers belastingplichtig, dan lag de zaak anders.

De gascommissie stelde voor een retributierecht te heffen voor de fabrieksgronden. De prijsverlaging werd dan bij een stijging van het verbruikersaantal met 38 gemiddelde verbruikers gecompenseerd.

Op 22 maart beantwoordde Van Rijn het rapport Houben grondig. Het weerwoord van de burgervader overtuigde geen enkel raadslid meer. Hij kwam niet verder dan de slotopmerking: “Ik zal de volgende keer daar op repliceren”. De raad ging echter gewoon over tot besluitvorming. Prijsverlaging ging in op 1 mei 1897.

De afzet van gas nam sedertdien snel toe. Zonder moeilijkheden ging het evenwel niet. Het Ministerie van Oorlog deelde in april mede vast te houden aan de werking van artikel 2 van de overeenkomst van 1891. Op

¹⁰⁰ Bocken, Henri Willem Hubert. Geboren te Venlo 09.09.1850. Woonde op de Parade. Expediteur. R.K. Raadslid sedert 1891. Zoon van Clemens Bocken, de beheerder van de gasfabriek van Tonnar.

Mattousch, Peter Joseph Hubert. Geboren te Venlo 03.05.1844. R.K. Woonde in de Jodenstraat. Later in de Vleesstraat. Brouwer. Raadslid sedert 1879.

Linskens, Peter Hendrik Hubert. Geboren te Venlo 15.03.1850. R.K. Woonde in de Gasthuisstraat. Winkelier. Raadslid 1883-1893.

Goossens, Arnold Antoon Eduard. Geboren te Venlo 11.07.1815. Gestorven te Venlo 22.05.1893. Studeerde medicijnen te Luik en Parijs. Vestigde zich in 1843 te Venlo. Van 1835 tot 1843 was hij officier gezondheidszorg. R.K. Raadslid 1851-1893. Regent Burgerlijke Godshuizen. Curator van het pro-gymnasium. Lid van de Geneeskundige Raad van Noord-Brabant en Limburg.

Janknecht, Lodewijk. Geboren te Venlo 14.04.1857. Juwelier. Raadslid sedert 1893.

Russel, Karel Aldegonda Maria. Geboren te Geleen 20.03.1862. Zonder beroep. Woonachtig te Venlo vanaf 31 oktober 1882. In de raad gekozen 1892.

advies van de gascommissie besloot de raad 6 mei het contract met het garnizoen op te zeggen.¹⁰¹

De gascommissie had inmiddels een nieuwe beleidslijn geformuleerd voor de aanleg van nieuwe hoofdleidingen die niet direct rendabel waren. De aangeslotenen moesten een minimale afname garanderen ter hoogte van 10% van de aanlegkosten. Dat was tegen het zere been bij de electriciteitsmaatschappijen. De Internationale Electriciteits Maatschappij Volta uit Rotterdam schreef een brief aan de raad van Venlo.¹⁰² Zij deed haar beklag, omdat de gascommissie meermalen uitnodigingen naast zich neer had gelegd. Volta wilde nu de raad informeren.

De gascommissie sprak in oktober over een nieuwe gashouder, maar de raad zag het anders. Van Rijn kreeg opdracht enige percelen van het Ministerie van Oorlog buiten de Roermondse Poort te verwerven, met het oog op de bouw van een nieuwe fabriek. Het bleef bij een poging. Het leek de gascommissie juist een rapport te maken over de uitbreiding van de fabriek. Dat rapport werd de raad op 9 december 1898 aangeboden. Voorzitter Houben had weer eens niet mede ondertekend. Het rapport memoreerde, dat sedert 1 mei 1897 het aantal verbruikers was verdubbeld. De te verwachten verdere toename van de afzet dwong tot maatregelen, toereikend voor een lange termijn. Men ging uit van 25.000 inwoners. De investeringskosten bedroegen f 70.000,--. De toename van de jaarlijkse schuldenlast bedroeg f 6.450,--. Het verbruik diende te stijgen van 70.000 m³ naar 100.000 m³ ter dekking van de groeiende kapitaalslasten. De fabriek zou worden verplaatst zodra de nieuwe capaciteitsgrens werd bereikt.

Op 25 januari 1899 concludeerde de raad dat er ook een voorstel diende te worden gemaakt uitgaande van nieuwbouw. Thijwissen had bij de opstelling van het rapport van de gascommissie voor de nieuwe fabriek f 180.000,-- gerekend. Omwonenden van de gasfabriek verwoordden in een rekest van 1 februari, dat ze mordicus tegen uitbreiding waren en dat de toestand onhoudbaar was.¹⁰³ Van de Loo wilde, dat Volta toelichting kwam geven over haar plannen. De gascommissie pleitte voor uitbreiding, uitgezonderd Gambon. Ditmaal ging het niet om verdragingsmanoeuvres. De verhoudingen in de raad garandeerden een wat zakelijker aanpak. Blijkens de jaarverslagen was Houben uit de gascommissie

¹⁰¹ G.A.V., Gemeentebedrijven Venlo, voorlopige inventaris Bergevoet, notulen 29.04.1897.

¹⁰² G.A.V., Op de Laack 201.

¹⁰³ G.A.V., Op de Laack 201.

verdwenen. De stukken geven geen uitsluitel, waarom dat was gebeurd. Ik vermoed dat Houben na de prijsverlaging het voorzitterschap heeft neergelegd. Van Rijn werd voorzitter. De commissieleden waren: Gambon, Mattousch en Thijwissen. Vanaf 5 september 1899 was Van Rijn als wethouder onder andere belast met gaszaken. Gambon verlangde op 25 januari 1899 een begroting van de nieuwe gasfabriek, hetgeen de raad toezegde.

De begroting voor de nieuwe gasfabriek was 4 februari aan de orde. Thijwissen had de cijfers drastisch bijgesteld. Een nieuwe fabriek kostte f 116.000,- en zou jaarlijks een verlies opleveren van f 7.500,-. Uitbreiding vergde een investering van f 70.000,-. Van Rijn gaf desgevraagd toe, dat de ligging van de huidige fabriek niet doelmatig was. Thijwissen wees op de onvermijdelijke druk op de hoofdelijke omslag bij nieuwbouw. Gambon liet het aspect van de volksgezondheid het zwaarst wegen. Met die afweging liep hij Van Rijn, tevens voorzitter van de commissie gezondheid en auteur van vele rapporten over gezondheid en milieu-hygiëne, op hinderlijke wijze voor de voeten. Als het ging om verplaatsing van de gasfabriek had Van Rijn een blinde vlek voor volksgezondheidsaspecten.¹⁰⁴ Voor de bouw van een nieuwe fabriek waren slechts Van de Loo, Gambon, Janknecht en Goossens.

Een tweede rekest tegen uitbreiding met het overweldigende aantal van 687 handtekeningen van 16 februari vormde voor Gambon aanleiding de raad op 23 maart in overweging te geven het besluit tot uitbreiding te heroverwegen. Zijn voorstel vond geen steun. Gambon wist zich slechts gesteund door de stadskronieker Jan van Venloo, die in de laatste editie van februari nog een pleidooi voor nieuwbouw hield.

De samenstelling van de gascommissie, inmiddels omgedoopt tot Gas- en Telefooncommissie, wijzigde als gevolg van de raadsverkiezingen. Van de Loo en Houben verlieten in september 1899 de commissie en Gambon, Mattousch, Thijwissen en Van Rijn bleven over. Nauwelijks een jaar later, 13 augustus 1900, werd Van Rijn burgemeester van Venlo. Bij de ambtsaanvaarding zei hij: “bevordering van handel en tuinbouw en radicale verbeteringen in het belang van de volksgezondheid, orde en verfraaiing is mijn ideaal, de lasten daarvan zo veel mogelijk op het nageslacht te schuiven zal mijn streven zijn, en Venlo een steeds voornamere plaats in de rij der steden te doen innemen moge mij geluk-

¹⁰⁴ G.A.V., Op de Laack 28n.

ken. Dat Gods zegen op ons werk moge rusten is mijn vurige wensch
...¹⁰⁵

Tabel 7 met statistische gegevens van het gasbedrijf te Venlo in de periode 1862-1914 liet zien, dat de verwevenheid van het gasbedrijf met de gemeentelijke financiën definitieve vorm kreeg vanaf 1902. Het gasbedrijf werd toen geïntegreerd in de gemeentebedrijven en helemaal opgenomen in talloze begrotingsposten. De gemeentebedrijven – in het bijzonder het gasbedrijf – vormden met hun winsten essentiële posten aan de inkomstzijde van de begroting. Zij leverden een forse bijdrage voor nieuw beleid. De cijfers van genoemde tabel maken tevens duidelijk, dat na 1902 de diffusie van het gas veel sneller verliep. Verdere prijsdifferentiatie en de invoering van muntgas bevorderden de afzet krachtig. Onderstaande tabellen betreffende het particulier gasverbruik van 1862 tot 1910 naar indexcijfers en een tabel die veranderingen per jaar in percentages weergeeft van 1891 tot 1910 maken duidelijk, dat dat proces reeds voordien was begonnen met de tariefaanpassing van 1897. Vanaf 1902 groeide vooral het aantal kleinverbruikers.¹⁰⁶

Tabel 9. Index van het particulier gasverbruik (1891 = 100)

Jaar	Cijfer	Jaar	Cijfer
1862	21	1897	142
1872	90	1898	177
1880	75	1899	222
1885	106	1900	272
1886	74	1901	325
1887	78	1902	373
1888	79	1903	407
1889	75	1904	432
1890	85	1905	453
1891	100	1906	451
1892	112	1907	471
1893	120	1908	499
1894	116	1909	552
1895	113	1910	586
1896	120		

¹⁰⁵ G.A.V., *Gemeentebld van Venlo* 12, 1900.

¹⁰⁶ Pfetsch, o.c.

Tabel 10. Mutaties per jaar in percentages

Jaar	Particulier	Lichtgas	Daggas
1891	17,8	15,4	40,0
1892	11,8	11,1	17,9
1893	7,1	8,6	- 4,1
1894	- 3,3	- 4,8	9,9
1895	- 2,2	- 4,4	13,4
1896	6,1	5,3	10,8
1897	17,9	17,4	21,1
1898	24,9	24,3	28,1
1899	25,2	20,9	48,4
1900	22,7	16,9	48,5
1901	12,0	10,9	47,8
1902	14,6	9,4	26,7
1903	9,2	9,4	8,5
1904	6,2	6,4	5,6
1905	4,9	6,5	1,1
1906	- 0,5	7,9	-20,5
1907	4,5	4,5	4,3
1908	5,8	5,9	5,8
1909	10,8	5,7	27,2
1910	6,0	2,7	13,6

Bron: Jaarverslagen van de Commissie van Beheer der gasfabriek; G.A.V., Op de Laack 27; G.A.V., jaarverslagen der gemeente Venlo 1900-1910.

De schommelingen in de cijfers in de jaren 1894 en 1895 waren een gevolg van de introductie van gasgloeilicht. Opvallend zijn de grote fluctuaties in het verbruik van daggas. De belangstelling daarvoor was in de eerste jaren van deze eeuw zeer matig.

Slotbeschouwing

Het onderzoek koos als eindpunt 1902 vanwege de integratie in dat jaar van het gasbedrijf in de gemeentebedrijven. Er kwam een einde aan het storten van een vast netto bedrag in de gemeentekas. De bedragen die ten goede kwamen aan de gemeente liepen vervolgens snel op. In 1902 kwam ook de regionalisatie aan de orde, zij het zeer voorzichtig. Blerick werd vanaf die tijd op beperkte schaal van gas voorzien op basis van een overeenkomst met de gemeente Maasbree.

Het gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van een gasbedrijf in Venlo,¹⁰⁷ vormde nauwelijks een bijdrage tot de stadsgeschiedenis. De desinteresse van de stadsbestuurders in de periode Tonnar kwam niet aan de orde. Men krijgt geen beeld van het moeilijke diffusieproces van het gemeentelijk gasbedrijf in de periode 1886-1902.

De motieven van de eerste verbruikers en hun volgers om te kiezen voor een aansluiting op het gasnet waren: gas was gemakkelijk, het gaf minder stank, het was hygiënisch en gaf meer licht. Het gaf ook de verbruiker aanzien, want het was modern. Voor bedrijven kwamen bedrijfseconomische redenen op de eerste plaats. Het diffusieproces kan in beeld worden gebracht door het aantal verbruikers en het aantal meters te relateren aan het aantal woningen en inwoners, al is het statistisch materiaal uit de periode Tonnar en uit het laatste decennium gebrekkig.

Is de zaak elders ook zo gelopen? In Duitsland werden soortgelijke ont-

Tabel 11. Aantal gasmeters en verbruikers, gerelateerd aan woningen en inwoners

Jaar	Woningen	Inwoners	Inwoners per woning	Aantal gasmeters	Verbruikers
1859	1.064	7.181	6,7		
1869	1.108	8.016	7,2		
1879	1.400	8.604	6,1	174	157
1889	1.677	11.335	6,8	254	229
1899	2.207	15.089	6,8		623

Jaar	Meters per woning	Verbruikers per inwoner	Verbruikers per woning
1859			
1869			
1879	12,4%	1,8%	11,2%
1889	15,1%	2,0%	13,6%
1899		4,1%	28,2%

¹⁰⁷ Jubileumuitgave, o.c.; *25-Jarig bestaan electriciteitsbedrijf 1912 - 1 October - 1937*, Venlo 1937.

wikkelingen aangetroffen. In zijn boek “Kommunalisierung im 19. Jahrhundert” onderzocht H. Brunckhorst de concessiepolitiek van de gemeenten in de Duitse Bond en in de tijd van het Tweede Keizerrijk.¹⁰⁸ Hij concludeerde, dat in de acceptatiefase van het gas de particuliere ondernemers voorop liepen en de gemeenten elk risico meden. In de kleine steden kwam het vaak tot een verlenging van de gasconcessie, omdat de particuliere ondernemers de prijs vaak behoorlijk lieten zakken. De prijsverlaging woog op tegen het voordeel van een gemeentelijk gasbedrijf. In Venlo valt in 1881 een dergelijke gedachtengang te onderkennen. Vijf jaar later was een tweede concessieverlenging aan de orde. Toen achtten bestuurderen het risico aanvaardbaar. In de tariefstelling zat vanaf 1886 een belastingdeel, dat vooral na 1890 leidde tot onverkwikkelijke conflicten, die een goed gasbeleid frustreerden. Het aantal eerste gebruikers of innovatoren, te kwantificeren als 2,5% van het inwonertal, vertoonde in Venlo geen afwijkend patroon. De groep eerste volgers, aan te duiden met een percentage dat ligt tussen de 2,5 en 13 van de totale populatie, onderkennen we in het cijfermateriaal reeds enkele jaren vóór de eeuwwisseling. Sociaal gezien verliep het spreidingsproces in dalende lijn.

De innovatiefase en de fase, waarin de eerste volgers over de drempel stapten, duurden opmerkelijk lang, mede als gevolg van de gaspolitiek van Tonnar en de gemeente. Het spreidingspatroon verliep als volgt: militaire instellingen, ambachtelijke bedrijven, winkels, particulieren en industrie. De mensen met de lagere inkomens waren nog niet vertegenwoordigd in de twee eerste fasen van het diffusieproces.

Gemeentelijk beleid op het gebied van de gasvoorziening vormde geen garantie voor goed beleid, leert een vergelijk van de periode 1862-1886 en 1886-1902. Het beleid van de bestuurderen moet over het algemeen als opportunistisch worden aangemerkt. Visie op toekomstige taken ontbrak bij de meeste leden van de gemeenteraad. Zeker was dat het geval ten aanzien van een reeks innovaties van technische aard in de laatste decennia van de vorige eeuw. De vraag of partijvorming, die elders verder was gevorderd, maar in Venlo ontbrak, positief zou hebben gewerkt, is hypothetisch. Vergelijkingen met gemeenten waar wel sprake is van politieke partijvorming kan desondanks nuttig zijn. Door het ontbreken van vergelijkbare onderzoeken kan er niet op worden ingegaan.

¹⁰⁸ H.D. Brunckhorst, *Kommunalisierung im 19. Jahrhundert*, München 1978.

Het gevoel alle inwoners te moeten voorzien van gas ontbrak bij de bestuurderen in Venlo volledig. Gas werd niet gerekend tot een onmisbare levensbehoefte. De gasverzorging in de negentiende eeuw weerspiegelde wèl hoe men in Venlo bezig was in de plaatselijke politiek. Het sociale gevoel was gering; de opvattingen omtrent nieuwe taakstellingen van een gemeente waren nog diffuus.

M. STIJNEN

**DE CRIMINALITEIT IN DE GEMEENTE HEERLEN TUSSEN
1900 EN 1965**

Bezien in het licht van de sociaal-economische ontwikkelingen

Inleiding

De sociaal-economische geschiedenis van de gemeente Heerlen en het omringende gebied, wel bekend als de “Oostelijke Mijnstreek”,¹ staat sinds het begin van deze eeuw in het teken van de industrialisatie. Tussen 1899 en 1930 worden in deze streek tien steenkolenmijnen in bedrijf genomen, waarvan er drie in Heerlen zelf liggen en de andere zeven in de onmiddellijke nabijheid van deze gemeente. Het explosieve karakter van de industriële ontwikkeling brengt veel problemen op het maatschappelijke vlak met zich mee. Tot omstreeks 1930 heeft de met de industrialisatie gepaard gaande economische en sociale instabiliteit in het gebied een duidelijke weerslag op de aard en omvang van de misdaad en de misdaadbestrijding. Na de jaren dertig volgt een wat rustiger periode; zowel op economisch als op sociaal vlak is er sprake van enige stabilisatie in de verhoudingen. Dit duurt tot het begin van de jaren zestig, wanneer bij de regering en bij de mijndirecties het besef groeit dat de steenkolenindustrie in Limburg geen toekomst meer heeft. In het onderstaande wordt ingegaan op de invloed van de typische maatschappelijke problemen in de regio op de criminaliteit en de bestrijding ervan ten tijde van de industrialisatie. Onderzocht wordt in hoeverre bepaalde deprivatieverschijnselen en veranderingen in het sociale controlepatroon een rol hebben gespeeld. De nadruk ligt daarbij op de gebeurtenissen in de gemeente Heerlen, aangezien deze de rol van centrumgemeente vervult en daardoor een groot deel van de problematiek aantrekt.

¹ Gemeenten gelegen in de Oostelijke Mijnstreek vóór de gemeentelijke herindeling van 1-1-1982: Heerlen, Hoensbroek, Kerkrade, Eygelshoven, Nieuwenhagen, Schaesberg, Ubach over Worms, Oirsbeek, Nuth, Schimmert, Wijnandsrade, Borcholtz, Simpelveld, Voerendaal, Klimmen, Brunssum, Bingelrade, Jabeek, Merkelbeek, Schinveld, Amstenrade.

Een maatschappij in verandering

Omstreeks de eeuwwisseling is de economische situatie in oostelijk Zuid-Limburg niet bijzonder rooskleurig. Het gebied heeft een overheersend agrarisch karakter. De condities in de landbouw zijn echter slecht tengevolge van de ongunstige positie van Zuid-Limburg op de afzetmarkt. De armoede onder de bevolking noopt velen tot het verrichten van seizoensarbeid in het buitenland, met name in Duitsland. Ook is er sprake van een omvangrijke grenspendel: een deel van de bevolking trekt dagelijks naar Aken en omstreken om aldaar in de mijnen en hoogovens te gaan werken.

De vondst van grote steenkolenlagen brengt nieuwe hoop voor de streek. De exploitatie van de steenkolenvelden komt echter traag op gang. Niet alleen de verouderde ontginningsmethoden maar ook de gebrekkige infrastructuur en de daling van de steenkolenprijzen na 1880 verminderen de interesse voor ontginning. Met de aanleg in 1896 van een spoorwegverbinding tussen Sittard, Heerlen en Herzogenrath is een voorwaarde voor de exploitatie vervuld. In 1899 is het dan zover: de eerste nieuwe mijn – de Oranje-Nassau I in Heerlen – wordt in bedrijf genomen.²

Deze voortvarende aanpak wekt de bezorgdheid van de Nederlandse regering. De vraag wordt gesteld of het wel zo verstandig is alle in Limburg aanwezige kolenvelden door particulieren te laten ontginnen. Een speciaal voor dit vraagstuk in het leven geroepen staatscommissie³ komt tot de slotsom dat het wenselijk is de exploitatie van een deel van de velden over te laten aan de staat. Naast economische overwegingen wordt deze visie ingegeven door de vrees voor een te explosieve ontwikkeling in de regio. Bij staatsontginning zou het minder problemen opleveren het prijspeil, de omvang van de productie en de samenstelling van het personeelsbestand aan bepaalde grenzen te binden. Volgens de minister:

“Bij het bestemmen van het geheele beschikbare terrein tot Staatsmijnveld, is vooral van gewicht de overweging, dat het plotseling in het leven roepen van nieuwe particuliere mijnbouwondernemingen, een groote stoornis zou kunnen teweegbrengen in de sociale verhou-

² Tussen 1899 en 1929 worden de volgende mijnen in bedrijf genomen: Oranje-Nassau I (1899), Willem-Sophia (1902), Laura (1905), Oranje-Nassau II (1906), Wilhelmina (1906), Emma (1914), Oranje-Nassau III (1917), Hendrik (1917), Maurits (1925), Oranje-Nassau IV (1928) en Julia (1929).

³ Ingesteld bij Koninklijk Besluit van 17 april 1899.

dingen der arbeidersbevolking. (...) Wanneer de mijnbouw in Limburg plotseling een zeer groote vlucht nam, zou ons land waarschijnlijk niet kunnen voorzien in de behoefte aan werkkrachten, daar niet iedere arbeider voor het mijnwerkersbedrijf aanstonds geschikt is. Dientengevolge zou de toevlucht moeten worden genomen tot onwenschelijk snelle uitbreiding van het aantal buitenlandse arbeiders, en zou Limburg in korten tijd kunnen overstroomd worden door arbeiders, hetzij dan uit ons land of van over de grenzen, nog vóórdat ter voorziening in de behoeften aan woning of onderwijs voldoende maatregelen zijn getroffen”.⁴

Het commentaar van het Kamerlid De Waal Malefijt is overduidelijk: “Er bestaan toch bij mij tegen de particuliere exploitatie twee gewichtige bedenkingen. In de eerste plaats ducht ik, dat men in de streek der ontginning een toevloed van vreemde elementen zal krijgen, die op den algemenen socialen en moreelen toestand van de Limburgsche plattelandsbevolking een niet gewenschten invloed zullen hebben”.⁵

Het onderzoek van de commissie resulteert in de totstandkoming in 1901 van de “Wet betreffende de exploitatie van Staatswege van steenkolenmijnen in Limburg”.⁶ De wet biedt de staat mogelijkheden zelf een deel van de steenkolenvelden te exploiteren, in de hoop een geleidelijke ontwikkeling van de regio te bevorderen.

Ondanks de inspanningen van de regering om de economische ontwikkeling van de regio geleidelijk te laten verlopen, groeit de steenkolenindustrie zeer snel. In de jaren tussen de eeuwwisseling en de eerste wereldoorlog blijft het productiepeil van de mijnen toenemen: van 320.000 ton in 1900 tot 1.873.000 ton in 1913 voor alle mijnen gezamenlijk.⁷ De groeiende industrie heeft zoals voorzien zeer veel arbeidskrachten nodig, méér dan de regio kan geven. Er worden arbeiders aangetrokken uit andere Nederlandse provincies en uit het buitenland. De door de staat geëxploiteerde mijnen voeren tot vóór de eerste wereldoorlog een beleid van gematigde productie, waardoor het mogelijk blijft uitsluitend Nederlandse arbeiders in dienst te nemen. Na het uitbreken van de oorlog blijkt dit echter niet meer haalbaar, onder meer als gevolg van de

⁴ Tweede Kamer, 77ste vergadering, 1 mei 1901, pag. 1583.

⁵ Tweede Kamer, 77ste vergadering, 1 mei 1901, pag. 1586.

⁶ *Staatsblad* 1901, pag. 170.

⁷ J.M.J. Westen, Statistisch overzicht van productie, bezetting en prestaties van de Limburgse steenkolenmijnen, in: *Geologie en Mijnbouw*, maart/april 1971, pag. 313.

mobilisatie van veel Nederlandse (maar ook in de Limburgse mijnen werkende Duitse en Oostenrijkse) mijnarbeiders. Ook de Staatsmijnen worden nu genoodzaakt buitenlandse werknemers aan te werven.

Het gevolg is een sterke bevolkingsgroei gedurende enkele decennia: de Oostelijke Mijnstreek telt in 1900 nog 38.792 zielen. In 1920 blijken dit er reeds 111.656 te zijn. De bevolking van Heerlen neemt in deze periode toe met 18.350 mensen en verviervoudigt.⁸

Het gros van de vreemdelingen die in de streek komen werken en wonen, zijn jonge ongehuwde mannen. Dit heeft niet alleen tot gevolg dat zich hier binnen een mum van tijd een mannenoverschot ontwikkelt. Ook de mobiliteit van dit slag arbeider is in het algemeen erg hoog: zij neigen er sterk toe regelmatig van werkgever te veranderen. Een andere mijn betekent vaak ook een andere woning. Ook blijven ze meestal niet erg lang in de regio vertoeven; na een aantal jaren trekken ze weg en komen er weer anderen voor in de plaats. In dit verband wordt wel gesproken van de "Freizügigkeit" van de mijnwerker. De hoge bevolkingsmobiliteit is vooral zichtbaar in de jaren 1916-1920 in de mijn gemeenten Heerlen, Hoensbroek en Brunssum.⁹

Een ander gevolg van de sterke bevolkingsgroei is een schrijnend tekort aan woningen, vooral in de periode 1905-1923. Alleenstaande arbeiders vinden in veel gevallen een oplossing voor het woningprobleem in de vorm van inwoning bij reeds hier gevestigde mijnwerkersgezinnen. Uit dit zogenaamde "kostgangerssysteem" vloeien zeer veel misstanden voort; zo worden zelfs bedden voor dag- en nachtdienst verhuurd, waardoor van enige privacy geen sprake meer kan zijn.¹⁰

De mijndirecties zijn zich er wel van bewust dat de omvangrijke woningnood en de daarmee gepaard gaande misstanden een belemmering kunnen vormen voor de werving van voldoende personeel, juist in een tijd waarin men is aangewezen op arbeiders van buiten de regio. Het zijn de particuliere mijnondernemingen die het initiatief nemen voor de bouw van nieuwe arbeiderswoningen. Daarbij wordt rekening gehouden met het uitgebreide rangensysteem in de mijnen: in Heerlen-Zuid worden vooral grote vrijstaande woningen gebouwd, bestemd voor de hogere mijnbeambten. In Heerlen-Noord worden de zogenaamde "kolonies"

⁸ *Statistisch Jaarboek Oostelijke Mijnstreek 1970.*

⁹ P. Pover, *Terugblik op een voltooide maatschappij en haar criminaliteit*, Kempen 1970, pag. 29.

¹⁰ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*, Maastricht 1986, pag. 121.

gebouwd: grote groepen woningen, speciaal bestemd om de lagere kaders onder te brengen. Ook de Staatsmijnen gaan op den duur over tot de bouw van een groot aantal woningen. De Staatsmijndirectie staat er veelal op dat veraf wonend personeel verhuist naar de omgeving van de mijn.¹¹ Vooral tussen 1925 en 1930 financieren de mijndirecties veel woningbouw ten behoeve van de arbeiders.

Een ander middel dat de mijnen aangrijpen om de woningnood en het kostgangerssysteem te bestrijden, is de bouw van gezellenhuizen, bestemd voor het onderbrengen van alleenstaande arbeiders. In 1915 wordt het eerste gezellenhuis geopend. In datzelfde jaar wordt de vereniging "Het Goed Kosthuis" opgericht. Deze vereniging streeft er naar het gebrek aan slaappleaatsen op te heffen en een einde te maken aan de misstanden in de logementen in de Mijnstreek. De exploitatie van gezellenhuizen wordt ter hand genomen.¹²

Langer dan twintig jaar blijven de meeste gezellenhuizen niet bestaan: in 1929 zijn er in de hele Oostelijke Mijnstreek nog zes over die onderdak bieden aan in totaal 750 mensen. Rond 1931, in de schaduw van de economische recessie, vallen er talrijke ontslagen. De jonge ongehuwde buitenlanders zijn de eersten die het veld moeten ruimen. Bijgevolg loopt de bezetting van deze huizen drastisch terug; op den duur moeten de meeste worden gesloten.

Naast de gezellenhuizen kent Heerlen een asiel voor daklozen, bestemd voor de eerste opvang van nieuwkomers in de hele streek.

Andere middelen om de woningnood te verminderen, zijn gelegen in de nieuwe mogelijkheden die de Woningwet van 1901 biedt. De sociale woningbouw komt rond 1911 op gang op initiatief van de geestelijkheid. In dat jaar richt Mgr Poels de vereniging "Ons Limburg" op: een op katholieke leest geschoeid overkoepelend orgaan met aangesloten woningverenigingen in de zin van de Woningwet. Tussen 1912 en 1940 wordt een groot aantal woningwetwoningen gebouwd. "Ons Limburg" streeft daarbij naar de verspreiding van de mijnwerkers over verschillende dorpen en naar vermenging met andere beroepsgroepen.¹³ De mijndirecties daarentegen streven vooral naar concentratie van de arbeiders in de omgeving van de mijnzetel.

Eén van de oorzaken van de enorme toestroom van arbeiders uit andere

¹¹ J.C.J.M. Starmans, *Thuis in Brunssum. Een geschiedenis van 75 jaar wonen en werken*, Brunssum 1987, pag. 65.

¹² J.M.A. Zoetmulder, *De huisvesting van de mijnwerkers*, in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, 1896-1936*, Heerlen 1936, pag. 162-166.

¹³ Kreukels, o.c., pag. 114.

streken is de aanvankelijk geringe belangstelling voor het mijnwerkersberoep bij de bevolking in de regio zelf. Velen vinden het een minderwaardig beroep. Dit lage aanzien wordt door meerdere factoren bepaald. Op de eerste plaats door de uiterlijke kenmerken van het werken ondergronds: de vuile en zware werkomstandigheden zijn de arbeider aan te zien. Sijstermans ziet het aldus:

“Die eerste pioniers van den mijnbouw, gewapend met mijnlamp en blik, verspreiden schrik en bewondering tegelijk onder het Heerlensche grut. Schrik om hun vleeschgeworden ‘Boeman’-gedaante en bewondering om hun durf om, in een ton hangend of zittend, de peilozes diepte van de schacht af te dalen. Was in dien tijd mijnwerker synoniem met zwart, ...”¹⁴

Een tweede bepalende factor is het tekort aan landbouwknechten, dat ontstaat sinds de komst van de industrie: menig agrarisch bedrijf ziet zijn knechten verdwijnen en kan moeilijk nieuwe krijgen nu met de mijnarbeid meer kan worden verdiend.

Ook het grote aantal buitenlanders onder de mijnwerkers maakt het beroep niet populair. Hun hoge mobiliteit, geringe affiniteit met de hier geldende gewoonten en tradities, hun afwijkende levenswijze en onafhankelijk gedrag wekken zeker in het begin veel wantrouwen en afkeuring op bij de autochtone bevolking.

De mijnwerkers zelf hebben niet zo’n negatief beeld van het beroep, zeker niet in het begin: er wordt dan in kleine ploegen gewerkt – acht à tien mensen –, veelal samengesteld uit familieleden en bekenden. Er wordt gewerkt in groepsaccorden en de onderlinge verstandhouding is goed. De arbeiders werken vrij zelfstandig; er is nauwelijks sprake van streng toezicht van bovenaf. Na de eerste wereldoorlog verandert dit beeld echter drastisch als tengevolge van mechanisatie, economische achteruitgang, het vervangen van groepsaccorden door éénmansaccorden en het werken in veel grotere ploegen – zo’n 65 mensen – het werken ondergronds psychisch erg zwaar wordt. Vooral ten tijde van de economische crisis in de jaren dertig is, onder de druk van dreigende ontslagen en verhoging van het prestatieniveau tot het uiterste, de belasting van het mijnwerkersberoep bijzonder hoog. Deze negatieve aspecten van de mijnarbeid en het feit dat de werkomstandigheden in de Duitse mijnen in die tijd beter zijn, maken dat in de opbouwfase (1900-1920) veel buitenlandse arbeidskrachten worden aangetrokken.

¹⁴ C.J. Sijstermans, Toen Heerlen op een kruispunt stond, in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, 1896-1936*, Heerlen 1936, pag. 76-77.

Tabel 1. Buitenlandse mijnwerkers in de Limburgse mijnen in verhouding tot de totale bezetting¹⁵

1907	19,6%	1919	16,4%	1931	31,5%
1910	23,0%	1922	23,3%	1934	19,0%
1913	24,9%	1925	20,7%	1935	15,8%
1916	23,3%	1928	27,0%		

Na de crisis rond de jaren dertig, als veel buitenlandse werknemers moeten worden ontslagen, komt in deze factoren enige verandering. De plaatselijke bevolking is dan enigszins gewend geraakt aan de nieuwe situatie en de ergste wantoestanden zijn inmiddels uit de weg geruimd. Na de crisisjaren neemt de mobiliteit van de bevolking in de streek sterk af en keert de rust weer. De mijnen zijn nu een vertrouwd en zelfs een gekoesterd instituut.

Gezagsstructuren en sociale controle

De opkomst van de steenkolenindustrie in Zuidoost-Limburg heeft ook invloed op de geldende gezagsstructuren.

Allereerst komt er een nieuwe gezagsdrager bij: de mijn. Zowel de lagere mijnbeambten als de topfunctionarissen bekleden vanaf het begin een groot aantal functies in wat Brylka de “bestuurlijke elite” noemt: die groep personen die macht en invloed uitoefent op bestuurlijk gebied.¹⁶ De mijnbeambten oefenen hun bestuurlijke functies vooral uit in besturen die betrekking hebben op de sociale zorg, zoals het Algemeen Mijnwerkersfonds en ondersteuningsfondsen. Ook zijn zij vertegenwoordigd in de gemeenteraad en in de besturen van diverse onderwijsinstellingen. Rond 1930 wordt bijna een derde van de functies binnen de bestuurlijke elite uitgeoefend door functionarissen in de mijnindustrie. De komst van de mijnen creëert een soort wederzijdse relatie van afhankelijkheid: de bevolking hier is voor haar welvaart afhankelijk van de mijnindustrie, die zich immers snel heeft ontwikkeld tot een monocultuur; anderzijds is de mijnindustrie afhankelijk van de bevolking, die

¹⁵ R. Dieteren, *De migratie in de mijnstreek, 1900-1935*, Nijmegen 1962, pag. 45.

¹⁶ M. Brylka, *De bestuurlijke elite van Heerlen, 1900-1930*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XXXIII, 1988, Maastricht 1988, pag. 134.

arbeidskrachten moet leveren. De mijndirecties hebben dan ook de nodige inspanningen geleverd om het welzijn van de arbeiders te stimuleren, bijvoorbeeld door woningbouw, het verlenen van subsidies aan – met name kerkelijke – instellingen die zich bezighouden met de vrijetijdsbesteding en het vergroten van de voorzieningen op het gebied van het onderwijs.

Een reeds van oudsher hier aanwezige gezagsdrager is de geestelijkheid. Messing noemt Limburg zelfs een “katholiek bastion”. Volgens hem is het gehele particuliere en openbare leven hier doordrenkt van het katholieke geloof.¹⁷ Met de komst van de industrie en vooral met de komst van vele – niet-katholieke – arbeiders uit andere streken dreigt de dominantie van het katholicisme af te nemen. Volgens Kreukels heeft de vrees dat de industrialisatie zou leiden tot geloofsafval en de opkomst van het socialisme, tot gevolg gehad dat er velerlei initiatieven zijn ontplooid tot organisatie en intensivering van de sociale controle op de mijnwerkers.¹⁸ In elk geval heeft ook de geestelijkheid in de periode 1900-1930 haar invloed weten te vergroten: zij speelt dan een zeer belangrijke rol in de bestuurlijke elite als lid van Jeugdraad, Armenraad, kerkbesturen en schoolbesturen.¹⁹

Naast mijnfunctionarissen en geestelijken bestaat de bestuurlijke elite uit overheidsambtenaren – zoals leden van de gemeenteraad – en middenstanders. Tot de jaren twintig ligt het zwaartepunt van de invloed echter bij de geestelijkheid en de mijnindustrie. Daarna verschuift dit enigszins in de richting van geestelijkheid en overheid.²⁰

De geestelijkheid en de mijndirecties namen een groot deel van de zorg voor de bevolking voor hun rekening. Daar staat echter tegenover dat de burgers zijn onderworpen aan diverse vormen van intensieve sociale controle, met name uitgeoefend door de woninginspectrices en de mijnpolitie.

Woninginspectrices

De woninginspectrices, in dienst van “Ons Limburg”, zijn belast met het toezicht op het huishouden van de arbeiders, die in de Mijnstreek

¹⁷ F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg*, Leiden 1988, pag. 85.

¹⁸ Kreukels, o.c., pag. 471.

¹⁹ Brylka, o.c., pag. 134.

²⁰ Idem, pag. 146.

woningen van de verenigingen, aangesloten bij “Ons Limburg”, bewonen. Ze dienen te bevorderen dat deze arbeiders een degelijke en goed geordende huishouding voeren. Daartoe gaan zij zeer regelmatig op huisbezoek, waarbij wordt gelet op zowel de zedelijke als de hygiënische toestand van de gezinnen en staan zij de huisvrouwen met raad en daad bij.²¹ Hun taak is op de eerste plaats het verlenen van hulp waar dat nodig is. Volgens Dieteren is het werk van de inspectrices sociaal casework in optima forma.²² Zo worden zieken regelmatig bezocht en zorgen de inspectrices, indien nodig, voor extra verzorging, huishoudelijke hulp en kinderopvang.

Naast een hulpverlenende hebben zij echter ook een controlerende taak: zij moeten er op toezien dat geen kamers worden verhuurd aan onderhuurders; het kostgangerssysteem wordt in de woningen van “Ons Limburg” niet geduld.

Het optreden van de inspectrices heeft wel vaker aanleiding gegeven tot klachten, met name ten aanzien van een te vergaande inmenging in het privé-leven van de huurders.²³

Zo rapporteerden zij wel eens over ongewenste zedelijke toestanden met betrekking tot niet-huwelijkse samenlevingsvormen, kwaadwillige verlatingen en dergelijke. Volgens Kreukels gingen de inspectrices ook te ver als het ging om het handhaven van het verbod socialistische propaganda te maken; volgens woordvoerders van de socialistische vakbond proberen zij de mannen over te halen zich uit deze bond terug te trekken.

Aanvankelijk hebben de inspectrices alleen de woningen onder hun hoede die eigendom zijn van de onder “Ons Limburg” ressorterende woningbouwverenigingen. Na de eerste wereldoorlog worden zij ook ingeschakeld om hun diensten aan te bieden in de woningen die eigendom zijn van de mijnbedrijven.²⁴

Na de tweede wereldoorlog wordt de taakstelling van de inspectrices omgebouwd tot die van algemeen maatschappelijk werkers. In 1957 wordt de naam veranderd in “sociale dienst”.²⁵

²¹ Starmans, o.c., pag. 45 en 46.

²² Dieteren, o.c., pag. 100 en 101.

²³ Starmans, o.c., pag. 46.

²⁴ Kreukels, o.c., pag. 307.

²⁵ Starmans, o.c., pag. 47.

De mijnpolitie

De woningen die eigendom zijn van de mijnbedrijven zijn bijna allemaal gelegen in min of meer uitgestrekte “kolonies” in de directe nabijheid van de mijnzetels. In deze kolonies wordt de controle uitgeoefend door de mijnpolitiebeambten.

Volgens artikel 2 van de “Algemene instructie voor de politiebeambten in dienst der Maatschappij tot exploitatie van Limburgse steenkolenmijnen” uit 1919 beperken de politiebeambten hun ambtsverrichtingen uitsluitend tot de terreinen of goederen der Maatschappij; artikel 3 van deze instructie zegt dat de politiebeambten gehoorzaamheid zijn verschuldigd aan de directie der Maatschappij maar dat zij, voor wat betreft de dagelijkse dienst, onder bevel staan van de chef van de politiedienst.²⁶ Door de bedrijven wordt die taak ruim opgevat.

In de archieven van de Oranje-Nassaumijnen is de volgende taakomschrijving terug te vinden:²⁷

- “1. bescherming van de eigendommen der Maatschappij;
2. het houden van toezicht in de woonkolonie der Maatschappij;
3. het nagaan van antecedenten en reputatie van de personen die werk zoeken bij de Maatschappij *teneinde het binnendringen van ongewenste elementen in de arbeidersbevolking tegen te gaan*”. (cursivering M.S.)

De onder 2 genoemde taak behelst onder meer het handhaven van rust en orde, het voorkomen en opsporen van strafbare feiten, het waken dat in de woningen geen ontuchtige handelingen worden gepleegd met derden, het weren van ongere en ongewenste personen, het tegengaan van politieke vergaderingen in de woningen, het tegengaan van het aanplakken van propagandistische geschriften en toezicht op de naleving van het huurcontract.

Bij de onder 3 genoemde antecedentenonderzoeken gaat het vooral om het informeren naar drankgebruik, economische omstandigheden, aard en karakter van de persoon, zijn politieke richting en justitieel verleden. De taken van de Staatsmijnpolitie zijn ongeveer dezelfde als die van de politie bij de particuliere mijnen, blijkens een uiteenzetting hierover in

²⁶ Rijksarchief in Limburg, Archief Oranje-Nassaumijnen, Beveiliging en ordebeveiliging (R), Bedrijfspolitiedienst, nr 33.

²⁷ Idem, nr 34 en 40.

een brief (d.d. 22-08-1951) van de directie der Staatsmijnen aan de Minister van Economische Zaken:²⁸

“In het algemeen heeft de politie tot taak de bewaking van de gebouwen en eigendommen der Staatsmijnen alsmede handhaving van orde, rust en veiligheid binnen de terreinen der Staatsmijnen. De hier toe door haar te nemen maatregelen zijn deels preventief, deels repressief.”

Onder de preventieve maatregelen is begrepen het toezicht in de mijnkolonies op de naleving van bepalingen van het huurcontract, in het bijzonder die betreffende het verbod van inwoning en het aanplakverbod. Ook hier zien we weer het streven opduiken om ongewenste invloeden van het kostgangerssysteem en het socialisme te weren.

De bevoegdheden tot het nemen van repressieve maatregelen hebben onder meer betrekking op:

1. het verlenen van medewerking aan de opsporing van strafbare feiten, althans die strafbare feiten die gepleegd zijn op het terrein van de mijnen of die samenhangen met belangen van de mijnen;
2. onderzoek verrichten inzake ongevallen;
3. het inwinnen van gegevens inzake ongemotiveerd werkverzuim.

De jaarverslagen van de mijnpolitie – zowel van de particuliere als van de Staatsmijnpolitie – wekken de indruk dat de voornaamste werkzaamheden bestaan uit het houden van toezicht op de bewoners van de aan de mijnbedrijven behorende woningen en gezellenhuizen en het onderzoek naar de achtergronden van (toekomstige) werknemers.

Het toezicht op de bewoners krijgt op verschillende wijzen vorm. Zo heeft de mijnpolitie de bevoegdheid personen de toegang tot het mijn- en woonterrein te verbieden, in het belang van orde, rust en veiligheid. Om dit voor iedereen duidelijk te maken, wordt doorgaans aan de ingang van het terrein een bord geplaatst met daarop de mededeling:²⁹

“Eigen weg der Staatsmijnen

Verboden toegang

1. voor motorvoertuigen met ijzeren of stalen wielbanden
2. voor personen wien de toegang vanwege de Staatsmijnen is ontzegd”.

²⁸ Centraal Archief N.V. Nederlandse Staatsmijnen, Veiligheidsaangelegenheden, 1950-1969, nr 8.

²⁹ Als voorbeeld wordt hier een bord van de Staatsmijnen gebruikt. De particuliere mijnen hadden soortgelijke verboden. Centraal Archief N.V. Nederlandse Staatsmijnen, Beveiliging en ordebewaring, 1902-1949, nr 100. Zie ook noot 26, nr 34.

Op grond van punt 2 kunnen ongewenste elementen worden geweerd van de terreinen en dus ook uit de woninggroepen. Ongewenste elementen zijn dan vooral personen die feiten plegen of willen plegen (dit naar het oordeel van de surveillerende agent) die in strijd zijn met openbare orde, veiligheid, zedelijkheid en gezondheid, alsmede die personen die zich schuldig maken aan politieke propaganda op de terreinen. Aan dit propagandaverbod wordt strikt de hand gehouden. De bewoners worden regelmatig gecontroleerd op overtreding ervan. Door de surveillerende beambten wordt ook gerapporteerd ter zake van overtreding van de bedrijfsvoorschriften en andere onregelmatigheden. Laatstgenoemd aspect geeft een erg gevarieerd beeld: het betreft hier sterk verschillende overtredingen zoals baldadigheid, roken waar dit niet mag, verzuim zonder afmelding, diefstal, voetballen onder werktijd op het mijnterrein, overtreding van de reglementen van het gezellenhuis en zo meer.³⁰

Goed beschouwd kunnen we aannemen dat, voor wat betreft de bewoners van mijnwoningen en gezellenhuizen, sociale controle plaats vindt op bijna alle facetten van het dagelijks leven. Volgens Kreukels³¹ heeft de mijnpolitie in de kolonies een bijna onbeperkte zeggenschap, hetgeen de bereidheid van de mijnwerkers om in deze woningen te gaan wonen allesbehalve verhoogt. Men voelt zich er te zeer in zijn vrijheid belemmerd; de dreiging van ontslag, gecombineerd met uitzetting uit de woning, hangt voortdurend boven het hoofd van de bewoners.

De criminaliteit in Limburg tussen 1900 en 1965

Gedurende de periode 1900-1965 laten de criminaliteitscijfers voor de provincie Limburg een zeer somber beeld zien. De totaalcijfers – alle delicten opgeteld – van het aandeel veroordeelden³² in de bevolking zijn in Limburg in deze 65 jaar het hoogste van alle provincies: vanaf 1914

³⁰ *Jaarverslag van de mijnpolitie bij de mijn Willem-Sophia, 1947.*

³¹ Kreukels, o.c., pag. 306.

³² Zoals met alle cijfers moeten we hier oppassen voor al te voorbarige conclusies. Vooral criminaliteitscijfers die gebaseerd zijn op aantallen veroordeelden zeggen lang niet alles over de werkelijke omvang van de gepleegde criminaliteit. Het cijfer is namelijk het resultaat van een aantal factoren zoals opsporingsactiviteiten, vervolgings- en bestraffingsbeleid, die per arrondissement en per politiekorps kunnen verschillen en die de hoogte van de cijfers sterk beïnvloeden. De omvang van de “dark-number” (niet ontdekte strafbare feiten) kan per gemeente, per streek en ook per delictscategorie variëren.

staat Limburg constant nummer één in de rangschikking van de provincies, met uitzondering van de jaren 1941-1942; de provincie heeft meer dan eens een criminaliteitscijfer dat hoog uitsteekt boven het landelijk gemiddelde.

Tabel 2. Aantal veroordeelden wegens misdrijven, per 100.000 inwoners, in Limburg en in het gehele Rijk. Periode 1901-1965³³

Jaar	Limburg	Nederland
1901-1905	361	225
1906-1910	378	203
1915	400	209
1925	338	236
1935	326	226
1950	515	318
1955	424	296
1960	489	296
1965	444	308

Het criminaliteitsbeeld van onze provincie vertoont niet veel gelijkenis met dat van andere provincies of het Rijk: zijn het in de andere provincies vooral de vermogensdelicten die het grootste aandeel hebben in de totale criminaliteit, in Limburg zijn dat de geweldsdelicten, althans gedurende een bepaalde tijd.

De cijfers uit de Criminele Statistiek van het C.B.S. inzake het aantal veroordeelden over de gehele periode 1900-1965 laten zien dat in Limburg een vijftal delictsgroepen vrij constant boven het rijksgemiddelde ligt:

1. Schennis der eerbaarheid en de overige misdrijven tegen de zeden (artikels 239-249 Wetboek van Strafrecht).
2. De lichtere agressieve delicten “eenvoudige belediging” (artikel 266 Wetboek van Strafrecht) en “lichte mishandeling” (artikels 300, lid 1 en 301, lid 1 Wetboek van Strafrecht).
3. Zware agressieve delicten moord, doodslag en zware mishandeling.
4. Vernieling.
5. Stroperij.

³³ Gegevens afkomstig uit de C.B.S. Criminele Statistiek.

Tabel 3. Aantal veroordeelden per 100.000 inwoners voor lichte mishandeling

	1901-1905	1915	1925	1935	1940	1950	1960	1965
N-Brabant	98,4	32,0	42,2	40,0	24,2	33,1	42,2	33,5
Gelderland	69,7	37,3	60,1	41,3	25,1	43,2	36,5	24,4
Z-Holland	35,6	31,2	30,6	30,7	19,2	25,6	23,8	20,2
N-Holland	33,6	25,0	34,5	35,1	21,0	35,2	31,5	29,1
Zeeland	78,0	52,3	50,6	51,1	32,2	52,8	36,6	32,6
Utrecht	55,5	23,8	40,9	43,7	27,6	40,7	27,3	20,0
Friesland	65,0	41,9	62,5	34,8	14,6	28,4	29,4	25,5
Overijssel	71,5	43,9	50,3	39,2	44,6	34,4	30,9	23,9
Groningen	113,0	60,9	53,3	45,0	36,2	52,6	45,5	33,0
Drenthe	171,6	96,0	74,9	58,7	43,8	52,2	51,4	43,0
Limburg	127,0	86,9	110,8	69,8	50,6	77,7	84,7	65,1

Tabel 4. Aantal veroordeelden per 100.000 inwoners voor moord, doodslag en zware mishandeling

	1901-1905	1915	1925	1935	1940	1950	1960	1965
Brabant	3,1	1,5	2,1	2,5	1,7	1,4	2,7	3,6
Gelderland	1,1	0,3	1,4	0,8	1,2	0,9	1,8	2,0
Z-Holland	1,1	0,8	1,7	1,4	1,1	1,0	1,6	1,3
N-Holland	1,2	1,4	1,2	1,2	0,8	1,5	1,2	2,0
Zeeland	0,7	1,2	0,8	0,4	–	–	1,1	2,1
Utrecht	1,7	1,0	0,8	1,1	2,7	2,6	0,9	1,1
Friesland	0,6	1,3	1,8	1,2	1,2	0,6	1,9	3,4
Overijssel	1,7	1,0	1,1	0,4	1,2	1,3	1,4	3,1
Groningen	1,7	3,4	2,6	2,2	2,1	3,7	0,4	1,4
Drenthe	2,9	2,6	1,8	2,5	2,0	2,5	2,6	2,1
Limburg	5,8	4,9	3,9	3,2	1,5	4,3	4,8	3,7

Hoewel in deze opsomming de delicten wederspannigheid en mishandeling van ambtenaren niet zijn genoemd – ze zijn geen koplopers –, wil ik er toch een opmerking over maken. Tot omstreeks 1930 is de positie van Limburg voor wat betreft deze delicten niet opvallend: onze provincie heeft een cijfer dat net boven of net onder het landelijk gemiddelde ligt. Tussen 1930 en 1940 komt hierin een kentering en Limburg blijft ook

daarna doorgaans nummer één. Hierbij dient te worden vermeld dat het om kleine absolute aantallen gaat: zo'n vijftig gevallen per jaar.

Het kan wellicht enig belang hebben deze delicten nader te bestuderen, wanneer we meer willen weten over de ontwikkeling die de houding van burgers tegenover het gezag in Limburg heeft doorgemaakt.

Tabel 5. Aantal veroordeelden per 100.000 inwoners voor wederspanningheid en wederspanningheid in vereniging

	1901-1905	1915	1925	1935	1940	1950	1960	1965
N-Brabant	29,7	19,9	12,7	6,4	7,2	8,6	5,9	4,2
Gelderland	16,7	10,5	11,6	6,7	2,6	3,3	2,0	2,1
Z-Holland	16,4	12,6	7,2	3,9	2,3	3,7	2,8	2,6
N-Holland	24,5	17,6	14,8	8,3	4,0	5,6	3,2	2,8
Zeeland	19,6	14,1	4,8	5,1	3,9	6,6	1,4	5,8
Utrecht	22,9	13,2	8,8	6,0	3,5	5,2	2,1	2,2
Friesland	17,5	10,4	7,8	3,1	2,8	0,6	1,5	1,2
Overijssel	13,7	12,8	11,0	4,7	3,1	3,8	3,5	1,7
Groningen	19,9	17,2	6,5	2,7	2,1	4,8	1,0	1,0
Drenthe	26,0	13,1	6,7	5,1	2,0	1,8	1,9	2,7
Limburg	20,6	10,3	12,7	9,5	8,0	12,5	6,9	5,5

Gegevens afkomstig uit de C.B.S. Criminele Statistiek.

Al met al steekt het Limburgse criminaliteitscijfer in de periode 1900-1965 niet gunstig af tegen de andere Nederlandse provincies. Daarbij is het opmerkelijk dat het hoge totaalcijfer vooral wordt bepaald door de sexuele en agressieve delicten, in tegenstelling tot andere provincies waar het vooral de vermogensdelicten zijn die hoge cijfers hebben. De vermogensdelicten in Limburg spelen een veel geringere rol: eenvoudige en gekwalificeerde diefstal, verduistering, oplichting en heling bevinden zich nu en dan boven het landelijk gemiddelde maar meestal niet. De verhouding tussen vermogens- en geweldsdelicten verschilt echter aanmerkelijk per regio of zelfs per gemeente. In de Oostelijke Mijnstreek blijken de vermogensdelicten wel degelijk een omvangrijke stijging te hebben doorgemaakt en hebben zij zelfs de agressieve criminaliteit in de schaduw gesteld.

Een algemeen beeld van de criminaliteit in Heerlen en in het omringende mijngebied

Het criminaliteitsbeeld van Heerlen wijkt op zijn beurt weer af van dat van Limburg: naarmate de industrialisatie in oostelijk Zuid-Limburg voortschrijdt, gaat de criminaliteit van Heerlen steeds meer landelijke trekken vertonen.

Een overzicht van de door de gemeentepolitie Heerlen geverbaliseerde personen en in een later stadium het aantal opgemaakte processen-verbaal ziet er als volgt uit:

Tabel 6. Aantal wegens misdrijf geverbaliseerde personen in de gemeente Heerlen, 1908-1913, per 1.000 inwoners³⁴

	1908	1909	1910	1911	1912	1913
	‰	‰	‰	‰	‰	‰
Diefstal	4,54	3,81	4,05	3,59	4,18	3,68
Heling	0,19	–	0,41	0,54	0,55	0,31
Mishandeling	7,75	5,08	5,87	3,97	5,21	6,56
Vernieling	1,23	0,73	1,32	1,99	1,17	1,53
Huisvredebreuk	2,83	1,00	0,66	0,99	0,75	1,29
Wederspanningheid	1,80	1,45	1,07	1,07	0,41	1,23
Bedreiging	0,19	0,09	0,08	–	–	–
Valsheid in geschrifte	0,85	0,09	–	0,23	0,07	0,06
Oplichting en verduistering	0,38	0,91	0,91	1,30	1,65	0,80
Tegen de zeden	0,20	0,45	0,58	0,46	0,48	0,67
Stroperij	1,42	1,10	2,31	7,03	–	–
Totaal ‰	21,45	14,70	17,28	21,17	14,48	16,12
N=	227	162	209	277	211	263

³⁴ Deze tabel is door de auteur zelf samengesteld met behulp van de volgende gegevens: de absolute cijfers zijn afkomstig uit de dagrapporten van de Gemeentepolitie Heerlen (Archief Gemeentepolitie, 1907-1950). De cijfers ‰ zijn als volgt samengesteld:

$$\frac{\text{absoluut aantal delicten}}{\text{aantal inwoners}} \times 1000$$

Tabel 7. Door de gemeentepolitie Heerlen opgemaakte processen-verbaal wegens misdrijf, per 1.000 inwoners³⁵

	1922	1926	1930	1936	1940	1950	1954	1958
Tegen de openbare orde	0,03	0,15	0,13	0,28	0,14	0,16	0,09	0,07
Tegen het openbaar gezag	0,26	0,15	0,15	0,28	0,23	0,16	0,12	0,10
Sexuele misdrijven	0,35	0,76	0,60	1,18	0,55	1,21	0,80	1,28
Belediging	0,59	2,16	1,79	0,88	0,90	0,59	0,51	0,37
Tegen het leven	–	0,10	0,21	–	0,04	0,05	0,03	0,03
Mishandeling	2,06	2,48	2,30	1,80	1,60	1,22	1,34	1,38
Diefstal (alle vormen)	6,55	3,78	4,37	4,82	1,87	7,07	10,03	9,09
Stroperij	1,09	3,02	0,92	0,24	0,02	–	0,23	0,21
Verduistering	0,56	0,47	0,79	0,44	0,06	0,52	0,85	0,86
Bedrog	–	0,02	–	0,02	0,21	0,28	0,48	0,26
Vernieling	0,68	0,56	0,98	0,46	0,21	0,47	0,68	0,67
Heling	0,38	0,07	0,02	0,20	0,02	0,05	0,56	0,26
Totaal	14,05	14,88	12,98	11,56	6,24	12,40	16,60	17,60

De ontwikkeling op het gebied van de misdaad in Heerlen is grofweg in drie perioden te verdelen.

Periode 1908-1913

De gemeente Heerlen heeft in de beginperiode van de mijnindustrie een hoog criminaliteitscijfer, althans vergeleken bij latere jaren. Het gemiddeld aantal door de politie geregistreerde misdrijven per 1.000 inwoners bedraagt in de periode 1908-1913 maar liefst 17,53, een niveau dat pas weer in de jaren vijftig wordt geëvenaard.

De aard van de Heerlense criminaliteit aan het begin van deze eeuw kenmerkt zich als “plattelandscriminaliteit”: een laag niveau van ver-

³⁵ Dat wil zeggen het aantal geverbaliseerde personen vermeerderd met het aantal processen-verbaal tegen onbekende daders. Doordat een aantal delictscategorieën niet zijn opgenomen, ligt het totaalcijfer hoger dan bij optelling van de in de tabel weergegeven cijfers het geval zou zijn.

mogensdelicten en een omvangrijke geweldscriminaliteit.³⁶ In Heerlen zijn de geregistreeerde gevallen van mishandeling van 1908 tot 1913 zonder uitzondering het meest talrijk. Alleen in 1911 daalt het aantal mishandelingen bijna tot het niveau van diefstal om vervolgens weer sterk te stijgen. Al met al een criminaliteitsbeeld dat door een hoge agressieve misdaad veel gelijkenis vertoont met het totaalbeeld van Limburg.

Periode 1922-1930

In deze jaren ziet de situatie er geheel anders uit en kunnen we grond vinden voor de stelling dat de mijnindustrie vooral de economische criminaliteit heeft doen toenemen: het aantal geregistreeerde gevallen van diefstal is in 1922 een veelvoud van het aantal mishandelingen. Hoewel de criminaliteit van Heerlen dan een toenemend “stedelijk” karakter krijgt – dat wil zeggen meer vermogensdelicten en minder agressieve delicten –, blijven tot 1930 de agressieve delicten de boventoon voeren; ze bereiken alle hun hoogtepunt in deze periode en beginnen pas na 1930 te dalen. De seksuele delicten ontwikkelen zich in de jaren 1922-1930 langzaam in stijgende lijn.

Periode 1930-1965

Nu ontstaat er door de toename van het aantal diefstallen en de afname van het aantal mishandelingen een kloof tussen de categorieën vermogens- en agressieve delicten, die voortdurend breder wordt. In 1954 bijvoorbeeld is het aantal ter kennis van de politie gekomen (eenvoudige) diefstallen 7,74 per 1.000 inwoners; het aantal mishandelingen (alle vormen) is dan 1,34. Andere vermogensdelicten zoals verduistering, bedrog en heling zijn vóór de tweede wereldoorlog slechts in zeer beperkte mate in de statistieken terug te vinden. Ook daarna – tussen 1950 en 1965 – is hun cijfer niet hoog, hoewel het zich in stijgende lijn ontwikkelt.

De agressieve delicten belediging, vernieling, misdrijven tegen het leven, tegen de openbare orde en tegen het openbaar gezag laten geen hoge cijfers zien en ontwikkelen zich evenmin in opwaartse lijn: na de tweede wereldoorlog is er een rechte dan wel dalende lijn.

³⁶ H. van Rooy, *Criminaliteit van stad en land. Nijmegen en omstreken*, Nijmegen 1949, pag. 219 en 386.

De sexuele misdrijven tenslotte handhaven hun stijgend verloop, dat is ingezet rond 1922: van 1,17 per 1.000 inwoners in 1938 tot 4,84 in 1965 met daartussen een bijzonder hoog cijfer in 1963: 11,33. Daarbij moeten we rekening houden met de hoge mate van recidive bij sexuele delicten, die de sterke schommelingen enigszins kan verklaren. Wanneer de politie de hand legt op een dader kan zich bijvoorbeeld het geval voordoen dat deze hetzelfde feit dat jaar reeds 50 maal heeft gepleegd, waardoor het cijfer met 50 omhoog gaat. Daarnaast opereren deze daders veelal in netwerken en arrestatie van de één kan leiden tot de arrestatie van een hele groep. Hierdoor kunnen gemakkelijk vrij sterke schommelingen ontstaan in de cijfers betreffende het aantal ter kennis van de politie gekomen zedenmisdrijven; wanneer we uitgaan van het aantal veroordelingen zal deze recidive-factor veel minder invloed hebben.³⁷

Tabel 8. Door de gemeentepolitie Heerlen opgemaakte processen-verbaal ter zake van misdrijf, 1960-1965, per 1.000 inwoners

	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Tegen de openbare orde	0,25	0,08	0,16	0,13	0,14	0,23
Tegen het openbaar gezag	0,35	0,28	0,23	0,17	0,28	0,27
Sexuele misdrijven (artikels 239, 242 t/m 249 Wetboek van Strafrecht)	2,83	3,29	1,12	11,33	4,16	4,84
Belediging	0,28	0,32	0,29	0,33	0,20	0,17
Tegen het leven	0,01	0,07	0,04	0,01	0,03	0,08
Mishandeling	0,93	1,10	1,11	0,93	1,69	1,21
Eenvoudige diefstal	7,17	7,90	10,20	10,96	13,32	11,55
Gekwalificeerde diefstal	2,32	4,90	4,82	4,10	3,89	6,31
Stroperij	0,06	0,11	0,03	0,03	–	0,01
Verduistering	1,59	0,85	3,53	1,30	2,06	1,03
Bedrog	0,54	1,83	0,29	0,40	0,30	0,44
Vernieling	0,55	1,15	0,79	0,72	0,76	0,86
Heling	0,54	0,93	1,38	1,05	0,46	0,68
Totaal	22,3	28,1	28,8	35,8	30,7	33,0

Gegevens afkomstig uit de jaarverslagen van de gemeentepolitie Heerlen.

³⁷ *Jaarverslag Gemeentepolitie Heerlen 1963.*

Voor wat betreft het totaalcijfer voor Heerlen moet hier nog worden vermeld dat de sterke stijging sinds 1960 mede is veroorzaakt door een grote toename van de verkeersmisdrijven; deze categorie is niet apart in de tabellen opgenomen.

Alvorens ons te storten in de omvangrijke discussie over verklaringen voor de opmerkelijk hoge criminaliteitscijfers in Heerlen, dienen enkele specifieke kenmerken van de misdadigheid en de misdaadbestrijding in Heerlen te worden toegelicht. Twee aspecten springen er uit. Heerlen werkte als centrumgemeente in sommige perioden als een magneet op criminogene figuren. De gecompliceerde organisatie van het opsporingsapparaat droeg wellicht bij tot extra aandacht voor bepaalde soorten misdrijven, een hoog oplossingspercentage en het koesteren van vormen van sociale controle.

Mobiliteit van misdaad en misdadiger

Heerlen heeft zich rond de jaren twintig ontwikkeld tot de centrumgemeente van de Oostelijke Mijnstreek. De centrumfunctie en de omstandigheid dat Heerlen zeer dicht is gelegen bij de Duitse grens wordt wel als medebepalend gezien voor het hoge misdaadcijfer. Vooral de omvangrijke mobiliteit van de bevolking in de jaren 1910-1930 en de aantrekkingskracht van Heerlen als pleegplaats voor criminaliteit gedurende de gehele onderzoeksperiode, zijn belangrijke aspecten.

De zogenaamde "criminele mobiliteit" is de mobiliteit van de misdadiger, af te leiden uit de verhouding tussen de woonplaats van de dader en de pleegplaats van het delict. De criminele mobiliteit tussen de gemeenten van de Oostelijke Mijnstreek is hiervan slechts één facet; ook de criminele infiltratie in de streek vanuit andere gebieden of vanuit het buitenland speelt een rol.

Uit de jaarverslagen van de gemeentepolitie Heerlen zijn hieromtrent de volgende gegevens te distilleren (zie tabel 9 op pagina 102).

Volgens Pover werd gedurende de periode 1910-1954 maar liefst 90% van de gerechtelijk geconstateerde criminaliteit (= veroordelingen) gepleegd door mannelijke inwoners van de Mijnstreek. Criminele infiltraties van buiten de regio of vanuit het buitenland hebben er nauwelijks een rol gespeeld, met uitzondering van de periode 1923-1925.³⁸

³⁸ Pover, o.c., pag. 139-141.

Tabel 9. Aantal geverbaliseerde personen wegens misdrijf: herkomst van de daders, 1926-1965

Jaar	Aantal bekende daders	Niet afkomstig uit Heerlen * absoluut	%
1926	521	435	83
1930	483	405	84
1934	501	397	79
1938	361	277	77
1942	737	563	76
1950	918	611	67
1954	972	350	36
1958	890	269	30
1962	682	337	49
1965	719	312	43

* “Afkomstig” betekent t/m 1951 “geboren”, daarna “woonachtig”. Dit laatste zegt veel meer over de criminele mobiliteit.

Aangezien de mobiliteit van de verschillende delictsgroepen niet noodzakelijk dezelfde is, zullen we een onderscheid moeten maken. In het algemeen kan worden aangenomen dat de mobiliteit van vermogensdelicten groter is dan die van sexuele en agressieve delicten.³⁹

Voor Heerlen gaat dit beeld niet op in de periode waarin deze gemeente het zwaarste lijdt onder criminele infiltratie – volgens Pover tussen 1923 en 1925. De delicten, gepleegd door mensen van buiten de gemeente, zijn namelijk in de eerste plaats agressieve delicten. De vermogenscriminaliteit in Heerlen en in andere opkomende mijncentra wordt vooral door de eigen bewoners gepleegd.⁴⁰ Een verklaring hiervoor kan liggen in de omstandigheid dat Heerlen ook fungeert als centrumgemeente voor wat betreft uitgaan, winkelen en ontspanning. Ook dit kan leiden tot – al of niet onder invloed van alcohol gepleegde – frictiecriminaliteit, welke zo kenmerkend is voor veel agressieve delicten. Daarnaast hebben we hiervóór reeds gezien dat de mijnwerkers vooral wonen in de aan Heerlen grenzende mijn gemeenten en dat de mobiliteit tussen deze gemeenten groot is. De criminaliteit van de mijnwerkers blijft geduren-

³⁹ J. Baldwin en A.E. Bottoms, *The Urban Criminal*, London 1976, pag. 81 en 82.

⁴⁰ Pover, o.c., pag. 145-147.

de zeer lange tijd een archaisch karakter behouden;⁴¹ dit kan een mogelijke verklaring zijn voor het gegeven dat de criminele infiltraties in Heerlen vooral de agressieve criminaliteit aldaar vergroten.

Tussen 1952 en 1960 schommelt het aantal niet uit Heerlen afkomstige daders tussen de 27% en 40% , daarna stijgt dit tot 49% in 1962 met aansluitend daarop een geringe daling tot 43% in 1965. Geen gering aantal! We mogen hierbij echter niet uit het oog verliezen dat het aantal onbekende daders hierbij buiten beschouwing is gebleven.

In het jaarverslag van de gemeentepolitie Heerlen van 1953 wordt voor het eerst met zoveel woorden over deze ontwikkeling gerept. Het jaar 1953 was, aldus het verslag, vooral voor de afdeling Recherche een moeilijk jaar. Een verzwarende factor was het feit dat Heerlen als centrumgemeente veelvuldig wordt bezocht door elders wonende lieden. In dat jaar zijn van de 566 bekend geworden daders er maar liefst 155 buiten de gemeente woonachtig; van de vrouwelijke daders is zelfs de helft (41 van de 82) niet woonachtig in Heerlen. Bij de vrouwen betreft het vooral winkeldieven.⁴²

In het verslag over het jaar 1955 wordt beweerd dat het feit dat Heerlen de centrumgemeente is van de Nederlandse Mijnstreek, ertoe heeft geleid en er nog steeds toe leidt, dat uit vrijwel alle delen van Europa en uit vrijwel alle gewesten van ons land personen toestromen en dat de gemeente aantrekkelijk is als koopcentrum en uitgaanscentrum; er komen dan ook veel bezoekers uit grensgemeenten en uit het aangrenzende Duitse gebied. Onder deze bezoekers zouden zich vaker misdadige elementen bevinden. De criminele infiltratie betreft vooral de delicten winkeldiefstal en het "lenen" (lees: stelen) van fietsen. Bij de geweldsdelicten is nauwelijks sprake van enige invloed van buiten de gemeente daar het vooral kennissen van het slachtoffer betreft.⁴³

Voor de delicten joy-riding en inbraak geldt dat ze veelvuldig worden gepleegd door mensen die elders wonen. In 1962 is de helft van de joyriders afkomstig uit een andere gemeente. Voor de inbrekers is dit aantal iets minder dan de helft.⁴⁴

Uit deze gegevens kunnen we afleiden dat vanaf 1953 het stereotype mobiliteitsbeeld (hoog voor vermogens-, laag voor agressieve delicten) voor Heerlen inderdaad opgaat en dan met name voor de delicten win-

⁴¹ Idem, pag. 297.

⁴² *Jaarverslag Gemeentepolitie Heerlen 1953*, pag. 7.

⁴³ Idem 1955, pag. 1 en 11.

⁴⁴ Idem 1962, pag. 10.

keldiefstal, fietsendiefstal, joy-riding (voor zover we hierbij spreken van een vermogensdelict) en inbraak.

Criminaliteitsbestrijding: het politie-apparaat

De marechaussee

De marechaussee was een opsporingsapparaat dat in Limburg reeds in de 19de eeuw actief was. Deze – op de eerste plaats militaire – politie was hier aanvankelijk werkzaam als onderdeel van een in Noord-Brabant gelegen divisie. In 1843 werd voor het eerst in Limburg zelf een compagnie – organiek onderdeel van een divisie – geplaatst. In het begin van deze eeuw, om precies te zijn in 1922, waren er in de districten Maastricht en Roermond te zamen 254 ambtenaren van de marechaussee actief. Deze zijn verdeeld over 28 brigades, waarvan er 7 zijn gevestigd in de Oostelijke Mijnstreek en wel in Brunssum, Heerlen, Hoensbroek, Kerkrade, Nieuwenhagen, Simpelveld en Spekholzerheide.⁴⁵ De taken van dit politie-apparaat zijn opgesomd in een besluit, daterend van 27 februari 1814. De belangrijkste taken zijn:

1. te waken, tijdelijk met de agenten en de officieren der politie, voor de handhaving der publieke rust en veiligheid;
2. te arresteren de struikrovers, dieven, moordenaars, rustverstoorders, ontsnapte gevangenen, van een vergrijp beschuldigen, enz.;
3. een streng toezicht uit te oefenen op bedelaars, vagebonden, landloopers, reizigers zonder en met paspoort;
4. te arresteren en voor de bevoegde autoriteit geleiden van alle stroopers (plunderaars), achterblijvers of militairen die buitensporigheden begaan;
5. mede te werken, in geval zulks noodig is, aan de invordering der publieke belastingen. In het algemeen is de Marechaussee gehouden om alle vorderingen uit te voeren en alle orders betrekking hebbende op de algemeene politie op te volgen welke de hoogere autoriteiten, zoowel militaire als burgerlijke, noodig zullen oordeelen tot hen te richten”⁴⁶.

⁴⁵ J.W. Haarman, *Geschiedenis en inrichting der politie in Nederland*, Alphen aan de Rijn 1922, pag. 27-29 en 144-147.

⁴⁶ A. Basting, *Opbouw en geschiedenis van het Nederlandse politiewezen*, Maastricht 1933, pag. 133-134.

Niet alle ambtenaren van de marechaussee hadden een algemene opsporingsbevoegdheid gelijk aan die der gewone politie, alleen de officieren en onderofficieren. De lagere ambtenaren waren wel bevoegd processen-verbaal op te maken waaraan bewijskracht wordt toegekend.⁴⁷

Het doel van de vestiging van brigades van de marechaussee was vooral de reguliere politie bij te staan in haar taakvervulling. In het begin van deze eeuw werden er meerdere aanvragen gedaan voor vestiging van extra brigaden van de marechaussee alhier om de gemeentepolitie behulpzaam te zijn. Dit kunnen we opmaken uit de correspondentie tussen enkele burgemeesters en de minister in de periode 1909-1920.

In een brief van 22 april 1909 verzocht de burgemeester van Amstenrade de minister over te gaan tot vestiging van een extra marechausseebrigade aldaar, omdat het dorp dicht bij de mijn Emma was gelegen en dagelijks werd gepasseerd door veel werklieden/vreemdelingen uit verafgelegen gemeenten en provincies, ja zelfs uit het buitenland. Ook werd geklaagd over de toenemende plaag der woonwagens, waaraan de inwoners voortdurend waren blootgesteld.

In een brief van 2 juli 1909 bepleitten Burgemeester en Wethouders van Hoensbroek de vestiging van een brigade te Hoensbroek:

“Hoensbroek, als het centrum van de Staatsmijn Emma, wordt dagelijks bezocht door allerhande soort van menschen, die hetzij om werk te vinden, hetzij om rond te slenteren, hiernaar toe komen”.⁴⁸

Of de marechaussee heeft bijgedragen aan de intensivering van opsporing en vervolging in de streek, is reeds onderwerp van hevige discussie geweest. Zo zijn er mensen die er stellig van overtuigd zijn dat het hoge Limburgse criminaliteitscijfer vooral het gevolg is van het feit dat hier in het begin van de eeuw extra brigades van de marechaussee waren gedetacheerd. Zo bijvoorbeeld de heer Van Sasse van Ysselt, die het onderwerp aanroerde tijdens een openbare vergadering van de Tweede Kamer op 1 december 1909:

“(…) maar toch moet het een verkeerden indruk wekken in het land, wanneer het niet weersproken werd, dat de criminaliteit in Noordbrabant en Limburg in werkelijkheid hooger zoude zijn dan in de andere provincies van ons land. Waar is het, dat zij daar betrekkelijk hooger is dan elders, maar waaraan ligt dat? Niet aan de be-

⁴⁷ Haarman, o.c., pag. 29.

⁴⁸ Centraal Archief N.V. Nederlandse Staatsmijnen, Beveiliging en ordebewaring, 1902-1949, nr 91.

volking. De bevolking van Noordbrabant en Limburg is rustig en kalm. Dat de criminaliteit daar oogenschijnlijk groter is dan elders, is dan ook alleen hieraan toe te schrijven, dat daar meer brigades marechaussee zijn dan in de andere provincies. Die militaire politie-beambten maken meer verbalen op dan de veldwachters; als gevolg daarvan worden er door het openbaar ministerie meer beklagden vervolgd en worden dientengevolge er ook weder meer strafzaken berecht dan ergens elders. Het is alzoo niet omdat de bevolking van Noordbrabant en Limburg slechter zoude zijn dan die der andere provincies van ons land, dat het percentage der veroordeelingen er groot is”.⁴⁹

Deze “theorie”, ook wel bekend onder de naam “marechaussee-theorie”, is langere tijd gehanteerd als verklaring voor de hoge cijfers inzake veroordelingen in Limburg.

Volgens Pover is het aannemelijk dat de – omstreeks 1912 – in Heerlen gevestigde brigade de gemeentepolitie in haar moeilijke opsporingstaak zeer actief terzijde heeft gestaan:

“Zoals reeds is opgemerkt, heeft het Wapen eertijds in de bestrijding der criminaliteit een groot en eervol aandeel gehad. Dit blijkt duidelijk uit de oude jaarverslagen der gemeente Heerlen, waarin behalve de opsporingsactiviteiten van de politie ook die der marechaussee nauwkeurig zijn vastgelegd”.⁵⁰

Wat de invloed van de marechaussee op de hoogte van de geregistreerde criminaliteit precies is geweest, valt moeilijk na te gaan. Niet onaanvaardbaar is echter dat de omstandigheid dat hier drie soorten van politie actief zijn geweest, tweërlei gevolgen heeft gehad voor de hoogte van de geregistreerde criminaliteit: aan de ene kant een verhoging van het criminaliteitscijfer tengevolge van een intensievere opsporing en aan de andere kant een daling van de werkelijke criminaliteit als gevolg van de afschrikkende werking van de aanwezigheid van deze vormen van politie. Deze twee omstandigheden zouden tot gevolg kunnen hebben dat het “dark number” in de streek lager is geweest dan elders.

Ook is het zeer waarschijnlijk dat de activiteiten van de marechaussee hebben bijgedragen tot het scheppen van een gezagsklimaat dat niet zachtzinnig was. Niet alleen zagen deze ambtenaren er nogal indrukwekkend uit op hun hoge paarden en met hun zwart-witte unifor-

⁴⁹ *Handelingen Tweede Kamer 1909/1910*, pag. 610.

⁵⁰ Pover, o.c., pag. 282-284.

men, hun optreden was veelal niet zachtaardig tengevolge van de korpsopvatting van de marechaussee, dat geweld slechts met geweld kon worden beantwoord en gebroken.⁵¹

De mijnpolitie

De functie en werkwijze van de mijnpolitie zijn hiervóór reeds beschreven. Het moge duidelijk zijn dat deze functionarissen in de eerste plaats de opdracht hadden het mijnbedrijf te beschermen tegen kwalijke invloeden en te voorkomen dat zich ongewenste elementen onder de werknemers zouden nestelen. De invloed van de mijnpolitie bleek veel verder te reiken dan het mijnbedrijf; zij strekte zich uit tot praktisch alle facetten van het leven van de mijnwerker en zijn gezin. Dit gold met name voor die arbeiders, die woonden in de kolonies, de rond de mijnzetels gegroepeerde arbeiderswijken.

De aanwezigheid van het mijnpolitiekorps betekende een behoorlijke versterking van het politie-apparaat in de Mijnstreek: aan het eind van de jaren twintig telde de mijnpolitie 85 manschappen, in 1959 waren dit er 114.⁵² De vraag is nu wat dit voor gevolgen kan hebben gehad voor de opsporingsintensiteit in de Mijnstreek en voor de omvang van de geregistreerde misdaad en in het algemeen voor het sociale controleklimaat. Op de eerste plaats moeten we bedenken dat de aanwezigheid van een “extra” politiemacht – toch niet onaanzienlijk – een afschrikkende werking kon hebben en dus kon leiden tot een afname van de criminaliteit. Zoals hiervóór uiteengezet, was de mijnpolitie een macht die voortdurend zichtbaar, althans merkbaar, aanwezig was, vooral in de woonkolonies en in de mijnen zelf.

De mijnpolitie rapporteerde onder meer over “onzedelijk gedrag”; hun rapporten werden doorgestuurd naar de mijndirecties en de hoofdcommissaris van politie.⁵³ Ongeoorloofd gedrag – waar dan ook ten toon gespreid – kon aldus verstrekkende gevolgen hebben voor de mijnarbeider en diens gezin, een wetenschap die wellicht invloed heeft gehad op het conformisme van enkelen.

Daarnaast is het niet ondenkbaar dat de versterking van het politie-apparaat met mijnpolitie-ambtenaren de geregistreerde criminaliteit heeft

⁵¹ Idem.

⁵² Idem, pag. 286 en Kreukels, o.c., pag. 307.

⁵³ Kreukels, o.c., pag. 307.

doen toenemen: zij verleenden immers medewerking aan de opsporing van strafbare feiten.

Volgens Pover heeft de aanwezigheid van de mijnpolitie inderdaad invloed gehad op de intensiteit van de opsporing:

“Alleen reeds kwantitatief beschouwd vormt de mijnpolitie een buitengewoon grote versterking van het politieële opsporingsapparaat in het mijngebied. (...) Voor de mijnstreek betekent dit een zeer aanzienlijke versterking van het politieële opsporingsapparaat van ca. 20 ambtenaren per 10.000 mijnwerkers in functie. In werkelijkheid reikt deze versterking echter nog verder omdat op de mijnbedrijven gepleegde misdrijven als diefstal en verduistering niet zelden een collectieve structuur vertonen met vertakkingen naar medeplegers, medeplichtigen, uitlokkers of helers, die geen deel uitmaken van het mijnpersoneel”.⁵⁴

Pover vindt het evenmin ondenkbeeldig dat de aanwezigheid van de mijnpolitie heeft gezorgd voor een zekere wedijver tussen dit korps en de gemeentepolitie, waardoor de intensiteit van de opsporing werd verhoogd.⁵⁵

De samenwerking tussen de beide korpsen omvatte ook de uitwisseling van informatie. Volgens Kreukels hielden de mijnpolitie en de gemeentelijke en rijkspolitiekorpsen elkaar zo goed mogelijk op de hoogte van de politieke gezindheid van de mijnwerkers en van het “zedelijk” gedrag van de arbeiders en hun gezinnen.⁵⁶ Dit vergemakkelijkte de opsporingstaken van de gemeentepolitie slechts tot op zekere hoogte:

“Door de samenwerking tussen mijn- en gemeentepolitie was het voor de laatste vrij eenvoudig alle mogelijke informatie over de mijnwerkers te verzamelen. Niet altijd was de samenwerking tussen beide apparaten optimaal. (...) De werkzaamheden van de mijnpolitie buiten het eigenlijke terrein van de bedrijven gaven voortdurend aanleiding tot conflicten met de korpsen van de gemeentepolitie in de mijnstreek”.⁵⁷

Dat deze samenwerking niet altijd even goed verliep en er wel eens onenigheid was over de grenzen van de bevoegdheden van de ambtenaren van de mijnpolitie, blijkt uit een brief van de Inspecteur der Directe Bestellingen aan de directie der Staatsmijn Emma, gedateerd 14 mei 1918:

⁵⁴ Pover, o.c., pag. 285-286.

⁵⁵ Idem.

⁵⁶ Kreukels, o.c., pag. 307.

⁵⁷ Idem, pag. 307 en 421.

“De kommies-dienstgeleider te Hoensbroek beklagt er zich over dat de Onbezoldigde Rijksveldwachters, belast met de bewaking der eigendommen van de staatsmijn Emma, zich meermalen des nachts ophouden binnen het door dezen ambtenaar en zijn ondergeschikten afgezet terrein gelegen buiten de Staatsmijn Emma (...) acht ik het toch minder gewenscht, dat voornoemde ambtenaren der Mijnen, buiten hun terrein optreden”.

De directie der Staatsmijnen antwoordt hierop in een brief van 24 mei 1918 het volgende:

“Uw meening, dat onze onbezoldigde rijksveldwachters alleen belast zouden zijn met de bewaking van eigendommen der Staatsmijnen en buiten het terrein van de mijn niets te maken zouden hebben, is niet juist. Bedoelde personen zijn o.m. belast met de ziekencontrole en onderzoeken verder verschillende feiten, waarbij arbeiders van de Staatsmijnen betrokken zijn. O.a. hebben zij tot taak na te gaan, welke werklieden in dienst van de Staatsmijnen, zich met smokkelen bezig houden, opdat daartegen onzerzijds kan worden opgetreden”.⁵⁸

Kreukels noemt meerdere voorvallen die hebben geleid tot klachten – onder meer van de zijde van enkele burgemeesters uit de streek – over het optreden van de mijnpolitie en de overschrijding van hun bevoegdheden.⁵⁹ Toch kan niet worden ontkend dat de aanwezigheid van het mijnpolitiekorps in zekere zin een uitkomst is geweest voor de gemeentepolitie en hun taak gedeeltelijk heeft verlicht, zowel wat betreft hun preventief als hun repressief optreden. We kunnen dit ook afleiden uit het gegeven dat de mijnpolitie na 1958 – in dat jaar wordt de Politiewet gewijzigd – geen toezicht meer houdt in de woninggroepen; in het jaarverslag van 1960 van de gemeentepolitie wordt dit als een gemis beschouwd:

“Een en ander klemt te meer, nu de politiediensten der staats- en particuliere mijnondernemingen hun beampten, die voorheen als buurtagenten toezicht hielden in de mijnwerkers-woonwijken (het gros der daarin gelegen mijnwerkers-woningen was tot voor kort eigendom der mijnondernemingen), intussen hebben teruggetrokken, zodat in deze buurten een min of meer politieel vacuum is ontstaan”.⁶⁰

⁵⁸ Centraal Archief N.V. Nederlandse Staatsmijnen, Beveiliging en ordebewaring, 1902-1949, nr 96.

⁵⁹ Kreukels, o.c., pag. 421-424.

⁶⁰ *Jaarverslag Gemeentepolitie Heerlen* 1960, pag. 17.

Het voorgaande rechtvaardigt wellicht de conclusie dat het mijnpolitie-korps de intensiteit van de opsporing in de Mijnstreek tot 1958 in kwantitatief en in kwalitatief opzicht heeft versterkt: kwantitatief, gezien de omstandigheid dat hun intensieve controle over de mijnarbeiders meerdere strafbare feiten aan het licht heeft gebracht; in kwalitatief opzicht hebben zij de opsporingsactiviteiten van het gemeentelijke politiekorps wellicht ook beïnvloed omdat zij proces-verbaal opmaakten van zeer geringe vergrijpen. Wanneer we bijvoorbeeld een blik werpen in de archieven van de mijnpolitie van de Oranje-Nassaumijnen, zien we dat in de periode 1919-1935 onder meer processen-verbaal zijn opgemaakt van het lopen of roken op verboden plaatsen, vermissing van een kous, het gooien door jeugdigen met stenen naar een trein, burenruzies, echtelijke twisten en dronkenschap.⁶¹ Het feit dat dit wangedrag werd doorgegeven aan de gemeentepolitie betekende uiteraard niet dat er altijd verdere opsporings- of vervolgingsactiviteiten plaatsvonden; het leverde alleen grond op voor de stelling dat de aanwezigheid van de mijnpolitie ervoor heeft gezorgd dat er verandering is gekomen in het aantal “ter kennis van de politie gekomen strafbare feiten” en dus de opsporingsintensiteit van de gemeentepolitie kan zijn verhoogd. Kenschetst dit het typische klimaat van sociale controle in de streek? Zeer kleine vergrijpen werden vaak op dezelfde wijze behandeld als serieuze misdaden en zelfs de kleinste facetten van het alledaagse leven stonden bloot aan controle en kritiek.

De politie

De wijze waarop de gemeente Heerlen zich heeft ontwikkeld tot een industriestad van betekenis had wellicht niet alleen gevolgen voor de omvang en het karakter van de criminaliteit, maar heeft voor de politie ook extra hindernissen geschapen bij de bestrijding van de misdaad.

Een probleem dat door de politie werd gemeld, was dat van de veranderingen in bevolkingssamenstelling en mobiliteit ten gevolge van de industrialisatie. Zo werd in de jaarverslagen van 1950 t/m 1956 gewezen op het feit dat, tengevolge van de industrialisatie en de snelle groei van de gemeente Heerlen, uit alle delen van ons land en van Europa mensen hierheen waren gekomen, hetgeen had geleid tot veelvuldige bevol-

⁶¹ Rijksarchief in Limburg, Archief Oranje-Nassaumijnen, Hoofdstuk XVII (R), Beveiliging en ordebewaring, Bedrijfspolitiedienst, nr 35.

kingsmutaties. Aldus was er geen “sedentaire en homogene, door afstamming en traditie gelijkgeaarde bevolking”. Om deze reden zou Heerlen, uit politieel oogpunt althans, niet kunnen worden vergeleken met andere Nederlandse gemeenten van dezelfde omvang.⁶²

In het verslag van 1959 kunnen we het volgende lezen:

“De migratie in Heerlen, die steeds van betekenis is geweest sinds de exploratie van de steenkolenvelden en die niet nagelaten heeft haar stempel te drukken op het karakter van deze streek, schept onvermijdelijk ook gevolgen voor het politiewerk. Het politietoezicht heeft hierdoor een in menig opzicht andere aard dan in plaatsen van overigens gelijke omvang. Het dient intensiever uitgeoefend te worden, terwijl daarnaast de relatief grote toevloed van vreemde elementen uit buiten- en binnenland een criminaliteitsstijging teweeg brengt, hetgeen uiteraard meer werk voor de opsporingsdiensten tengevolge heeft”.⁶³

Ook Pover heeft dit gevolg van de industrialisatie voor de politietaken benadrukt:

“Veilig mag worden aangenomen, dat ook hier aanvankelijk het proces van sociale verandering het politieële opsporingsapparaat voor zeer zware taken heeft gesteld, waarvoor het evenmin kwantitatief als kwalitatief was berekend. (...) dat het proces van sociale verandering, zoals dit in de industrialisatie, de urbanisatie en de immigratie is belichaamd geweest, in de mijnstreek een aanvankelijk vrij sterke stijging zal hebben veroorzaakt van het dark number ...”.⁶⁴

Het moge duidelijk zijn dat hier niet alleen de kwestie aan de orde is van een stijging van de criminaliteit sec. Een minstens net zo belangrijk maar ook zeker zo gecompliceerd probleem is de vraag naar de gevolgen van een toename van allochtonen in de bevolking op de wijze waarop de politie haar preventieve en repressieve beleid uitvoert. De politie zelf spreekt hierboven van een “intensiever en in menig opzicht ander toezicht”, maar omschrijft niet duidelijk in welke opzichten dit anders was dan elders.

Na de jaren zestig komen deze opmerkingen over de gevolgen van de industrialisatie op de uitoefening van politietaken niet meer terug en

⁶² *Jaarverslagen Gemeentepolitie Heerlen 1950 t/m 1956*, pag. 1 en 2 (Inleiding).

⁶³ *Jaarverslag Gemeentepolitie Heerlen 1959*, pag. 2.

⁶⁴ Pover, o.c., pag. 282.

mogen we aannemen dat het geen problemen van betekenis meer heeft opgeleverd.

Een andere omstandigheid die het politiewerk bemoeilijkte, en die specifiek was voor Heerlen, was de zeer langgerekte vorm van de gemeente: op het langste punt is zij ruim 11 km lang; ook is zij min of meer in twee stukken verdeeld door een spoorlijn. Het gedeelte boven de spoorlijn is het dichtst bevolkt; hier bevinden zich ook de mijnkolonies. Het centrum van de stad bevindt zich in de buurt van het station, iets ten zuiden van de spoorlijn. Door de langwerpige vorm van de bebouwde kom is het zeer moeilijk voor de politie om vanuit één centraal punt te werken. Tot 1965 wordt er vanuit meerdere politieposten geopereerd, laatstelijk drie bureaus – aan de Geerstraat, de Akerstraat (beide in het centrum) en in Heerlerheide – en twee posthuizen in Welten en Treebeek; voorts wordt er door twee politieambtenaren – in Molenberg en Heerlerbaan – publiek in de woning ontvangen.

Deze spreiding van politieposten was echter moeilijk te handhaven in verband met administratieve en praktische problemen en daarom werd in 1965 een nieuw hoofdbureau in het centrum in gebruik genomen. De bureaus aan de Geerstraat en de Akerstraat werden opgeheven, de andere politieposten bleven voorlopig gehandhaafd.

Men klaagde vooral over problemen met betrekking tot een doeltreffende surveillance. Dit hing niet alleen samen met de vorm van de gemeente. Ook het feit dat de verkeersintensiteit steeds meer toenam in de gemeente, met name het centrum, hier qua infrastructuur in het geheel niet op was berekend, leverde extra problemen op.

Zo werden surveillerende agenten steeds vaker genoodzaakt verkeersregelend op te treden, waardoor de gewone surveillance in het gedrang kwam:

“(…) dat de eigenlijke ‘ouderwetse’ surveillance te voet of per rijwiel er vaak bij inschiet, aangezien het personeel veelvuldig op drukke verkeerspunten moet worden ingezet of gemotoriseerd verkeersregelend dient op te treden. Zulks is uitermate jammer, omdat hierdoor, speciaal met betrekking tot de wijkbevolking, het voor een doelmatige vervulling van de politiedienst zo van belang zijnde contact tussen politie en publiek onvermijdelijk achterop raakt”.⁶⁵

Eén van de indicatoren voor de kwaliteit van het opsporingswerk van de politie is de hoogte van het oplossingspercentage: het percentage ter kennis van de politie gekomen misdrijven dat werd opgehelderd.

⁶⁵ *Jaarverslag Gemeentepolitie Heerlen 1960*, pag. 17.

Tabel 10. Percentage opgeloste misdrijven⁶⁶

1950	55	1954	76	1958	66	1962	73
1951	67	1955	84	1959	68	1963	79
1952	58	1956	69	1960	74	1964	70
1953	54	1957	67	1961	75	1965	66

Uit dit staatje valt af te leiden dat alleen in de periode 1950-1953 het oplossingspercentage relatief laag was. Daarna is het, in vergelijking met andere Nederlandse gemeenten van dezelfde omvang, vrij hoog. Pover concludeert daaruit dat de opsporingsintensiteit van de gemeentepolitie van Heerlen zowel kwantitatief als kwalitatief op een hoog niveau ligt.⁶⁷ Enige voorzichtigheid lijkt mij echter geboden bij zo'n conclusie. Een hoog oplossingspercentage hoeft niet enkel het gevolg te zijn van een hoge opsporingsintensiteit bij het politie-apparaat; het kan ook duiden op een bepaalde mentaliteit bij de bevolking: in een samenleving waarbinnen een hoge mate van informele sociale controle voorkomt, beschikken de leden over meer informatie betreffende ieders doen en laten. Dit kan de opsporingstaak van de politie soms aanzienlijk vereenvoudigen.

Overigens is het oplossingspercentage slechts één van de indicatoren voor de kwaliteit van het politiewerk. Misschien nog belangrijker is de verhouding tussen de politie en de burgerij: wanneer deze beduidend verslechterde, zou dat wellicht een negatieve invloed hebben op de wijze waarop de politie haar taken uitoefende. Hierboven is gewezen op twee aspecten die in dit verband een rol kunnen spelen. Op de eerste plaats klaagde de politie over het feit dat het contact met de burgers verminderde omdat de surveillance te voet of per fiets er vaak bij inschoot. Ten tweede was de huisvesting van het gehele apparaat in één gebouw geen stap in de richting van meer contact met de bevolking. Wellicht was het beter geweest juist méér wijkposten in het leven te roepen om de afstand tussen politie en burgers, zowel geografisch als psychisch, te verkleinen.

⁶⁶ Gegevens uit de betreffende jaarverslagen van de Gemeentepolitie Heerlen.

⁶⁷ Pover, o.c., pag. 287.

Een openbare ordeprobleem

De politie is niet alleen belast met het opsporen van strafbare feiten. Een andere zeer belangrijke taak is het handhaven van de openbare orde, een taak waarbij zij ondergeschikt is aan de burgemeester. De openbare orde heeft in het begin van de eeuw in Heerlen geen bijzondere problemen opgeleverd. Dit is ook niet zo verwonderlijk als we weten dat in de gemeentelijke samenleving een grote mate van sociale controle voelbaar was; de strakke regulering van het dagelijks leven maakte het ondenkbaar dat men zich in het openbaar militant gedroeg. Dit veranderde enigszins toen Heerlen groeide en de mobiliteit van de bevolking – en daarmee de anonimiteit binnen de samenleving – toenam. Een fenomeen dat dan opduikt en alles heeft te maken met urbanisatie en groei, is de straatprostitutie. Het verschijnsel liet zich voor het eerst in de jaren dertig als probleem gevoelen; het druiste geheel in tegen het streven van de gezagsdragers de bevolking te beschermen tegen kwalijke invloeden.

Hieronder zal ik kort weergeven hoe men de strijd tegen de straatprostitutie – en dus tegen een nieuwe vorm van “zedelijke verwildering” – in Heerlen heeft aangepakt.

In de jaren dertig werd herhaaldelijk gewezen op de slechte zedelijke toestand in Heerlen, waarbij men dan vooral doelde op de zedendelicten en de “tippelproblematiek”. Laatstgenoemd fenomeen werd voor het eerst besproken in rapporten van de gemeentepolitie van 1932. De toon is optimistisch:

“Een toename der prostitutie is te Heerlen niet te constateren. Buiten enkele gevallen van prostitutie gepleegd door buitenlandse vrouwen, welke over de grenzen des Rijks werden verwijderd, hebben zich nog enige gevallen voorgedaan dat vrouwelijke personen van Nederlandse nationaliteit zich aan beroepsontucht overgaven. Onder deze laatsten waren er die in een der buitengemeenten wonen”.⁶⁸

Men vond dat Heerlen nog geen speciale zedenpolitie nodig had; de noodzakelijkheid daarvan was tenminste nog niet gebleken.

Ook in 1933 viel geen toename te constateren van de straatprostitutie. Wel was de prostitutie in zijn geheel enigszins toegenomen; men had althans redenen dit aan te nemen, nu er bij de politie twee huizen bekend waren geworden waarvan met een “aan zekerheid grenzende

⁶⁸ Archief Gemeentepolitie Heerlen, 1932, legger 54.

waarschijnlijkheid gezegd kan worden, dat zij vrouwen van verdachte zeden herbergen, die zich aan beroepsontucht overgeven”.⁶⁹

Het jaar daarna blijkt men minder optimistisch ten aanzien van de omvang van de straatprostitutie. Er wordt dan gesproken van een “verscherpt toezicht ter plaatse”. Toch maakte men zich nog geen ernstige zorgen: de politie zorgde er voor dat het voor de prostituées onmogelijk was te werken, door hen voortdurend op de voet te volgen. Men vertrouwde erop dat op deze wijze de prostituées werden ontmoedigd en op den duur weg zouden blijven.⁷⁰

Twee jaar later dreigde de prostitutie een grotere zorg te worden dan verwacht. We kunnen dit afleiden uit enkele politierapporten die handelen over de zedeloosheid in de gemeente Heerlen.

Het eerste rapport dateert van 17 maart 1936 en heeft als onderwerp “het ontstaan en bestrijding der zedeloosheid”. Hierin wordt onder meer melding gemaakt van de sluiting van een aantal cafés waar gelegenheid werd gegeven tot het plegen van ontucht. De reden die de caféhouders opgeven voor het plegen van dit strafbare feit was in veel gevallen de slechte economische toestand: het ging niet goed met de zaken en dus namen zij “meisjes” in dienst die moesten proberen de klanten aan te zetten tot drinken. Ook weer door slechte tijdsomstandigheden, aldus het rapport, kunnen we een opleving van de straatprostitutie waarnemen. De beschrijving die hiervan werd gegeven, wil ik de lezer niet onthouden: de prostituées waren meestal afkomstig uit omringende gemeenten en opereerden vooral in de buurt van de Schaesbergerweg en de Laanderstraat.

“Sommigen pleegden ontucht ter plaatse, anderen *lokten hunnen slachtoffers* (cursivering M.S.) mede naar Kerkrade, Eygelshoven of elders”.

De maatregelen die de politie hiertegen nam, waren aanhouding, medeneming en fotografering. Ondanks dit optreden keerde de straatprostitutie terug. Dit noodzaakte tot strenger ingrijpen, bestaande uit veelvuldig toezicht in het gebied waar de vrouwen zich bevonden; wanneer men een prostituée aantrof, werd deze meteen verwijderd. Kwamen zij terug dan bleef de politie hen op de voet volgen zodat het hen onmogelijk werd gemaakt “*hun luguber bedrijf uit te oefenen*” (cursivering M.S.).⁷¹

⁶⁹ *Jaarverslag Gemeentepolitie Heerlen 1933*, hoofdstuk 6.

⁷⁰ Idem 1934.

⁷¹ Archief Gemeentepolitie Heerlen, 1936, legger 54.

Opvallend is de tegenstrijdigheid in de houding van de gemeente ten aanzien van het probleem: aan de ene kant was men druk doende deze vrouwen weg te jagen en hen het werken onmogelijk te maken, terwijl men aan de andere kant wel begrip had voor hun motieven, zoals werkloosheid en de noodzaak iets bij te verdienen. We kunnen spreken van struisvogelpolitiek: de vrouwen hebben het moeilijk maar dat is niet de zorg van de gemeente Heerlen, ze moeten maar elders dat extraatje gaan verdienen; de brave burgers van Heerlen mogen in elk geval geen overlast van deze “luguberen” ondervinden. Als in latere jaren het tippelprobleem gecompliceerder wordt, doordat het in het verlengde komt te liggen van het heroïnevraagstuk, blijft deze houding gehandhaafd. Een tweede rapport, uit november 1936, bevat een overzicht betreffende de openbare zedelijkheid en de bestrijding van de prostitutie te Heerlen. Daarin wordt geconstateerd dat, ondanks de scherpe controle, de straatprostitutie in het jaar 1935 niet geheel kon worden uitgeroeid. Daarom was in 1936 de controle verscherpt:

“Op de prostituées werden als het ware klopjachten gehouden, die haar noodzaakten haar arbeidsveld telkens te verleggen. Nergens werden zij evenwel met rust gelaten, op vluchtende prostituées werden soms *waarschuwingsschoten in de lucht gelost* (cursivering M.S.) en toen vanaf de zomerkermis 1936 door U (= de burgemeester, M.S.) het bevel werd gegeven dat prostituées, die aan het opereren waren, moesten worden aangehouden en in het belang van de openbare orde en veiligheid in arrest moesten worden gesteld, is hier slechts tweemaal van gebruik behoeven gemaakt te worden, aangezien de prostituées als bij tooverslag waren verdwenen en thans gerust kan worden verklaard, dat dit euvel den kop is ingedrukt geworden”.⁷²

De bewering dat de straatprostitutie in Heerlen in 1936 geheel was uitgeroeid, is ook opgenomen in het jaarverslag van de politie van dat jaar. In 1940 en 1941 wordt over de straatprostitutie nog de opmerking gemaakt dat deze als geheel verdwenen kan worden beschouwd; daarna verdwijnt dit fenomeen uit de jaarverslagen van de politie.

Tot aan de jaren zeventig leverde het tippelen geen bijzonder probleem meer op voor de politie. Naarmate Heerlen echter meer en meer de heroïnescène van Zuid-Limburg naar zich toe trok, dook ook het tippelprobleem weer op, nu echter in een veel hardnekkiger vorm, namelijk die van de heroïnehoertjes.

⁷² Idem.

Uit de wijze waarop men ten strijde is getrokken tegen het verschijnsel der straatprostitutie, blijkt duidelijk hoe men in de eerste helft van deze eeuw in Heerlen dacht over zeden en moraal. Ook heden ten dage is straatprostitutie lang niet door iedereen aanvaard als een normaal verschijnsel; om echter te spreken van een “luguber” bedrijf en de klanten “slachtoffers” te noemen, zal toch wel niemand meer in zijn hoofd halen. Hoe dit ook zij, de aanpak van het probleem in de jaren dertig levert een goed voorbeeld op van de inspanningen die men destijds leverde om te voorkomen dat Heerlen zou verloederen. De morele toon was typerend voor de tijd.

Verklaringen voor de omvang en de aard van de geschetste criminaliteit

Er is reeds veel geschreven en gezegd over de oorzaken van de hoge Limburgse criminaliteit en het typische karakter ervan. In het onderstaande zal ik een aantal auteurs de revue laten passeren en hun beweringen in verband brengen met de situatie in de Oostelijke Mijnstreek en vooral in de gemeente Heerlen zonder te pretenderen volledig te zijn.

Criminaliteit en godsdienst: zijn de katholieken slecht?

De vraag of de katholieke godsdienst – in de zin van lidmaatschap van de rooms-katholieke Kerk – een criminogene factor van betekenis is, is langere tijd onderwerp van discussie geweest.

Feber zag gegronde redenen om aan te nemen dat katholieken crimineel zijn dan niet-katholieken. De oorzaak hiervan is gelegen in het celiabaat: de meer intelligente mensen onder de katholieke bevolking worden opgeleid tot geestelijke en doen daardoor niet meer mee aan de vorming van een nageslacht. Dat wordt overgelaten aan de minder begaafden. Waardevolle aanlegfactoren gaan op deze wijze verloren en er ontstaat een katholieke populatie met een structurele achterstand op economisch, sociaal en cultureel vlak. Deze mensen zullen sneller geneigd zijn wandaden te begaan.⁷³

⁷³ G.H.A. Feber, *De criminaliteit der katholieken in Nederland*, Roermond 1933, pag. 79.

Ook Bonger dacht dat de katholieke populatie een hoger potentieel aan criminelen bevatte. De oorzaak daarvan ligt echter niet in de godsdienst zelf maar in de slechtere sociaal-economische omstandigheden waaronder de katholieken hebben te lijden:

“Dat een dezer godsdiensten in positieven zin een factor van misdaad zou zijn, is natuurlijk uitgesloten, de vraag moet dan ook veel-
eer luiden of de rem, die de godsdienst eventueel tegen misdadige
neigingen vormt, bij de diverse religies een andere is”.⁷⁴

Volgens Bonger zijn als oorzaken voor de hoge criminaliteit bij katholieken reeds genoemd: het formalistische karakter van het geloof, welke leidt tot een geringe zelfstandigheid van het individu en daardoor tot een minder krachtige persoonlijke moraliteit; voorts ziet men het instituut van de biecht wel als boosdoener, maar Bonger zet daarbij grote vraagtekens. Zelf is hij van mening:

“dat de afwijkende oeconomische en maatschappelijke positie van een groot deel der Katholieke bevolking hare eveneens afwijkende criminaliteit geheel verklaart; andere hypothesen zijn daarbij niet noodig. (...)”

Armoede, gemis aan beschaving en alcoholisme zijn de diepste oorzaken waarom de misdaad bij de katholieken een ander en ernstiger aspect vertoont dan bij de overige bevolking; als vierde oorzaak, op haar beurt zeer belangrijk, doch afhange van de eerstgenoemde: de kinderverwaarloozing”.⁷⁵

Een bewijs van zijn beweringen vindt hij in het feit dat er ook veel criminaliteit voorkomt in Drenthe en Groningen, provincies met weinig katholieken maar veel armoede, onbeschaafdheid en drankmisbruik.⁷⁶

Kempe sloot zich bij de mening van Bonger aan:

“Bij hooge uitzondering zal de religieuze levensstijl een rechtstreekschen invloed kunnen uitoefenen op de criminaliteit, maar voor de verklaring van de verschillen in misdadigheid, welke zich bij massale waarneming blijken voor te doen onder de belijders der verschillende confessies, is vooral de indirecte beïnvloeding van beteekenis, die, welke via groote verschillen in economische beschouwingswijze en economische activiteitsontplooiing haar neerslag vindt in verschillen ten aanzien van den materieelen welstand, welke verschillen

⁷⁴ W. Bonger, *Geloof en misdaad. Een criminologische studie*, Amsterdam/Rotterdam 1917, pag. 15.

⁷⁵ Idem, pag. 29.

⁷⁶ Idem, pag. 30-32.

op hun beurt direct van invloed zijn op de ontwikkeling der misdadigheid".⁷⁷

Kempe wijst, naast de maatschappelijke achterstand, nog op een ander aspect van het katholicisme dat criminogeen zou werken: de geringe zelfstandigheid van katholieken tegenover het leven tengevolge van het leer- en tuchtgezag van de rooms-katholieke Kerk. Deze afhankelijkheid van het kerkelijk gezag leidt niet zonder meer tot crimineel gedrag, immers een strakke leiding die uitgaat van juiste beginselen zal eerder criminaliteitsremmend werken:

"Wel echter dient nadruk gelegd te worden op het feit, dat met een zeer strakke leiding alleen gunstige resultaten bereikt worden zolang ze bestaat. De meerdere of mindere zelfstandigheid en onafhankelijkheid der aan deze leiding onderworpenen laat zich pas aflezen uit hun reactie op het wegvallen dezer leiding".⁷⁸

Hij noemt hier het voorbeeld van katholieken in grote steden, maar we zouden ook een ander voorbeeld kunnen bedenken: dat van oostelijk Zuid-Limburg ten tijde van de opkomst van de steenkolenindustrie. De snelle bevolkingsgroei en hoge bevolkingsmobiliteit, alsmede de instroom van veel niet-katholieke vreemdelingen hebben dan immers tot gevolg dat de geestelijkheid – althans gedurende enkele jaren – haar grip op de bevolking ten dele verliest.

De visie van De Roos sloot aan bij de mening van Bonger. De Roos omschrijft de criminaliteit der katholieken als volgt:

"De criminaliteit der Katholieken wordt gekenmerkt door hare veelzijdigheid. Zij geeft hooge verhoudingscijfers bij misdrijven tegen de zeden en tegen lijf en leven, in beide gevallen zoowel de lichtere als de zwaardere vormen; er is bij hen ook sterke deelneming aan vermogensdelicten (...).

Bij die veelzijdigheid vertoont zij zich echter niet als criminaliteit met opvallend chronisch en beroepsmatig karakter; veeleer, naast de sexueele delicten, voor een groot deel als misdadigheid van ruw en baldadig karakter (alcoholcriminaliteit)".⁷⁹

De verklaring voor de aard en omvang van deze criminaliteit zou kunnen zijn gelegen in het omvangrijke drankmisbruik bij dit deel van de bevolking. De oorzaken dáárvan zijn: grote armoede, gebrek aan ont-

⁷⁷ G.Th. Kempe, *Criminaliteit en kerkgenootschap*, Utrecht 1938, pag. 172.

⁷⁸ Idem, pag. 158.

⁷⁹ J.R.B. de Roos, *Inleiding tot de beoefening der crimineele aetiologie*, Haarlem 1908, pag. 205.

wikkeling en geestelijke ontspanning bij de katholieke jeugd en het feit dat zeer veel katholieken geldelijk belang zouden hebben bij een hoog drankgebruik:

“De aandacht is er op gevestigd, dat de verhouding van Roomsche tot niet-Roomsche drankverkoopers ongeveer is als 4 tot 1, terwijl ook bij de fabricatie en in den groothandel het Roomsche kapitaal veel meer is betrokken dan het Protestantsche. In het bijzonder wordt dan ook gewezen op het groote aantal bierhuizen in het Zuiden. Als tweede zeer belangrijke omstandigheid wordt genoemd de invloed der herbergiers op Gemeenteraden in het Zuiden en, als gevolg daarvan, bevordering van drankmisbruik van overheidswege”.⁸⁰

Volgens De Roos zijn deze verklaringen niet van toepassing op alle katholieken maar waarschijnlijk wel op de katholieke bevolking in Brabant en Limburg. Immers, hun levenslustige aard en zin in feestvieren geven voldoende aanleiding tot drankmisbruik. Ook zal, afgezien van de alcoholcriminaliteit, de impulsieve aard van de zuiderling hem meer blootstellen aan het gevaar zich aan agressieve misdrijven schuldig te maken.⁸¹

Ook Ariëns was van mening dat het hoge cijfer der agressieve criminaliteit onder katholieken op de eerste plaats wordt veroorzaakt door het omvangrijke drankgebruik.⁸²

Van Rooy daarentegen zocht de oorzaken van de hoge criminaliteit onder de katholieken vooral in hun lidmaatschap van de katholieke Kerk. Hun ondergeschiktheid aan het kerkelijk gezag geeft hen een grotere mate van rigiditeit, waardoor zij minder in staat zijn zich aan veranderende normen aan te passen.⁸³

Een publicatie die uitsluitend betrekking heeft op de Limburgse criminaliteit en de rol van het katholicisme daarin, is het boek van Havermans uit 1953: “Over de criminaliteit onder katholieken”. Volgens Havermans is de oorzaak van de hoge criminaliteit onder katholieken gelegen in een aantal factoren. Op de eerste plaats bezitten katholieken een hogere graad van “psycho-infantilisme” dan niet-katholieken; op grond van zijn ervaringen als gerechtropsychiater is hij van mening dat bij het merendeel der delinquenten een grote mate van psycho-infantilisme

⁸⁰ Idem, pag. 208-209.

⁸¹ Idem, pag. 212.

⁸² H.P.M. Litjens, *De criminaliteit in Limburg. Een historisch overzicht*, Maastricht 1973, pag. 11 en 12.

⁸³ Idem, pag. 15 en 16.

voorkomt. Een tweede factor is die van het grote gezin: dit is op zichzelf geen oorzaak van criminaliteit maar kan wel criminogeen werken wanneer de ouders overbelast zijn – bijvoorbeeld omdat ze geen huishoudelijke hulp kunnen betalen – en onder een grote mate van psychische spanning staan; vaak komt in deze gezinnen ook drankmisbruik voor. Verder werken criminogeen:

“onvoldoende mogelijkheid tot verpleging voor katholieke geestelijk onevenwichtigen, die enerzijds de criminele statistiek blijven beïnvloeden, anderzijds hun directe omgeving al of niet via psychische uitputting tot criminaliteit kunnen brengen; (...) onvoldoende gelegenheid tot ontplooiing van de psychische aanleg, waardoor intra-psychische spanningen kunnen ontstaan welke o.a. in a-sociaal gedrag naar een oplossing zoeken”.⁸⁴

Tenslotte is de onder katholieken heersende zogenaamde “heteronome moraal” een factor van betekenis: de katholieken achten een aantal regels, welke in de maatschappij gelden, niet op hen van toepassing. Het werk van Havermans heeft heel wat stof doen opwaaien en vormde de aanleiding voor een verhitte discussie in het blad “De Bronk”. Vooral de wijze waarop Havermans zijn beweringen “staafde” gaf nogal reden tot ergernis. Bohnen merkt in zijn kritiek op Havermans het volgende op:

“Het valt op, dat hij (Havermans, M.S.) een overdadig gebruik maakt van modaliteiten die mogelijkheid, waarschijnlijkheid en veronderstelling uitdrukken: misschien, wel eens, soms, vaak (in dezelfde betekenis), waarschijnlijk, mogelijk, wellicht, eventueel, menigmaal, niet onmogelijk, ik vraag mij af, het komt mij voor, het is denkbaar, het is aannemelijk, men kan de vraag stellen, naar mijn mening, als dat juist is (en dat is het nu juist niet!); (...) Hij gaat vaak uit van een onbewezen hypothese of van een vraag die twijfel uitdrukt, en redeneert dan verder alsof hij van een axioma of van een bewezen grondstelling was vertrokken!”⁸⁵

Een ander gebrek aan Havermans' betoog is volgens Bohnen gelegen in het feit dat zijn onderzoeksmateriaal voornamelijk bestond uit mensen met wie hij op grond van zijn beroep als psychiater te maken kreeg, met andere woorden de geestelijke zelfkant van de maatschappij. Het is niet

⁸⁴ F.M. Havermans, *Over de criminaliteit onder katholieken*, Roermond 1953, pag. 46.

⁸⁵ Bohnen, De misdadigheid van het Katholieke Limburg, in: *De Bronk*, jrg 1 (1953-1954), pag. 164-168.

ongevaarlijk om hieruit gevolgtrekkingen te maken over een gehele maatschappij.

Ook Litjens heeft kritiek geuit op Havermans' werk. Zo is het volgens hem lang niet bewezen dat een "heteronome moraal" uitsluitend bij de katholieke bevolking voorkomt. Hetzelfde geldt voor het "psycho-infantilisme": Litjens wil niet bestrijden dat dit een oorzaak kan zijn van crimineel gedrag; Havermans heeft echter onvoldoende aangetoond dat het "psycho-infantilisme" onder de Limburgse katholieken méér zou voorkomen dan onder de rest van de bevolking. Volgens Litjens is het onzin uit te gaan van een bijzondere relatie tussen criminaliteit en geloof. Volgens hem bestaat er geen bijzondere criminaliteit onder katholieken:

"In deze materie kan men alleen maar spreken over de opvallend hoge criminaliteit in Limburg, maar dan met de uitdrukkelijke bepaling erbij, dat het katholicisme er niets mee te maken heeft. Ook wanneer de statistiek aangeeft, dat alle katholieken van Nederland tesamen een hoger criminaliteitscijfer vertonen dan andere groeperingen, dan volgt daar nog geen relatie criminaliteit-geloof uit. Immers de groep der katholieken wordt voor een aanzienlijk deel gevormd door de Limburgers (...)"⁸⁶

Pover wijst op diverse met het katholicisme samenhangende factoren, die invloed kunnen hebben op de aard en omvang van de criminaliteit. Zo was – vóór de opkomst van de mijnindustrie in Limburg – de criminaliteit van de katholieken vooral een paupers- en drinkerscriminaliteit en hing zij nauw samen met de slechte sociaal-economische levensomstandigheden van dit deel van de bevolking. Door de opkomst van de mijnindustrie is deze factor minder belangrijk geworden. Pover ontdekte wel een opvallend parallellisme tussen de katholieke feesten en de hoogte van de agressieve misdaad. Daarnaast is het mogelijk dat de agressieve criminaliteit van vooral de mannelijke jeugd een vorm van "rebellerende" criminaliteit is: een masculien rolprotest tengevolge van de omstandigheid dat in de Mijnstreek de vrouwen een zeer dominerende rol innemen in de gezinsopvoeding.⁸⁷

Een opmerkelijk aspect van de meeste hierboven behandelde onderzoeken is, dat men uitgaat van katholieken als leden van de rooms-katholieke Kerk, mensen die katholiek zijn gedoopt. Of deze katholieken

⁸⁶ H.P.M. Litjens, De Limburgse criminaliteit, in: *De Bronk*, jrg 1 (1953-1954), pag. 322-335.

⁸⁷ Pover, o.c., pag. 324-335.

ook actief hun geloof belijden, wordt niet verder onderzocht. Het lijkt dan ook niet gerechtvaardigd uit deze onderzoeken enige conclusies te trekken ten aanzien van de relatie tussen de morele geloofsaspecten van het katholicisme en criminaliteit. Vrucht merkt hierover op:

“Misdadencijfers zijn dan ook niet geëigend om den invloed van den godsdienst af te meten. Het zou een bedenkelijk bewijs voor de zedelijke kracht van een godsdienst zijn als onder zijn aanhangers doorlopend meer vergrijpen tegen de zedenwet voorkwamen dan bij de leden van een ander genootschap, zoo wordt geredeneerd. Met meer recht mag men aannemen, dat misdadigers, althans die zich aan zware en opvallende vergrijpen schuldig maken, in den regel alle innerlijke verband met hun godsdienst verbroken hebben, ofschoon zij uiterlijk nog tot een geloofsgemeenschap behooren. Men schrijft dan ook maar den Katholiek of den Protestant op, die zich als zoodanig opgeeft, zonder te vragen of hij nog werkelijk iets aan zijn godsdienst doet. Hoe wil men den invloed van den godsdienst bepalen bij iemand, die sinds zijn eerste Communie niet meer volgens den godsdienst geleefd heeft?”⁸⁸

Wat Vrucht echter uit het oog verloor, was de omstandigheid dat in streken waar de katholieke godsdienst wordt aangehangen, de Kerk als gezagsdrager zeer actief kan zijn. Dit heeft dan niet zozeer te maken met geloofsbelijdenis maar met het uitoefenen van gezag en sociale controle. Met name Kempe en Van Rooy hebben op deze aspecten de nadruk gelegd. Zelf zou ik drinkgewoonten en slechte economische omstandigheden niet per definitie als kenmerkend voor katholieken willen beschouwen; zulke factoren passen niet in theorieën met betrekking tot de hoge criminaliteit onder katholieken. Op dit punt ben ik het eens met Litjens, die dit soort verklaringen veeleer relevant acht voor de hoge criminaliteit van de Limburgse bevolking. Wat van belang kan zijn bij de vraag naar de oorzaken van de specifieke criminaliteit onder de katholieke bevolking in Limburg, is het feit dat in de zuidelijke streken de katholieke godsdienst was geïnstitutionaliseerd en de geestelijkheid vooral in de kleinere dorpen en steden veel gezag had. De vraag die dan echter gesteld moet worden, is of er in Limburg sprake was van bijzondere gezagsstructuren – waaronder het kerkelijk gezag –, die op enigerlei wijze invloed uitoefenen op de hoogte van de geregistreerde misdaad, niet de vraag naar de relatie tussen misdaad en geloof in het algemeen.

⁸⁸ Chr.J. Vrucht, Misdaden in Nederland op rekening van den katholieken godsdienst, in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 1915, pag. 535-536.

De invloed van migratie, urbanisatie en industrialisatie op moraal en misdaad

De relatie tussen criminaliteit en immigratie kent verschillende aspecten. We kunnen ons daarbij allereerst afvragen wat de gevolgen zijn van een omvangrijke immigratie in een streek op de inrichting en het functioneren van de plaatselijke samenleving en vervolgens welke relatie bestaat tussen een mogelijke ontwrichting en veranderingen in aard en omvang van de misdaad. Een laatste aspect betreft de invloed van crimineel gedrag van de immigranten⁸⁹ op de hoogte van het misdaadcijfer, inclusief de mogelijkheid van selectieve opsporing en vervolging.

Litjens heeft de nadruk gelegd op het aandeel van de immigranten zelf in de criminaliteit. Volgens hem is het bewezen dat de niet in Limburg geboren een aanzienlijk groter aandeel hebben in de criminaliteit dan de autochtone bevolking, althans in de periode 1950-1960:

“Hiermede is voor geheel Limburg, over de periode 1950-1960, vastgesteld dat de niet in Limburg geboren een aanzienlijk groter aandeel in de criminaliteit hebben dan de autochtone bevolking. Terwijl hun aandeel in de bevolking 17.46% bedraagt is hun aandeel in de criminaliteit (...) 27.47%”.⁹⁰

Het valt op dat Litjens bij deze beweringen geen onderscheid maakt naar de aard van de delicten en evenmin de mogelijkheid beziet dat een hoger cijfer voor het aantal niet-Limburgse veroordeelden – van dit cijfer gaat hij uit – een gevolg kan zijn van een, ten aanzien van deze groep gehanteerde, intensievere opsporing en vervolging.

Daarbij heeft zijn betoog betrekking op de periode 1950-1960, een tijdperk waarin de directe gevolgen van de industrialisatie in het begin van de eeuw niet meer in de beschouwing kunnen worden betrokken.

Drukker is van mening dat de immigranten een grote invloed hebben gehad op de toename van de zedendelicten. In zijn werk over de sexuele criminaliteit in Nederland tot 1930, schrijft hij dat het mijngebied een bijzonder slecht figuur slaat in vergelijking met de rest van ons land:

“Hier wordt evenwel uitgesproken zedenverwildering gevonden. Allerminst doordat de Limburgse bevolking niet zou deugen. (...)”

⁸⁹ Met het woord “immigranten” worden normaliter bedoeld personen afkomstig uit het buitenland die zich metterwoon in Nederland hebben gevestigd. De kinderen van deze mensen – de tweede generatie – vallen in de statistieken onder de noemer “in Heerlen geboren” maar hebben in vergelijking met de bevolking die hier van oudsher leeft vaak nog geheel andere gebruiken.

⁹⁰ Litjens, o.c., 1973, pag. 40.

om te begrijpen dat invloeden van buitenaf de oorzaak van alles zijn.
(...)

Bedenkt men, dat het over het algemeen niet de elite is uit de diverse landen, die hier als mijnwerker aan den kost tracht te komen, dat er velen zijn die, om meer dan obscure beweegredenen, hun vaderland hebben verlaten (...).⁹¹

Eén van de voornaamste oorzaken van het zedelijk verval is volgens hem gelegen in het “kosthuizensysteem”. Bovendien werken de nachtdiensten der mijnwerkers echtbreuk nog eens extra in de hand. Hem was “ter ore gekomen” dat vooral de Duitsers veel zedelijk bederf brachten, vooral op het gebied van de homosexualiteit. We mogen, aldus Drukker, in elk geval de mijnpolitie er zeer dankbaar voor zijn dat deze er in is geslaagd de meest ongewenste elementen op te sporen en ons land uit te zetten.

Als informatiebron gebruikt Drukker vooral hetgeen hij zelf heeft waargenomen of vernomen tijdens een bezoek aan het gebied. Zo wordt er meerdere malen verwezen naar wat “hem ter ore is gekomen” of hem “door gezaghebbende mensen is verteld”.⁹²

Dieteren heeft in zijn werk over de migratie in de Mijnstreek onderzocht wat de invloed is geweest van de allochtonen⁹³ op de criminaliteit. Ook volgens hem is deze invloed in de Oostelijke Mijnstreek buitengewoon groot in de periode 1910-1935. Hun aandeel in de groei van de criminaliteit in het gebied is dan maar liefst 58,4%. De buitenlandse delinquenten uit deze groep komen vooral uit Duitsland.

In de gemeente Heerlen heeft zich ongeveer dezelfde ontwikkeling voorgedaan: tussen 1906 en 1935 is bijna 30% van de delinquenten geboren in het buitenland terwijl het totale aandeel niet in Limburg geboren 48,9% is.⁹⁴ De desruptieve invloeden op de samenleving van de omvangrijke immigratie en de hoge bevolkingsmobiliteit zijn volgens Dieteren vooral in de jaren 1900-1910 erg groot. Daarmee kan ook het hoge criminaliteitscijfer in de Oude Mijnstreek in deze periode worden verklaard:

“De diep-ingrijpende veranderingen in heel het levens- en arbeidskader, de grote mobiliteit en de omvangrijke immigratie hebben de

⁹¹ L. Drukker, *De Sexueele Criminaliteit in Nederland*, 's-Gravenhage 1937, pag. 95 en 96.

⁹² Idem, pag. 94-97.

⁹³ Dieteren, o.c., pag. 145.

⁹⁴ Idem, pag. 148.

criminaliteit zonder twijfel ten sterkste beïnvloed. Het is onze indruk, dat de criminogene werking van deze factoren bijzonder sterk is geweest in de periode 1900-1910 en wel bijzonder in de grote mijn gemeenten. Tijdens deze jaren was de streek er nog niet aan toe de noodzakelijke voorzieningen te treffen om de overgang op te vangen”.

Daarnaast wijst hij op het verstedelijkingsaspect van de industrialisatie: het feit dat de nieuwe woningen werden verspreid over de verschillende dorpsgemeenschappen, heeft het ontstaan van één grote stad voorkomen. Toch kleefden aan deze bouwwijze bezwaren:

“Helaas werden echter verschillende van deze woninggroepen uit een oogpunt van verantwoorde ruimtelijke ordening wel zeer ongelukkig geprojecteerd, ver afgelegen bijvoorbeeld van de kom der gemeente, midden in het veld en daardoor niet verbonden met het rioeringsnet. Hierdoor werd onvermijdelijk ghetto- en achterbuurtvorming sterk bevorderd. De geografische afstand tussen dorp en woninggroep symboliseerde duidelijk de sociale afstand tussen beide”.⁹⁵

Dieteren heeft op zeer uitgebreide wijze beschreven hoe de migratie de samenleving in de Mijnstreek heeft beïnvloed in de periode 1900-1930. Ook hij gaat echter niet in op de mogelijkheid van een selectief opsporings- en vervolgingsbeleid ten aanzien van de immigranten.

Volgens Pover is er vóór de tweede wereldoorlog een duidelijke link aanwijsbaar tussen het verloop van de criminaliteit in de Mijnstreek en het procentuele aandeel van immigranten in de totale criminaliteit.⁹⁶ In de periode 1923-1925 was het aantal niet in Limburg geboren delinquenten het grootst, namelijk 45,7% van het totale aantal volwassen mannelijke delinquenten. De daling van de criminaliteit tijdens de economische crisis in de jaren dertig was voor een groot deel het gevolg van de sterke vermindering van de criminaliteit van de in Duitsland geboren immigranten. Ook trad er tijdens de crisisjaren een zogenaamd “sociaal-economisch verstroevingsproces” op, dat leidde tot een afname van de bevolking en een daling van de criminaliteit.

In de stijging van de criminaliteit na de tweede wereldoorlog hadden de buitenlandse immigranten nauwelijks enig aandeel; deze stijging kwam vooral op naam van de binnenlandse – niet in Limburg geboren – immigranten. Met name de zedencriminaliteit en – in mindere mate – de vermogenscriminaliteit hebben volgens Pover invloeden ondergaan van

⁹⁵ Idem, pag. 153 en 97.

⁹⁶ Pover gaat uit van het aantal veroordeelden.

de migratie. De agressieve misdaad moet als een meer inheems verschijnsel worden gezien.

Met betrekking tot de gemeente Heerlen kan worden gesteld dat in de periode 1923-1925 zich daar dezelfde ontwikkeling voordeed als in de gehele Mijnstreek: er was een duidelijke invloed te ontdekken van de immigratie op de stijging van de misdaad. In latere perioden, met name de jaren 1952-1954, kan in de cijfers geen grond meer worden gevonden voor de stelling dat de immigratie in Heerlen een criminogene factor van betekenis zou zijn. Wel moeten we hier rekening houden met de mogelijke criminaliteit, gepleegd door de tweede generatie van immigranten: zij worden in de statistiek gerekend tot de autochtonen, de in Limburg geboren en.⁹⁷

De processen van industrialisatie, urbanisatie en immigratie moeten volgens Pover niet zozeer worden gezien als de oorzaken van de stijging van de criminaliteit in de Mijnstreek. Veeleer hebben zij bijgedragen aan de veranderingen in de aard van de misdaad:

“Bij het criminaliteitsonderzoek is echter reeds met grote duidelijkheid gebleken, dat vóór de industrialisatie van de tegenwoordige mijnstreek criminaliteit hier allermint een zeldzaam voorkomend verschijnsel heeft gevormd, hoewel het samenlevingspatroon toen nog door een grote mate van homogeniteit en stabiliteit werd gekenmerkt. Industrialisatie, immigratie en urbanisatie bleken hoofdzakelijk een kwalitatief stempel op het verloop der criminaliteit te hebben gedrukt doordat tegenover een sterke daling van de geweldscriminaliteit een even aanzienlijke stijging der vermogenscriminaliteit en ook een beduidende toeneming van het aantal zedenmisdrijven heeft gestaan”.⁹⁸

Het “omgaan” van de criminaliteit, dat wil zeggen de verschuiving van een criminaliteitsbeeld dat wordt gekenmerkt door een hoge mate van geweldscriminaliteit naar een beeld waarin de vermogensdelicten de hoofdrol spelen, heeft zich het eerst in de gemeente Heerlen gemanifesteerd: in deze gemeente lag reeds in de jaren 1937-1939 het niveau van de vermogensdelicten gelijk met dat van de geweldsdelicten. In de rest van de Mijnstreek trad dit verschijnsel pas na de tweede wereldoorlog op. Dit duidt erop dat Heerlen als eerste mijngemeente uitgroeide tot een stad van betekenis en ging fungeren als hoofdstad van de streek.⁹⁹

⁹⁷ Pover, o.c., pag. 215-222 en 248-249.

⁹⁸ Idem, pag. 257-258.

⁹⁹ Idem, pag. 82.

In zijn studie over de criminaliteit van Nijmegen en omstreken schetst Van Rooy de belangrijkste invloeden van een groeiende industrie op de plaatselijke samenleving. Hij wijst daarbij ook op het verschijnsel dat de stad door de groeiende industrie ook een aantrekkingskracht gaat uitoefenen op bestuursactiviteiten ten gevolge waarvan de belangrijkste instellingen zich daar gaan vestigen en de verzorgingssector groeit; daarnaast trekken veel “sociaal zwakke” gezinnen naar de stad omdat zij zich willen onttrekken aan de sterke sociale controle in hun eerdere omgeving. Dit zijn dan vaak “tot criminaliteit gepre-disponeerden” die zich vooral aan vermogensdelicten schuldig maken.¹⁰⁰

Het is opmerkelijk dat geen van de hiervóór behandelde auteurs wijst op de mogelijkheid van – laat staan onderzoek heeft gedaan naar – de component van de selectieve opsporing en vervolging ten aanzien van immigranten als verklarende factor voor hun veelal hogere geregistreerde criminaliteit. Wel zijn er auteurs die de intensiteit van opsporing en vervolging in het algemeen in Limburg hebben onderzocht in verband met de hoogte van de cijfers.

De intensiteit van de opsporing

Een verklaring voor het hoge Limburgse misdaadcijfer betreft de wijze waarop de cijfers zelf tot stand zijn gekomen en de omvang van het zogenaamde “dark number” of, zoals Havermans het noemt, de “Dunkelziffern”: het aantal niet ontdekte c.q. vervolgde maar wel gepleegde strafbare feiten. Deze theorie komt in het kort hierop neer: de intensiteit van de opsporing en vervolging is om diverse redenen in de zuidelijke provincies, met name in Limburg, groter dan elders waardoor het aantal niet-ontdekte feiten geringer is en het cijfer der geregistreerde misdaad hoger. Deze grotere intensiteit wordt door sommigen gezien als een gevolg van de aanwezigheid van extra politie-eenheden in Limburg (de marechaussee) en in de Mijnstreek (de mijnpolitie). De theorie wordt veelal de “marechaussee-theorie” genoemd, wanneer men doelt op de extra opsporingsinspanningen van dit militaire politiekorps.

Volgens Litjens hebben verschillende politie- en justitiefunctionarissen ervaren dat de intensiteit van de vervolging in de zuidelijke provincies beslist hoger was dan elders. Een verklaring hiervoor is te vinden in de “normatieve maatschappijstructuur”: vooral ten aanzien van de seksuele

¹⁰⁰ Van Rooy, o.c., pag. 365-383.

criminaliteit golden hier strenge normopvattingen; vergrijpen worden sneller als crimineel aangeduid. Litjens schrijft hierover:

“Alles samenvattende geloven wij dat men, op grond van mededelingen uit de praktijk en op grond van het norm-element, rustig kan besluiten tot een enigzins gekleurde criminaliteitsstatistiek voor de katholieke provincies. Dit geldt dan waarschijnlijk vooral ten aanzien van die misdrijven, waarbij een variërend normbegrip voorkomt: de seksuele criminaliteit.

Van de andere kant geloven wij niet dat de Dunkelziffen zo sterk zijn, dat hieruit de hogere criminaliteitscijfers volledig verklaard kunnen worden. Naar onze mening zijn de cijfers in het algemeen juist, al zal het misschien noodzakelijk zijn een correctie aan te brengen wanneer men ze gaat vergelijken met cijfers uit andere provincies”.¹⁰¹

Litjens is ook tot de conclusie gekomen dat het korps mijnpolitie een zeer sterke activiteit aan de dag legde.¹⁰²

Havermans dacht dat er geen reden was uit te gaan van een sterkere activiteit van de politie in de katholieke streken. Het zou zelfs meer gerechtvaardigd zijn het tegenovergestelde aan te nemen; in deze gebieden zouden de Dunkelziffen lager kunnen zijn nu door de bemiddelende activiteiten van de geestelijkheid meer delinquenten uit de handen van de politie blijven:

“Wat nu nog de rol van de geestelijkheid betreft: bij besprekingen met delinquenten kwam mij menigmaal ter ore, dat een geestelijke al in een zaak gemoeid was geweest vóórdat de politie eraan te pas kwam. Natuurlijk zag ik in zulke gevallen de priester nooit optreden als de man, die de politie op de delinquent afjaagt.

Integendeel, het devies van de priester luidt: redden wat te redden is, hetzij in het belang van de misdadiger, hetzij in dat van zijn gezin”.¹⁰³

Volgens Vrucht wordt er in Limburg vooral streng opgetreden tegen smokkelaffaires:

“Bovendien geldt in ons land bij de rechtspleging het beginsel der opportuniteit. Dat past de rechter toe, door in streken, waar openbare dronkenschap en vechtpartijen veel voorkomen, de drankwet streng toe te passen en rustverstoring streng te straffen, maar daaruit

¹⁰¹ Litjens, o.c., 1973, pag. 22.

¹⁰² Idem, pag. 21.

¹⁰³ Havermans, o.c., pag. 11 en 12.

volgt ook, dat op grond van datzelfde beginsel sommige misdrijven slap vervolgd worden. (...) Dan lette men op de geographische ligging. Groningen, Drente, Brabant en Limburg vooral, zijn door haar ligging aangewezen verblijfplaatsen voor smokkelaars en geen 'misdadigers' worden zoo scherp vervolgd als deze".¹⁰⁴

Volgens Pover gaat de marechaussee theorie later niet meer op; na de tweede wereldoorlog werden de opsporingsbevoegdheden van deze politie drastisch ingeperkt en was hun zogenaamde burgerlijke taak nog maar een fractie van wat zij vroeger is geweest. Van de zijde van de marechaussee kon sindsdien geen sterke regionale opvoering van de opsporingsactiviteit meer worden verwacht. De aanwezigheid van de mijnpolitie had echter wel een versterkte opsporingsactiviteit tot gevolg. Van de gemeentepolitie kan worden gezegd dat het percentage opgehelderde zaken – te Heerlen althans – als zeer hoog dient te worden gekwalificeerd. Hij concludeert hieruit dat de opsporingsintensiteit in die gemeente op een hoog niveau ligt.

“Voor de gehele mijnstreek zal daarom aangenomen mogen worden, dat ook het dark number der criminaliteit in ruimere zin nl. het aantal werkelijk gepleegde doch niet ter kennis van de politie gekomen misdrijven hier vergelijkenderwijze niet zeer hoog zal kunnen liggen”.¹⁰⁵

Andere verklaringen

De ondergeschiktheid van de Limburgse katholieken aan het kerkelijk gezag is reeds ter sprake gekomen bij de bespreking van het katholicisme als criminogene factor. Zo wijst Bonger op de mogelijkheid dat het formalistische karakter van het geloof de zelfstandigheid en daarmee ook de persoonlijke moraliteit van de gelovigen verzwakte. Volgens Kempe leidde het kerkelijk gezag tot een geringere zelfstandigheid van de katholiek tegenover het leven en werkte vooral het wegvallen van dit gezag criminogeen. Van Rooy dacht dat de ondergeschiktheid aan het kerkelijk gezag de rigiditeit verhoogde en dus het aanpassingsvermogen aan veranderende normen verminderde.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Chr.J. Vrucht, *Crimineele Statistiek*, in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 1915, pag. 352-354.

¹⁰⁵ Pover, o.c., pag. 287.

¹⁰⁶ Zie de noten 75, 77 en 83.

Pover benadrukte het feit dat de rooms-katholieke geestelijkheid als enige in Limburg gedurende langere tijd het volle gezag heeft uitgeoefend. Hij kende veel belang toe aan de historische factor van de staatkundige versnippering van het gebied en het feit dat de bewoners van de streek aan zeer wisselende wereldlijke heerschappijen onderworpen zijn geweest, omdat

“in deze streken in het verleden nimmer een permanente en stabiele gezagsverhouding tussen de bevolking en een burgerlijke overheid tot stand is kunnen komen. (...) Wat dit betreft, dient men in Zuid-limburg en de mijnstreek in het algemeen rekening te houden met historisch diepgewortelde gevoelens van reserve, wantrouwen, angst of zelfs afkeer, in ieder geval echter met een hypercritische instelling van de oud ingezetenen tegenover begrippen als staat, justitie en politie en tegenover degenen, waardoor deze begrippen een concrete gestalte plegen te krijgen.

De belangrijke keerzijde hiervan is, dat de enige vorm van gezag, welke door de eeuwen heen duurzaam van karakter is geweest nl. het gezag van de Rooms-Katholieke geestelijkheid hier aanzienlijk aan invloed en prestige heeft kunnen winnen”.¹⁰⁷

De zich wijzigende gezagsverhoudingen ten tijde van de industrialisatie hebben een ernstige crisis teweeggebracht bij de autochtone bevolking en veel oude zekerheden ondermijnd, aldus Pover. Dit kon weer leiden tot “conflicts of conduct norms”, hetgeen de kans op het plegen van delicten vergrootte. Het feit dat de criminaliteit in de streek het ongunstigste was in de periode 1923-1925 is te verklaren door de omstandigheid dat toen de meest ingrijpende veranderingen in het maatschappelijk leven van haar bewoners plaats grepen.¹⁰⁸

Zoals we hieruit kunnen afleiden, is het sterke gezag van de geestelijkheid een door de autochtonen vertrouwd en geaccepteerd verschijnsel. De komst van de mijnen heeft in de turbulente aanvangsfase dit gezag enigszins aan het wankelen gebracht. Op de eerste plaats doordat de sociale contacten in het algemeen “verzakelijkten” en de mijnen een nieuwe autoriteit vormden met veel invloed. De verhouding tussen burger en Kerk werd daardoor wat lossere; op het sociale vlak nam de betrokkenheid met de directe omgeving af, de samenleving werd gekenmerkt door een grotere mate van anonimiteit. Een tweede omstandigheid die de grip van de Kerk deed verzwakken, was de instroom van veel niet-

¹⁰⁷ Pover, o.c., pag. 260.

¹⁰⁸ Idem, pag. 264.

katholieke vreemdelingen. Zij waren in het geheel niet gewend aan een geestelijk gezag en voelden zich nauwelijks betrokken bij de hier geldende gebruiken en omgangsvormen. In het werk van Dieteren kunnen we lezen hoe de clerus zich in de periode 1900-1930 heeft ingespannen om de band tussen de reeds hier gevestigde bevolking, de nieuwkomers en de Kerk te verstevigen.¹⁰⁹ De immigranten werden zo snel mogelijk in de plaatselijke samenleving geïntegreerd door wat Dieteren noemt “sluiswachters”: de christelijke woningbouwverenigingen (ressortierend onder “Ons Limburg”) die veel woningbouw realiseerden voor vreemdelingen, de woninginspectrices en de zielzorg. Vooral aan de zielzorg werd in deze periode veel belang gehecht:

“Een belangrijk gedeelte van de Limburgse clerus werd in groeiend aantal vrij gemaakt voor de zielzorg in de mijnstreek. (...)

Omdat hij ervan overtuigd was, dat de woninggroepen bijzondere zorg nodig hadden, wist Dr. Poels te bewerken, dat de bewoners daarvan huisbezoek ontvingen, niet alleen van de parochiële zielzorgers, maar ook van daarvoor aangewezen Paters Franciscanen. Deze laatsten bezochten vele jaren lang regelmatig de bewoners van vele woninggroepen in de Mijnstreek. Op deze wijze werd getracht de bewoners van de nieuwe wijken in het parochiële leven te integreren”.¹¹⁰

Daarnaast wilde de geestelijkheid voorkomen dat de parochievorming achterop raakte bij de demografische ontwikkelingen en werd de bouw van kerken, parochiehuizen, verenigingsgebouwen en scholen onverwijld ter hand genomen.

Kortom, de katholieke leiders in de Mijnstreek hebben diverse wegen bewandeld om ervoor te zorgen dat hun gezag niet zou worden ondermijnd en om de bewoners van de streek te behoeden voor geloofsafval en slechte invloeden. Het is dan ook niet zo heel verwonderlijk dat in de geschriften over de maatschappelijke problemen in de Mijnstreek ten tijde van de industrialisatie¹¹¹ weinig of niets wordt vermeld over het functioneren van een burgerlijke overheid. De burgemeester komt slechts zelden ter sprake, over de gemeenteraad wordt niet gerept. Ook hieruit kunnen we afleiden dat de positie van de clerus sterk was, hetgeen een argument kan zijn in het voordeel van Bongers, Kempe en Van Rooy, die de hoge criminaliteit onder de katholieken mede toeschrijven

¹⁰⁹ Dieteren, o.c., pag. 92-107.

¹¹⁰ Idem, pag. 102-103.

¹¹¹ Zie bijvoorbeeld Dieteren, o.c., Pover, o.c., Messing, o.c. en Kreukels, o.c.

aan het overheersende kerkelijk gezag en de daaruit voortvloeiende geringe zelfstandigheid van de katholiek.

In de periode 1910-1930, toen de bevolking van de Oostelijke Mijnstreek zich verdrievoudigde, was de invloed van de Kerk op het dagelijks bestaan minder sterk; ook werden de mensen in de streek geconfronteerd met veel vernieuwingen, die niet altijd als positief werden ervaren. De mening van Kempe dat het wegvallen van een sterk gezag criminogeen kan werken, is in het licht van hetgeen Pover schrijft over de zeer ingrijpende maatschappelijke veranderingen in het begin van de jaren twintig, een mogelijke verklaring voor de in die tijd hoge criminaliteitscijfers.

Een ander aspect dat niet specifiek is voor Heerlen of de Mijnstreek maar wel voor de provincie als geheel, is de grensligging. Limburg ziet eruit als een lange smalle strook, aan de oostzijde grenzend aan Duitsland, aan de westkant aan België.

De Roos bekeek deze factor in samenhang met de criminogene werking van de immigratie. Het waren vooral de grensprovincies en de provincies met grote agglomeraties, nijverheids- of handelscentra, die de meeste immigranten trokken. Onder deze immigranten bevonden zich volgens De Roos in de regel veel minderwaardige elementen die het criminaliteitscijfer konden doen stijgen.

Hij was van mening dat de immigratie in Limburg op de zeer omvangrijke criminaliteit in die provincie onmiskenbaar van invloed was.¹¹²

Pover maakte onderscheid tussen de grenslandcriminaliteit in engere zin – de smokkelarij – en de stimulerende invloed die de grenslandsituatie heeft op de gelegenheid tot het over de grens verrichten van handelingen, die in het eigen land zijn verboden. De smokkelarij is vooral tijdens de beide wereldoorlogen omvangrijk geweest. De criminogene werking van de grenslandsituatie is in de Mijnstreek voortdurend van betekenis geweest; het zeer ongunstige criminaliteitscijfer in de jaren 1923-1925 is daarbij negatief beïnvloed door de sterke grensmobiliteit en de moeilijk te controleren illegale infiltraties in die tijd.¹¹³

¹¹² De Roos, o.c., pag. 218-222.

¹¹³ Pover, o.c., pag. 302-307.

Conclusie

De sociaal-economische geschiedenis van de stad Heerlen kende tussen 1900 en 1965 diverse aspecten die kunnen worden gerelateerd aan de opmerkelijke ontwikkelingen die de criminaliteit in deze periode doormaakte. Voor de verklaring van dit verschijnsel is het wellicht geraden nauwer aan te sluiten bij de moderne criminologische literatuur. Die biedt mogelijkheden nader in te gaan op veranderingen in de maatschappelijke structuur en de daarmee samenhangende relatiepatronen en sociale netwerken. Onder zulke omstandigheden veranderen ook de vormen van controle, loopt afwijkend gedrag meer in het oog en worden overtreders van de regels krachtiger aangepakt.

De ontwikkelingen op het gebied van de criminaliteit in Heerlen lieten tot omstreeks 1920 geen beeld zien dat bijzonder afweek van de periode vóór de komst van de mijnindustrie: tussen 1900 en 1920 overheersten de agressieve delicten en steeg de criminaliteit gestaag.

Het karakter van de geregistreerde misdaad in Heerlen maakte tussen 1920 en 1930 een gedaanteverwisseling door: de agressieve delicten vertoonden een opmerkelijk sterke daling; ook de vermogenscriminaliteit daalde enigszins. Na 1930 namen de vermogensdelicten de belangrijkste plaats in binnen de geregistreerde misdaad. Deze mutatie in de criminaliteit heeft zich in Heerlen eerder voltrokken dan in de rest van de Oostelijke Mijnstreek: daar nam de vermogenscriminaliteit ook wel toe maar vertoonde de agressieve criminaliteit nauwelijks een daling. Deze ontwikkeling kan samenhangen met het gegeven dat Heerlen zich als eerste ontwikkelde tot stad van betekenis. Een hoge agressieve criminaliteit wordt immers veelal als een typische “plattelands”-trek beschouwd terwijl in verstedelijkte gebieden normaliter de vermogensdelicten in de meerderheid zijn.¹¹⁴

Pover was van mening dat de ontwikkelingen op het gebied van de criminaliteit in de Mijnstreek vooral samenhangen met de veranderingen die de industrie in het samenlevingspatroon teweeg heeft gebracht; hij noemde dit “sociale transformatiecriminaliteit”.¹¹⁵

Ik wil op deze plaats echter wijzen op een omstandigheid die in de jaren twintig en dertig, en ook daarna, typisch was voor Heerlen: de heterogeniteit van de bevolking, zowel ten aanzien van hun herkomst als ten aanzien van hun beroep, inkomen en sociale status. De immigratie in

¹¹⁴ Van Rooy, o.c., pag. 385-399.

¹¹⁵ Pover, o.c., pag. 257-258.

Heerlen in die tijd onderscheidde zich van de andere gemeenten in die zin, dat niet alleen mijnarbeiders er waren komen wonen. De mijnkolonies lagen immers vooral in de aangrenzende gemeenten en Heerlen trok ook mensen uit de verzorgende beroepen naar zich toe. Daar kwam bij dat het beroep van mijnwerker in deze jaren nog niet hoog werd gewaardeerd.¹¹⁶ De hogere mijnbeambten waren daarentegen sterk vertegenwoordigd in wat ik hierboven heb aangeduid met "bestuurlijke elite". Zij genoten daardoor aanzien en invloed. Wat we dus zien, is een samenleving van mensen met zeer verschillende opvattingen, herkomst en inkomen: de industrie-arbeiders, de hogere mijnbeambten, de boeren en de mensen die in de verzorgende sector werken,¹¹⁷ mensen met zeer ongelijke sociale status, materiële mogelijkheden en levensbeschouwingen. Blau en Blau zijn van mening dat een zo grote mate van sociale ongelijkheid kan leiden tot wrijvingen, hetgeen kan uitmonden in geweld:

"Ascriptive socioeconomic inequalities undermine the social integration of a community by creating multiple parallel social differences which widen the separations between ethnic groups and between social classes, and it creates a situation characterized by much social disorganization and prevalent latent animosities".

Een toestand van desorganisatie leidt tot ontevredenheid, frustratie en vervreemding, die zijn uitweg zoekt in geweld.¹¹⁸

Vergelijkbaar hiermee is de door Runciman ontwikkelde theorie over de relatie tussen "relatieve deprivatie" en agressieve criminaliteit.

Relatieve deprivatie is het gevoel achtergesteld te worden bij mensen die in een vergelijkbare positie zitten, het gevoel ongelijk behandeld te worden, anders gezegd, het gevoel gedepriveerd te zijn ten opzichte van soortgenoten:

"If A, who does not have something but wants it, compares himself to B, who does have it, then A is 'relatively deprived' with reference to B. Similarly, if A's expectations are higher than B's, or if he was better off than B in the past, he may when similarly placed to B feel relatively deprived by comparison with him".¹¹⁹

¹¹⁶ Dieteren, o.c., pag. 72-73.

¹¹⁷ Voor wat betreft de inkomensverschillen tussen ondergrondse en bovengrondse mijnwerkers verwijs ik naar C. Blankevoort, *Sociale voorzorg in het belang van de arbeiders der Nederlandse Kolenmijnen*, Heerlen 1926, pag. 19 en M. Kemp, *De Limburgsche mijnen in economisch en sociaal opzicht*, Maastricht 1935, pag. 35.

¹¹⁸ J.R. Blau en P.M. Blau, The cost of inequality, in: *American Sociological Review* 1982, pag. 119.

¹¹⁹ W.G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice*, Berkeley 1966, pag. 10-11.

Een dergelijke vorm van deprivatie heeft zich mogelijk ook voorgedaan onder een deel der Heerlense bevolking in de jaren 1900-1930, en dan vooral onder de in Heerlen woonachtige mijnwerkers. Zij werden als mijnwerker niet hoog gewaardeerd, noch door familie noch door vrienden en buurtschap. Daarentegen werden zij als arbeidskracht door de mijnen zeer zeker hoog gewaardeerd; de hoogte van de beloning voor het werk wekt de indruk dat zij wel degelijk een hogere sociale status verdienden. Wellicht hebben deze tegenstrijdige gevoelens en de idee dat men werd “ondergewaardeerd”, geleid tot spanningen, frustraties en fricties, zowel in het gezin als daarbuiten.

Relatieve deprivatiegevoelens ontstonden eveneens wanneer iemands sociale of materiële positie drastisch verslechterde, bijvoorbeeld door werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. Dit verschijnsel heeft zich wellicht voorgedaan in de jaren dertig, toen de economische situatie in de streek ernstig achteruit ging: de mensen (niet alleen de mijnwerkers) moesten harder werken voor een lagere beloning. De frustraties die daaruit ontstonden, zijn ook af te leiden uit de onrust in de mijnen in de jaren twintig: acties en stakingen komen voor, hetgeen een duidelijk teken is voor de aanwezigheid van frustratiegevoelens.

We hebben geconstateerd dat de criminaliteit tot omstreeks 1920 vooral agressief van aard was, hetgeen een kenmerk is van frustratie, en kan zijn veroorzaakt door gevoelens van deprivatie.

Een ander typisch kenmerk van de Heerlense samenleving in het tijdperk van de mijnindustrie was de gezagsstructuur en de wijze waarop sociale controle werd uitgeoefend. Vóór de komst van de mijnen was Heerlen een agrarisch dorp waar iedereen op de hoogte was van elkaars beslommingen en de informele sociale controle groot was. De verhouding tussen burgers en geestelijkheid was goed, de Kerk was het toonaangevende gezag in de gemeente. Ook werd de politie in deze tijd nog meer beschouwd als vriend en hulpverlener dan als “sterke arm”. Van de Ven merkt hierover op:

“Slechts weinigen hadden moeite met onze politie die in haar keurige pakjes de orde handhaaft of in geval van brand krachtdadig ingrijpt”.¹²⁰

Met de komst van de industrie veranderde echter het nodige in deze gemeidelijke en traditionele samenleving. De bevolking van Heerlen nam het meest toe ten opzichte van de andere mijngemeenten, zowel in

¹²⁰ M.M.E. van de Ven, *Het Heerlen van heden*, in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, 1896-1936*, Heerlen 1936, pag. 211-224.

de periode 1900-1920 als in de jaren na de tweede wereldoorlog. Heerlen kreeg een gemengde, zeer mobiele bevolking; de verhoudingen tussen burgers onderling werden minder hecht, de anonimiteit binnen de gemeenschap werd groter, de vervreemding nam toe. De nieuwkomers werden lang niet door iedereen met open armen ontvangen en de afwijkende levensopvattingen van de vreemdelingen wekten gevoelens van wantrouwen op bij veel autochtonen. Ook het karakter van het gezag veranderde: de Kerk had minder grip op de bevolking dan voorheen, veel immigranten hadden een andere godsdienst dan de katholieke. Daarnaast had een geheel nieuw gezag zijn intrede gedaan: de mijnen. Vooral de bouw van de vele woninggroepen en gezellenhuizen en de wijze waarop daar de formele en informele sociale controle werd uitgeoefend, heeft invloed gehad op de verhouding tussen burger en gezag, in het bijzonder op de houding van de inwoners van Heerlen tegenover het sociale controle-apparaat bij uitstek: de politie. De mijnpolitie was voortdurend duidelijk aanwezig en oefende strenge controle uit. De gevolgen van wangedrag konden zeer ingrijpend zijn. Er kon zich gemakkelijk een verschuiving voordoen in de relatie tussen controlerend apparaat en de burgers: de zogenaamde “consensus policing” werd verdrongen door “military policing”. Lea en Young¹²¹ omschrijven “consensus policing” als volgt:

“As the name implies, consensus policing is policing with the support of the community. The community supports the police because it sees them as doing a socially useful job”.¹²²

Deze vorm van “policing” heeft een aantal kenmerken die we in Heerlen vóór de komst van de mijnpolitie terugvinden: op de eerste plaats staat het publiek achter de politie en waardeert, althans accepteert haar taken en werkwijzen. De politie heeft niet veel méér juridische bevoegdheden dan de burger. Daarnaast is er een omvangrijke informatiestroom tussen politie en publiek waardoor de kans op “stereotyping” (selectieve opsporing van groepen of individuen die men bij voorbaat verdenkt op grond van uiterlijke kenmerken) kleiner is. Bij “military policing” zien we tegenovergestelde tendensen: de burgers staan vijandig tegenover de politie en de informatiestroom wordt minder. De politie is daardoor in het uitoefenen van haar opsporingstaken meer aangevoelen op eigen informatie en de kans op “stereotyping” neemt toe. Het

¹²¹ J. Lea en J. Young, *What is to be done about law and order?*, Harmondsworth 1984, pag. 169-197.

¹²² Idem, pag. 169.

gevolg hiervan kan zijn dat de gemeenschap op willekeurige wijze door het politie-apparaat wordt “bestookt” zonder dat er duidelijke aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van criminaliteit:

“Investigative policing, like investigative journalism, is a rare event. The typical crime is reported to the police by the public and is solved through public cooperation. (...) Thus the flow of information from the public to the police is crucial. Where the public support the police, they will maintain the flow. (...)”

Where information flow declines, instead of reacting to public information the police act proactively according to their own hunches and generalizations. (...) So if the police take to stopping and searching ‘likely’ candidates in the street for a particular offence, they are almost certain to stop a vast number of innocent people. Precisely because of this innocence, anger with and alienation from the police is the very likely result”.¹²³

Hiervóór heb ik meerdere ontwikkelingen op het gebied van de criminaliteitsbestrijding in Heerlen beschreven, die in de richting wijzen van “military policing”: zo is erop gewezen dat de mijnpolitie in de kolonies een zeer grote mate van zeggenschap had, die veel burgers huiverig deed staan tegenover het betrekken van een koloniewoning. Men voelde zich door de voortdurende aanwezigheid van de mijnpolitie in zijn vrijheden beknot; de mijnpolitie werd min of meer als een “bedreiging” gezien voor het behoud van werk en woning. Ook is naar voren gekomen dat de mijnpolitie vaak buiten de mijnterreinen actief was, hetgeen meerdere malen aanleiding heeft gegeven tot klachten. Door de gewone politie werd overigens in de jaren vijftig geklaagd over het achterop raken van het contact tussen burgers en politie.

Deze en andere gebeurtenissen wijzen in de richting van een verschuiving van “consensus” naar “military policing”, al gaat het wellicht te ver aan te nemen dat alle kenmerken van “military policing” aanwezig waren.

Een verschuiving als hierboven aangeduid, kan leiden tot een toename van criminaliteit, met name delicten die duiden op verzet tegen het geldende gezag en tegen de geldende maatschappijstructuren zoals vernieling, collectief geweld en andere – niet tegen één persoon gerichte – ruwheidsdelicten. In dit verband wil ik wijzen op de relatief hoge cijfers voor “belediging” en voor “misdrijven tegen de openbare orde” in 1926

¹²³ R. Kinsey, J. Lea en J. Young, *Losing the fight against crime*, Oxford 1986, pag. 37-39.

respectievelijk 1924, en de relatief hoge cijfers voor “wederspanningheid” in Heerlen tot omstreeks 1925.

Ook vermogensdelicten kunnen een uiting zijn van verzet, zowel tegen het geldende gezag als tegen de heersende economische omstandigheden. De stijging van de vermogenscriminaliteit die zich in Heerlen vanaf de jaren dertig manifesteert, kan zowel worden verklaard vanuit het oogpunt van veranderingen in het karakter van “policing” als vanuit de hierboven besproken “relatieve deprivatie”-theorie.

In de jaren zestig en zeventig zien we in Heerlen en de rest van de Mijnstreek wederom een ongunstige situatie op economisch gebied ontstaan: in 1965 wordt definitief een begin gemaakt met de afbouw van de Limburgse mijnindustrie. Medio 1974 zijn alle mijnwerkers afgevoerd en in december van dat jaar wordt de steenkolenwinning definitief stopgezet. De bevolking in de regio was echter niet voorbereid op een toekomst zonder de mijnen: men was zozeer opgegroeid met het fenomeen mijn dat men zich niet kon voorstellen dat ze ooit zouden verdwijnen. Nu dit toch gebeurde, onstonden bij velen gevoelens van onrust en zelfs van paniek. De mijnsluitingen vonden plaats in een tijd die reeds werd gekenmerkt door deconfessionalisering, sociale omwenteling en generatieconflicten, hetgeen de onrust nog meer versterkte. Tevens ontstond in deze tijd ook in andere steden en landen een intolerante houding van met name de jeugd tegenover het heersende gezag in het algemeen en de “sterke arm” in het bijzonder. De beide hierboven gehanteerde uitgangspunten – relatieve deprivatie en “military policing” – krijgen nog meer gewicht en kunnen een verklaring vormen voor de ontwikkelingen in de misdaad die zich daarna in Heerlen hebben voorgedaan.

A. BROCKBERND

ALCOHOLPRODUCTIE IN HERKENBOSCH, 1926-1988

Een bedrijfsgeschiedenis

Met de sluiting van de spiritusfabriek van Akzo te Herkenbosch op 1 juli 1988 kwam een einde aan 62 jaar alcoholproductie op ambachtelijke wijze. Aan het begin van deze eeuw was door de uit Duitsland afkomstige familie Raab in het Middenlimburgse Herkenbosch een fabriek opgezet voor de fabricage van spiritus. Deze was in eerste instantie bedoeld als ondersteuning van een farmaceutische fabriek, waar men het als basis voor de vervaardiging van parfums gebruikte. Later werd de spiritus ook gebruikt als grondstof voor (deels zelf gefabriceerd) gedistilleerd.

Tot na de oorlog bleef de fabriek in handen van de familie. In 1949 ging zij over in handen van het Noury & Van der Lande-concern, waarna het bedrijf een nieuwe bloeiperiode doormaakte. Deze zette zich voort na de integratie van het Noury & Van der Lande-concern in Akzo.

Met de opname in Akzo vond een verdere diversificatie van het productiepakket plaats, een ontwikkeling die al was begonnen onder de leiding van Noury & Van der Lande. Verschillende van deze nieuwe producten zouden het niet lang volhouden. De productie van spiritus kwam geleidelijk aan ook onder druk te staan. Als gevolg van de buitenlandse concurrentie werd het steeds lastiger de productie rendabel te houden. Uiteindelijk zou in 1988 het doek vallen voor de productie van spiritus in Herkenbosch. Na 62 jaar werd gestopt met de productie van alcohol. Momenteel vormt dissolvine, een chemisch product om metaalionen complex te binden, het belangrijkste product.

De oprichting van de Limburgse Spiritusindustrie

De familie Raab was de oprichtster van de Limburgse Spiritusindustrie in Herkenbosch. Het was de bedoeling de door de fabriek te leveren spiritus – in het algemeen beter bekend als alcohol – te gebruiken voor de fabricage van parfums in de farmaceutische fabriek van de familie te Herkenbosch, welke aan het begin van deze eeuw was overgenomen door Hugo Raab. Hij was rond 1900 uit Duitsland naar Nederland gekomen om als parfumeur te werken in de synthetische reukstoffenfabriek

van Malman. Na het faillissement van deze fabriek nam Hugo Raab haar over, en met succes.¹

Door de grote inzet van Raab breidden de "Chemische Werken H. Raab en Co." al snel uit. Voor de bereiding van parfums betrok men grondstoffen van over de gehele wereld, zoals Bulgarije, China, Japan en de Verenigde Staten. Als gevolg van het succes van de farmaceutische fabriek ontstond een grotere vraag naar hoogwaardige alcohol. Basis van parfums is namelijk een alcohol van 76%, die van goede kwaliteit moet zijn. Omdat men voor zijn alcoholvoorziening niet van derden afhankelijk wilde zijn, kwam men met de gedachte zelf een spiritusfabriek op te zetten. Zo kwam het in 1926 tot de oprichting van de Lispin (de Limburgse Spiritusindustrie) die in 1927 met de productie begon.²

De spiritusfabriek produceerde echter al snel meer dan de farmaceutische fabriek nodig had voor de bereiding van haar parfums. Om het overschot aan alcohol uit de eigen fabriek weg te werken werd rond 1930 een distilleerderij opgezet bij de spiritusfabriek.³ Een ander deel van de overschotten werd verkocht aan de chemische industrie, onder andere aan de pigmentfabrieken van Van der Grinten in Venlo.

Op de distilleerderij werd de alcohol verwerkt in allerlei soorten gedistilleerd. De likeuren en jenevers (naar eigen recepten) uit de distilleerderij van Raab genoten onder kenners een hoge populariteit. Als blijk van deze populariteit liet de afdeling public relations van Akzo in 1984 nog éénmaal een speciale partij jenever volgens oud-Limburgs recept distilleren, zoals dat vóór de oorlog gebeurde in de distilleerderij van Raab. Als gevolg van dit initiatief kwamen Akzo-relaties in het bezit van Raabjenever in een aardewerk kruik.⁴

De productie van spiritus of alcohol

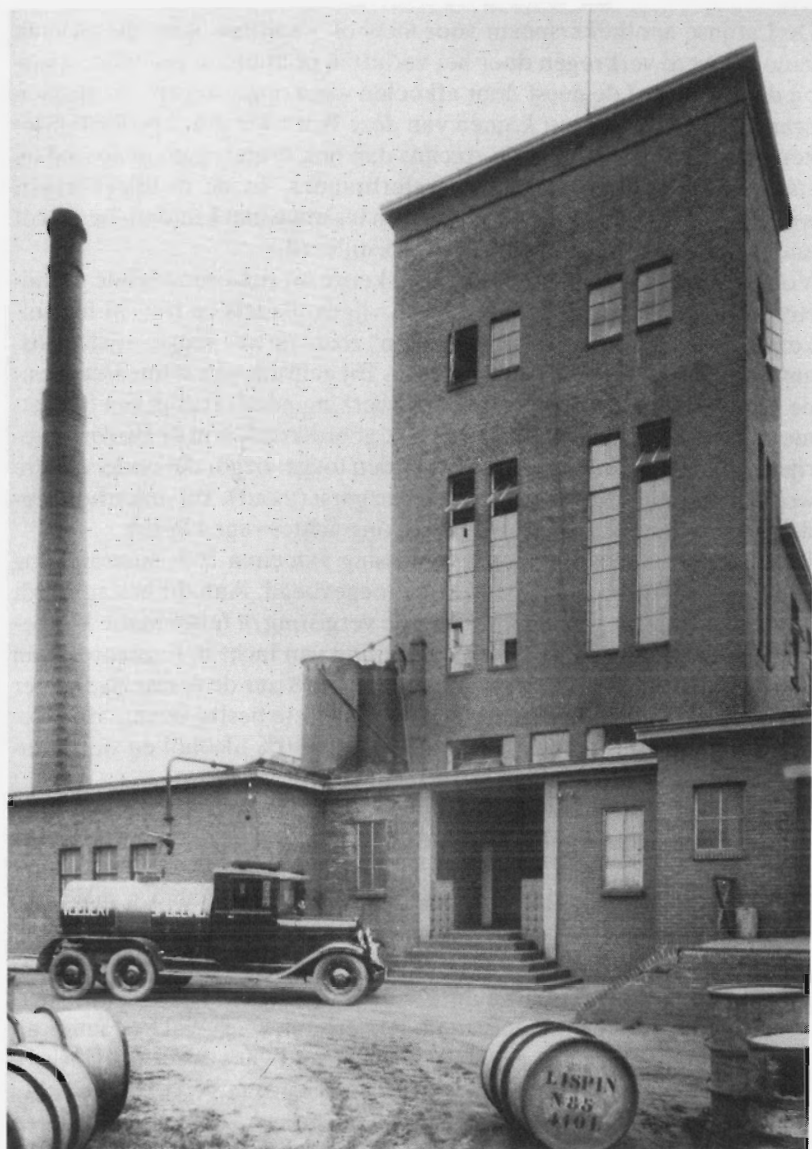
De productie van alcohol in Europa kent een lange geschiedenis, die teruggaat tot de middeleeuwen. Bij de productie van alcohol draait alles om de distilleerkunst, waarvan al in 1167 een arts te Salerno een uitvoerige beschrijving gaf.⁵

¹ Interview met de familie Raab te Venlo op 09-11-1988. Aanvullingen werden aangetroffen in Archief Akzo Herkenbosch 01.8 Geschiedenis van de onderneming, opgetekend bij het 40-jarig bestaan op 8 januari 1966.

² Idem. ³ Idem.

⁴ Archief Akzo Herkenbosch, Akzo Chemie Reporter van augustus 1984, pag. 4.

⁵ W. Verstraaten, *Het groot jeneverboek*, Baarn 1984, pag. 14.

Frontaanzicht van het fabriekscaplex omstreeks 1930. Op de voorgrond een deel van de spoelingsdistributie.

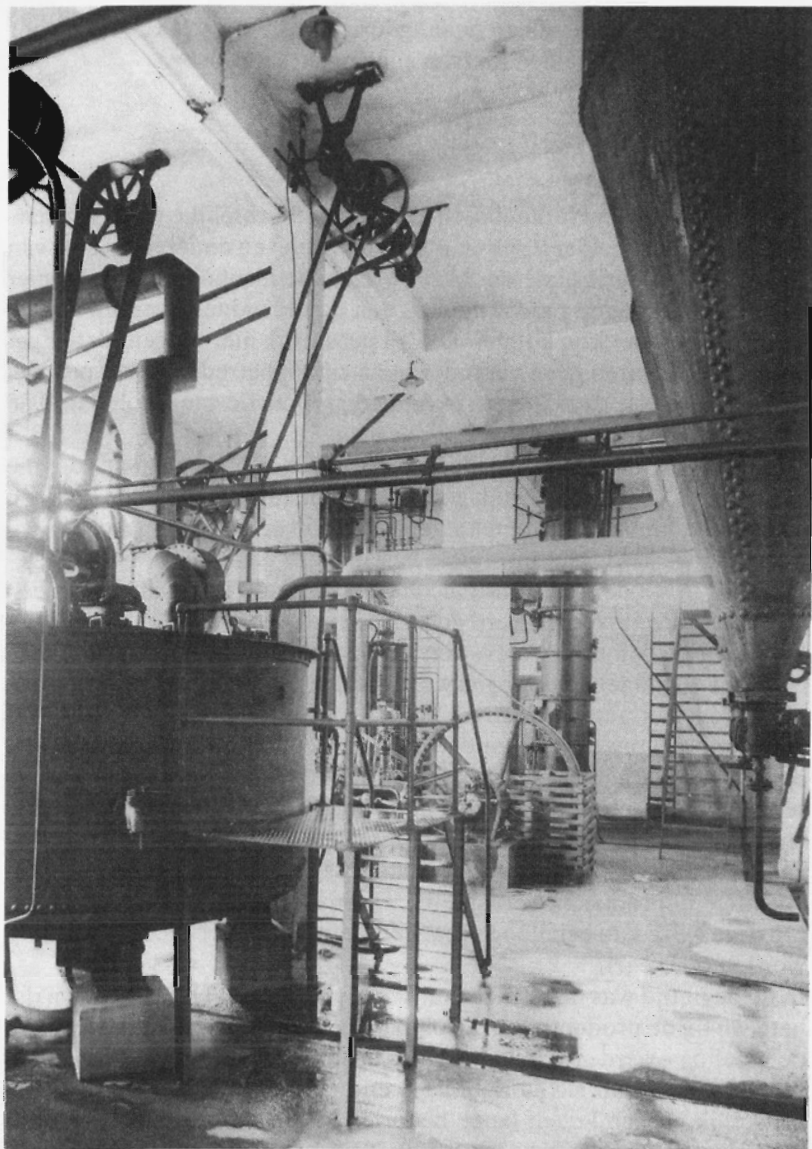
De Latijnse apothekersnaam voor alcohol is spiritus, daar dit product vanouds werd verkregen door het verhitten of branden van wijn, waarbij de dampen of de geest door afkoelen werd opgevangen. De termen brandewijn en wijngeest komen van deze bewerkingen. Spiritusfabrieken worden in de Wet op de Accijns dan ook branderijen genoemd en staan onder leiding van een meesterbrander. In de distilleerderijen wordt de spiritus gemengd met water en tesamen met kruiden, bessen of andere smaakstoffen verwerkt tot gedistilleerd.

Voor de bereiding had men een grote keuze uit suikerhoudende grondstoffen, zoals druiven, appels, peren, vijgen, dadels en riet- of bietsuiker of zetmeelhoudende grondstoffen, zoals tarwe, rogge, rijst, maïs, aardappelen en andere knolgewassen. Bij gebruik van zetmeelhoudende grondstoffen is echter een voorbereiding noodzakelijk om het zetmeel om te zetten in suikers, zoals ook gebruikelijk is in de bierbrouwerijen. Hiertoe dienen enzymen te worden toegevoegd, die onder andere worden verkregen door het kiemen van gerst (mout). Bij suikerhoudende grondstoffen kan deze voorbereiding achterwege blijven.

Uiteindelijk ontstaat een suikeroplossing van circa 25% waaraan nog voedingsstoffen voor de gist worden toegevoegd. Aan dit beslag wordt een gistcultuur toegevoegd, waarna de vergisting of fermentatie kan beginnen. Deze vindt plaats onder afsluiting van lucht in fermentors van 100 m³, waarbij de gist haar werk doet en in 48 uur de aanwezige suiker omzet in alcohol en koolzuurgas. Het uitgegiste beslag bevat, afhankelijk van het proces en de grondstoffen, 6 tot 10% alcohol en wordt onderworpen aan een distillatie.

De wijze van distilleren en de daarbij gebruikte apparatuur is lange tijd vrijwel onveranderd gebleven en de distilleerketels, die door de eerste jeneverstokers werden gebruikt, zijn hier en daar nog in gebruik of te zien in een museum. Het uitgegiste beslag of de wijn wordt dan in de koperen distilleerketel gebracht en verhit met een kolenvuur. Bij de verhitting van het beslag verdampt de alcohol het eerst, omdat hij een lager kookpunt heeft dan water. De damp wordt boven in de distilleerketel opgevangen en middels een koelmechaniek – veelal bestaande uit een spiraal, geplaatst in een met water gevuld vat – weer tot vloeistof gemaakt. De zo verkregen vloeistof bevat een groter percentage alcohol dan het oorspronkelijke beslag. Door dit proces van distillatie in een distilleerkolom verscheidene malen te herhalen, kan uiteindelijk een vloeistof worden verkregen met een alcoholsterkte van circa 40%.

Deze oude wijze van distillatie, waarbij de alcohol eenmaal of dubbel werd overgehaald, resulteerde in verontreinigde, hoofdpijn veroorza-

Interieur van het bedrijf omstreeks 1930 met stoomvatenmacerateurs en stookinrichting.

kende producten, die alleen na langdurige opslag geschikt waren voor consumptie. Voorbeelden hiervan zijn cognac en whisky.

De Lispin onder leiding van de familie Raab

De alcohol werd in Herkenbosch altijd op ambachtelijke wijze vervaardigd. Dat was zo onder Raab en is het ook gebleven onder de leiding van Noury & Van der Lande en Akzo. Men is de alcohol op deze manier blijven vervaardigen omdat men zo aan de individuele wensen van de klanten tegemoet kon komen. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat er gedurende deze jaren geen veranderingen zijn opgetreden in het productieproces. In vele opzichten verschilde de productie van alcohol in 1988 met die in de jaren twintig.

De door Raab in 1926 geïnstalleerde distillatie-apparatuur was voor die tijd modern. Er werd gebruik gemaakt van nieuwe technieken, waarbij distillatiekolommen werden toegepast, die in een 20 meter hoge toren werden opgesteld. Het uitgegiste beslag werd eerst door distillatie gescheiden in spoeling en ruwe alcohol, waarna de ruwe alcohol in een drietrapssysteem verder werd gefractioneerd.

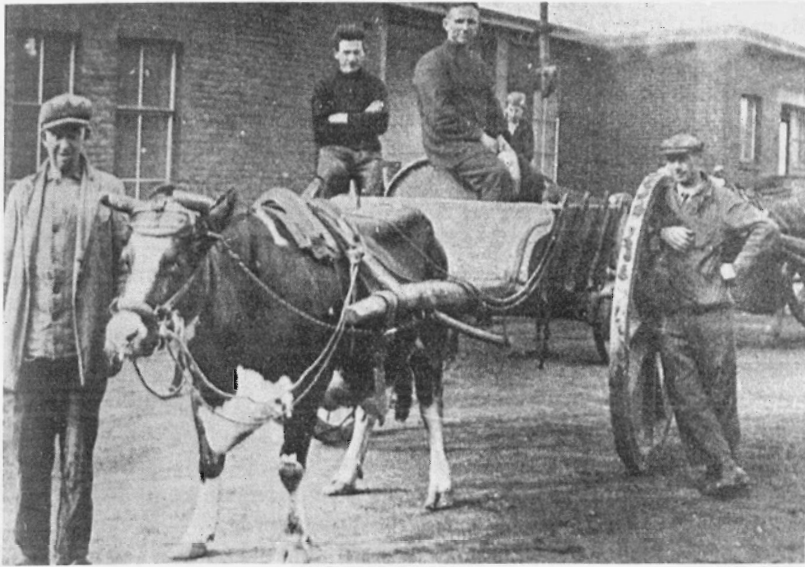
De distillatiekolommen bevatten een groot aantal schotels waarmee een hoger scheidend vermogen wordt verkregen. Deze schotels bestaan uit platen met gaten waarover kapjes met tanden zijn geplaatst. De damp bubbelt tussen deze tanden door de alcohol op de schotels en daar dit 40 à 50 maal achter elkaar plaats vindt, komt alleen de schoongewassen, zuivere alcohol damp boven in de kolom aan en kan dan door koelen weer tot vloeistof worden omgezet.

In drie stappen worden achtereenvolgens zure componenten en licht vluchtige bijproducten verwijderd, waarna nog een nazuivering volgt. Op deze wijze kan een hoog geconcentreerde, zuivere alcohol van 96% worden verkregen.

In de begintijd was de fabriek een kringloopbedrijf. Dat wil zeggen dat hetgeen bij de productie van alcohol overbleef als afval – de zogenaamde spoeling – werd gebruikt op een bij de fabriek gelegen boerderij.⁶ Deze combinatie van alcoholfabricage en het boerenbedrijf was heel gebruikelijk en kende een lange historie. In sommige branderijen waar men alcohol stookte, was het productieproces zelfs verschillende eeu-

⁶ Zie noot 1; Archief Akzo Herkenbosch, Akzo Chemie Reporter van december 1984, pag. 1.

wen lang gericht geweest op het verkrijgen van een zo goed mogelijk veevoer en niet op een zo gunstig mogelijke wijze van alcoholproductie.⁷ Op de bij de alcoholfabriek van Raab gelegen boerderij werd het afval gebruikt als veevoer voor varkens, eenden en ganzen. Men produceerde evenwel zoveel afval, dat men ook leverde aan boerderijen in de omgeving. Het afvalproduct van de alcoholfabriek was zeer gewild bij de boeren, omdat het een bijzonder voedingsrijk veevoer vormde. Later, toen men voor de fabricage van alcohol op andere grondstoffen dan aardappelen en maïs was overgestapt, werd het afvalproduct gebruikt om de landerijen te besproeien en ze zo vruchtbaar te maken.⁸ In de eerste jaren was de relatie tussen landbouw en spiritusfabricage tweezijdig. Op de bij de spiritusfabriek gelegen boerderij werden aard-

Het transport geschiedde in 1926 met een wagen, getrokken door een os.

⁷ J.C.G.M. Jansen, *Jenever in opmars, 1650-1815*, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pag. 291.

⁸ Interview met (oud)werknemers van de Lispin op 16-11-1988.

appelen verbouwd, die op de fabriek tot spiritus werden verwerkt. Aangezien de aardappelen als grondstof te duur bleken, stapte men al snel over op maïs en graan als grondstof voor de bereiding van alcohol. Evenals van aardappelen, verkreeg men van maïs een spoeling in de vorm van vergiste vloeistof waaraan de alcohol was onttrokken, die zeer geschikt was als voer voor varkens op de eigen varkensmesterij. Dit repeteren van intermediair gebruik van eigen producten viel tegen de verwachting in duur uit.

De varkensmesterij bleek geen commercieel succes en men is er dan ook mee gestopt. Ook de spiritusfabriek liep in deze beginjaren niet al te goed, mede een gevolg van de keuze van een te kostbare grondstof: aardappelen.⁹

Men is vervolgens overgestapt op granen en dergelijke, die men tegen gereduceerde prijs kocht van schepen met waterschade. Granen hadden als nadeel, dat ze een heel bewerkelijke procedure moesten doorlopen om er alcohol van te kunnen maken.

Rond 1935 is men overgestapt op biet- en rietsuikermelasse.¹⁰ Men had voorraadbakken, zowel van het één als van het ander, om niet van de aanvoer afhankelijk te zijn. Melasse is het restproduct van de kristallisatie van suiker uit suikerbietensap of rietsuikersap en bevat nog 50% suiker. Het wordt gebruikt als veevoer, maar tevens als grondstof voor alcohol, gist en citroenzuur.

De melasse die de familie Raab op de fabriek verwerkte was overigens niet afkomstig uit Nederland. De melasse die in Nederland werd geproduceerd door de suikerfabrieken ging naar de concurrentie in Delft en Bergen op Zoom of naar de Verenigde Staten. Daar maakte zekere firma Kaiser er gezichtsmaskers voor dames uit, zogenaamde gistmaskers.¹¹ De melasse die werd verwerkt op de spiritusfabriek van Raab was voor een belangrijk deel Cubaanse melasse uit rietsuiker. Ook betrok de fabriek melasse uit Groot-Brittannië, zogenaamde matex, genoemd naar de firma die deze melasse importeerde.¹²

De melasse had als voordeel dat ze vrij eenvoudig kon worden verwerkt, maar als bezwaar dat het afval (vinasse) niet kon worden verwerkt als veevoer. Men kreeg van de gemeente Herkenbosch geen ver-

⁹ Interview met Alfred Raab te Venlo op 23-11-1988.

¹⁰ Idem.

¹¹ Zie noot 1.

¹² Zie noot 9.

gunning om op de Roer te lozen, omdat de rivier al genoeg verontreinigd was door de industrie uit het Roergebied. Men besloot daarop greppels te graven op de velden die de fabriek omringden om het daarin te laten weglopen. Vinasse is namelijk een zeer geschikte meststof die na verloop van tijd zeer vruchtbare grond oplevert, omdat het in de grond vergist.¹³ Ook werd vinasse verkocht aan boeren in de omgeving. Spiritus op basis van melasse leverde veel afval op, in een verhouding van 13 liter vinasse op 1 liter spiritus.¹⁴ Het was onmogelijk dit allemaal op de velden rondom de fabriek weg te laten lopen, omdat de grond het niet kon opnemen, waardoor het zou doordringen tot het grondwater. Een ander product dat vrijkwam tijdens het productieproces was koolzuur. Dit gebeurde bij de vergisting. Het koolzuur werd in cilindfers geperst en verkocht aan kasteleins. Dit leverde overigens weinig op, omdat de flessen waarin de koolzuur werd geperst erg kostbaar waren en vaak beschadigd terugkwamen. In het begin van de jaren dertig zocht Raab naar mogelijkheden om de productie uit te breiden, maar hij had zelf onvoldoende middelen om de noodzakelijke investeringen te financieren. Terzelfder tijd was het koolzuursyndicaat van Rommenhöller uit Duitsland in onderhandeling met de spiritusfabrieken in Delft en Bergen op Zoom. Rommenhöller streefde een algemeen monopolie in Europa op de verkoop van koolzuur na en zag graag dat de verschillende spiritusfabrieken in Nederland stopten met de verkoop van het koolzuur, dat vrijkwam in het productieproces.¹⁵ In ruil voor het staken van de verkoop van de koolzuur zou men van Rommenhöller een vast bedrag per jaar krijgen. Delft en Bergen op Zoom waren evenwel alleen bereid zich bij Rommenhöller's monopolie aan te sluiten, indien deze ook de Lispin zover kreeg. Als extra voorwaarde stelden ze dat de Lispin tevens gebonden zou worden aan een productieplafond voor wat betreft de spiritusproductie.¹⁶ Raab had wel oren naar zo'n contract omdat hij nu geld kreeg voor het stoppen met de afzet van koolzuur, waardoor hij ook kon stoppen met de weinig winstgevendende winning van koolzuur tijdens de productie van de spiritus. Wel werd een beperking opgelegd in de productie van spiritus, maar de limiet, 3.000 hectoliter per jaar, was zo hoog dat hij die toch niet haalde.

¹³ Idem.

¹⁴ Idem.

¹⁵ Zie noot 1.

¹⁶ Idem.

Na de oorlog werd het contract met Rommenhöller pas veranderd. Men sprak toen af dat de productielimiet voor de Lispin zou vervallen, in ruil waarvoor de Lispin een geringere vergoeding kreeg voor het niet verkopen van koolzuur.¹⁷ Rommenhöller kreeg de beschikking over de koolzuurinstallatie van de Lispin.

De oorlogsjaren

De oorlogsjaren hebben ook op de Lispin hun sporen achtergelaten. Schriftelijke bronnen zijn er over deze tijd niet. Wij zijn afhankelijk van de herinneringen van de betrokkenen. Die hebben vooral betrekking op de periode september 1944 – maart 1945, toen de Roerdriehoek werd geteisterd door gevechtshandelingen. Een globale reconstructie is niet-temin mogelijk.

In tegenstelling tot de farmaceutische/chemische fabriek kon de Lispin de hele oorlog door datgene blijven produceren waarvoor ze was opgericht: alcohol. De farmaceutische/chemische fabriek moest op den duur stoppen met de productie van parfums, omdat men steeds moeilijker aan grondstoffen kon komen. Bovendien werd het maken van parfums op een gegeven moment verboden.¹⁸ De parfumerie was geen “Kriegswichtiges Betrieb”: het ging niet om een product van belang voor de oorlogsvoering. Het merendeel van de parfumeurs, veelal van Joodse afkomst, had overigens al de wijk genomen of was opgepakt. De fabriek, voordien voor 90% afhankelijk van de export, ging nu over op de productie van ether, chloroform, collodium en smeersel voor pakkingen, producten waaraan in het binnenland grote behoefte was.¹⁹ Het productie-apparaat van de chemische fabriek kon zonder al te veel problemen geschikt worden gemaakt voor de productie van deze stoffen. De aanwezige distilleerapparaten waren voor meer doeleinden bruikbaar dan voor de productie van parfums alleen.

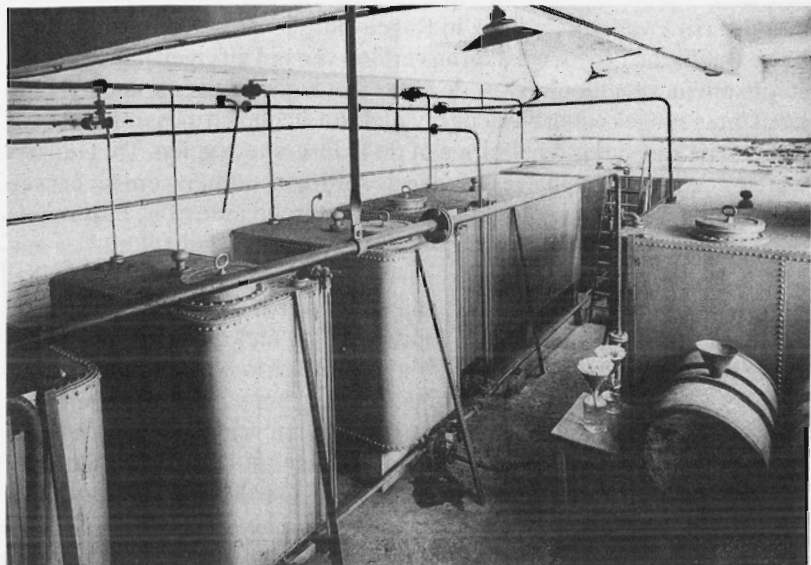
De Lispin is gedurende de hele oorlog doorgegaan met de productie van spiritus. Ook nu bleef ze die ook voor een belangrijk deel leveren aan de chemische fabriek, die ook voor de nieuwe producten afhankelijk was van spiritus als grondstof. De spiritusfabriek heeft in de oorlog weinig problemen gehad met het verkrijgen van grondstoffen. Er werd in de

¹⁷ Idem.

¹⁸ Idem.

¹⁹ Zie noot 9.

directe omgeving van de fabriek voldoende suiker geproduceerd om er voor te zorgen dat men door kon gaan. Wel heeft men bij de Lispin in de oorlogsjaren ook stroop van appels en peren als grondstof gebruikt.²⁰ Voor de Duitsers waren er voldoende redenen er voor te zorgen dat de fabriek kon blijven draaien. Spiritus was een grondstof die voor van alles en nog wat werd gebruikt; de alcohol, die naar de distilleerderij ging, mocht zich verheugen in een hoge mate van populariteit van de kant van de Duitsers.

De spiritusopslag vond vanaf 1926 plaats in een kelderruimte, waar de zogenaamde leggers waren opgesteld. Zij bleven tot 1988 in gebruik als hulptanks voor de nieuwe distillatie-unit.

In de distilleerderij en bij de Lispin waren al vóór de oorlog bedrijfsleiders aangesteld. De reden hiervoor was, dat Conrad Raab directeur was van zowel de chemische fabriek en de distilleerderij als de Lispin. Aangezien de chemische fabriek op ruim twee kilometer afstand lag van

²⁰ Zie noot 8.

de Lispin en de daarnaast gelegen distilleerderij werden bedrijfsleiders aangesteld bij de laatste twee. De bedrijfsleider die bij de Lispin was aangesteld, bleek na het uitbreken van de oorlog een N.S.B.-er te zijn, die probeerde via de Duitsers in het bezit te komen van de spiritusfabriek. Hij genoot echter noch bij de Duitsers, noch bij de mensen op de spiritusfabriek groot vertrouwen en stond ook niet bekend als een kundig man. In 1944 werd hij er door Raab uitgegooid tot grote hilariteit van de Duitsers.²¹

De jeugdige Alfred Raab zelf was in 1943 – hij zat op de H.B.S. in Roermond – met zijn hele klas opgepakt om in Duitsland te werk te worden gesteld. Hij kwam uiteindelijk in Regensburg in Zuid-Duitsland terecht bij de Bayrische Lloyd, waar hij na verloop van tijd uit eigen beweging opstapte om na veel moeite over de grens met Nederland te komen.²² Eenmaal thuis aangekomen bleek de invloed van alcohol in die jaren. Met wat drank wist zijn vader de affaire met de Duitsers te regelen. De Duitsers waren steeds hevig geïnteresseerd in de spiritus, vooreerst omdat het een belangrijke grondstof vormde voor de chemische industrie. Eén van de belangrijkste redenen was echter dat men er ook brandstof uit kon maken. Dit aspect werd belangrijker naarmate de oorlog vorderde en het brandstoftekort voor de Duitsers nijpender werd. Tegen het eind van de oorlog speelde nog mee, dat de Duitse leiding niet graag zag dat de oprukkende geallieerden het bedrijf onbeschadigd in handen kregen.²³

Met het verdwijnen van de bedrijfsleider ging het nu met de Lispin weer de goede kant uit. Alfred nam met goedvinden van zijn vader de dagelijkse leiding waar en slaagde erin het rendement bijna te verdubbelen door eenvoudiger en efficiënter te werken. De fabriek had tot op dat ogenblik nog weinig te lijden gehad van oorlogshandelingen. Het zou zo blijven tot kort vóór de bevrijding. Pas in de laatste weken van de oorlog liep de fabriek behoorlijk wat schade op door de hevige gevechten in de Roerdriehoek. Kort daarvoor, eind 1944, kwamen de Duitsers steeds vaker bij de fabriek langs om spiritus in beslag te nemen en dat niet alleen voor de oorlogsindustrie.

Zo kwam op een dag een grote auto voorrijden met de Duitse Oberbürgermeister van een plaatsje over de grens. Hij zou op nieuwjaarsdag 1945 een bespreking hebben met de overige burgemeesters en had een goede borrel nodig. De Oberbürgermeister requireerde een tiental kistjes, bij

²¹ Zie noot 1.

²² Zie noot 9.

²³ Idem.

elkaar zo'n 60 à 100 flessen, en verdween. Begin januari was hij weer terug in gezelschap van Gestapo en Grüne Polizei en dreigde iedereen gevangen te nemen. Op de vraag van Raab wat dit allemaal had te betekenen, antwoordde de Duitse Oberbürgermeister dat Raab hem met de partij drank had bedot. De flessen waren voor de helft met water gevuld geweest. Raab reageerde hierop met te zeggen dat als de Duitsers ergens in het bedrijf water vonden, ze iedereen mee mochten nemen. De Duitsers die geleidelijk aan wat rustiger werden, maakten nu samen met Raab een reconstructie van de gebeurtenissen op die bewuste dag in december. Wat bleek? De Oberbürgermeister was na zijn bezoek aan de distilleerderij van Raab nog even naar het lokale militaire hoofdkwartier gereden. In de tijd dat hij binnen zat te praten, leegde buiten in de onbeheerd achtergelaten auto een aantal soldaten een deel van de flessen drank en vulde ze met water, om de flessen vervolgens weer keurig te sluiten. De Duitsers die geen bewijs vonden van het tegendeel dropen af, een stuk rustiger dan toen ze kwamen.²⁴

In de spiritusfabriek nam men in de loop van 1944-1945 maatregelen om te voorkomen dat de Duitsers alle spiritus in beslag namen. In opdracht van de Duitse autoriteiten waren op het terrein van de fabriek tankgrachten gegraven. Daarin verborg men de spiritus. Toen de Duitsers het product in beslag wilden nemen, was alles begraven.²⁵ De Duitsers namen zowel Alfred Raab als zijn vader Conrad in hechtenis, waarop beiden in de Gestapogevangenis de Klingelput in Keulen belandden. In diezelfde maand, het was januari 1945, werd Herkenbosch geëvacueerd. Veel inwoners waren al ondergedoken in de omgeving.²⁶ Herkenbosch lag midden in het strijdgewoel, de Duitsers aan de ene kant van de Roer en de Engelsen en Amerikanen aan de andere kant. Op de Lispin werd ondanks de toenemende spanning doorgewerkt tot 25 februari 1945. Die dag kwam een aantal Duitsers de laatste werknemers op de fabriek weghalen; ze wilden eerst nog wat schnapps hebben. De twee aanwezige werknemers, waaronder de latere meesterbrander van de Lispin, Piet Eijkelenberg, hebben toen 's nachts de ketel nog opgestookt. Zij deden het in de nacht omdat je dan tenminste geen rook zag. Tegen de morgen was de ketel echter uitgegaan. Om zeven uur 's ochtends, het was nog donker, probeerden zij het nog eens. Op het moment dat de eerste wolkjes rook uit de schoorsteen kwamen, sloeg de eerste

²⁴ Idem.

²⁵ Zie noot 1.

²⁶ Zie noot 8.

granaat in. Piet Eijkelenberg en zijn collega vluchtten meteen de kelder in met als gevolg dat de Duitsers hun schnapps misliepen.²⁷ De fabriek had het tijdens de laatste oorlogsdagen zwaar te verduren. In een straal van 800 meter rond de fabriek sloegen in totaal 8.000 granaten in. De Engelsen en Amerikanen hadden het vooral op de grote toren van de Lispin gemunt, omdat ze er een uitkijkpost voor de Duitsers in zagen. Na de gevechten was er van de productiemiddelen niet veel meer over; zo stonden alle distilleerkolommen scheef. Allerlei olieleidingen en pompen waren kapot en er zat een manshoog gat in de schoorsteen.²⁸

De wederopbouw

Op 1 maart 1945 werd Herkenbosch bevrijd. De dag erna werd door het personeel voorzichtig begonnen met het herstel van door oorlogshandelingen aangerichte schade. Niet veel later kwam ook Alfred Raab terug uit de Duitse gevangenis. Zijn vader Conrad Raab had de oorlog niet overleefd; hij stierf in de Klingelput in Keulen.²⁹ Alfred Raab stelde direct na zijn terugkomst alles in het werk om de fabriek weer draaiende te krijgen. Ook nu bleek dat wat drank hier en daar wonderen deed. Daarmee werden van de Amerikanen olieleidingen en pompen gekocht. Uit Amsterdam kwam een aannemer die het gat in de schoorsteen herstelde en de rest van het fabrieksgebouw zoveel mogelijk repareerde. Omdat de gistbakken buiten gebruik waren, ging men met een vrachtwagen, die men had toegewezen gekregen, naar Rotterdam om er bij een sloper olietanks te kopen, afkomstig van schepen. De olietanks werden in de fabriek geïnstalleerd en zodanig geprepareerd dat ze konden worden gebruikt als gistbakken.

Het herstel vergde ruim een half jaar, in die omstandigheden een heel korte periode. Op 1 oktober 1945 rolde het eerste vat spiritus de Lispin weer uit.³⁰ Men kreeg voor de snelle hervatting van de productie een eervolle vermelding van het Ministerie van Landbouw. De Minister van Landbouw, Ir S.L. Mansholt, kwam met zijn secretaris-generaal naar de Lispin uit erkentelijkheid voor deze prestatie.³¹ Op dat moment wa-

²⁷ Idem.

²⁸ Zie noot 1.

²⁹ Idem.

³⁰ Idem.

³¹ Idem.

Het spiritustransport van branderij naar distilleerderij mocht alleen onder toezicht van de ambtenaar van Invoerrechten en Accijnzen plaatsvinden.

ren de gist- en spiritusfabrieken te Bergen op Zoom en te Delft nog niet in staat om te produceren; de Lispin was in oktober 1945 de enige bedrijfsklare spiritusfabriek in het land.³²

De periode direct na de oorlog was er een van real free enterprise. Had men iets nodig, dan ging men met de vrachtwagen op pad. Bij deze tochten nam men altijd wat drank mee, omdat dit middel nogal eens hielp bij het los praten van het een of het ander. De spiritus die men in de dagen vlak na de oorlog op de Lispin maakte, ging vooral naar de distilleerderij. Als de spiritus werd ingeklaard in verband met de accijnzen, kreeg men een verwerkingspremie van 3 à 4 procent.³³ Wel werd ook toen zogenaamde technische spiritus verkocht aan onder andere Van der Grinten. Omdat op de distilleerderij van het merendeel van de spiritus drank werd gemaakt, had men flink wat in voorraad, hetgeen men niet alle-

³² Idem.

³³ Idem.

maal kwijtraakte. Daarom organiseerde men op de distilleerderij regelmatig avonden waarop de aanwezigen gratis konden drinken. Deze avonden waren alleen bestemd voor bezitters van een auto, mensen die wat hadden te betekenen, want een auto was in die dagen niet voor iedereen weggelegd. De genodigden, architecten, juristen, artsen en dergelijke deden in ruil wat terug.³⁴ Ruilverkeer van diensten was destijds meer in zwang dan geld.

Eind 1946, begin 1947, begon de officiële wederopbouw. Op het moment dat de instanties zich met de wederopbouw gingen bemoeien, was de Lispin al in bedrijf. Raab ging met de rekeningen van het herstel van de Lispin naar alle betrokken instanties. Hij kreeg te horen dat hij geen vergoeding of tegemoetkoming in de kosten kreeg, omdat hij geen vergunning had aangevraagd.³⁵ Men heeft zich uiteindelijk tot het ministerie moeten wenden om een vergoeding te krijgen in het kader van de molestregeling. De familie Raab had veel geld moeten uitgeven om de zaak weer op te bouwen. Daarbij kwam dat de familie, zowel in Nederland als in Duitsland, grote verliezen had geleden op het materiële vlak. Men had zich verzekerd bij de Onderlinge Oorlogsschade Molestverzekering, maar deze betaalde evenals de officiële instanties van de wederopbouw heel laat uit, pas in 1950.³⁶

De familie kwam tot de conclusie dat het zo niet langer kon. Alfred Raab, die vanaf 1945 de wederopbouw van de fabriek had geleid, deelde deze mening, omdat in 1949 investeringen moesten worden gedaan waarvoor geen geld was. Men had vlak na de oorlog de fabriek op gang gebracht, maar slechts provisorisch. In 1949 begonnen de lapmiddelen van na de oorlog gebreken te vertonen. Omvangrijke investeringen waren noodzakelijk om de fabriek normaal te laten draaien. Investeringsen werden ook vanwege toenemende concurrentie noodzakelijk. Zo waren intussen de Staatsmijnen begonnen met het produceren van synthetische alcohol uit ethyleen.³⁷ Ook te Delft en Bergen op Zoom was weer een aanvang gemaakt met de productie. Dit had een daling van de prijzen tot gevolg vanaf het moment dat er een overvloed aan alcohol op de markt was. Grote investeringen op een moment dat de inkomsten terugliepen, waren onverantwoord. De familie Raab nam het besluit de Lispin te verkopen.³⁸ Noury & Van der Lande te Deventer toonde belangstelling.

³⁴ Idem.

³⁵ Idem.

³⁶ Idem.

³⁷ Idem.

³⁸ Idem.

In 1948 werd de bezetting van de Lispin gefotografeerd. Links zittend P. Eijkelenberg.

Vanaf de oprichting in 1926 tot aan de overname door Noury & Van der Lande in 1950 was de Lispin een familiebedrijf geweest in handen van de familie Raab. In die jaren hadden op de Lispin nooit meer dan 5 à 7 man gewerkt, pas na de oorlog werden het er geleidelijk een paar meer. Veel families werkten in die jaren van vader op zoon in het bedrijf, waaronder ook de chemische fabriek viel waar zo'n 15 man werkten.³⁹ Het werken onder leiding van Raab was goed bevallen. Om de twee weken kregen ze een fles jonge jenever en als er in Roermond kermis was een dag vrij. Aan dit soort voordelen kwam een einde. Met de komst van Noury & Van der Lande verdween de familie Raab uit de leiding van de Lispin en ging het personeel op in het grotere verband van het Noury & Van der Lande-concern.

Overname door Noury & Van der Lande

De familie Raab had al vóór de oorlog contact met Noury & Van der Lande. Al in de jaren dertig werd er door de Lispin en Noury & Van der Lande samengewerkt. In 1935 bouwde Noury & Van der Lande in opdracht van de Ierse regering vijf alcoholfabrieken, waar alcohol werd geproduceerd op basis van aardappelen. De Ieren die op die fabrieken zouden gaan werken, werden opgeleid in Herkenbosch.⁴⁰ Na de oorlog had men weer contact, ditmaal in verband met de poging van Alfred Raab om onder de beperkingen van het koolzuurcontract met het Rommenhöller-syndicaat uit te komen. Omdat het een Duits concern betrof, lukte het Raab onder de productiebeperkingen van het koolzuurcontract uit te komen.⁴¹ De contacten die leidden tot de overname dateren van 1949.

In 1949 kreeg Raab moeilijkheden bij de afzet van spiritus. Hij kwam op het idee voedergist te gaan produceren, een bijproduct van spiritus. Het winnen van de voedergist vergde echter investeringen, waarvoor het geld ontbrak. Er was ook geen geld om de productiemiddelen van de spiritusfabricage te vernieuwen. De bedrijfsleider van de Lispin, Kruyshoop, die de Van der Lande's kende van vóór de oorlog, ontmoette in die dagen regelmatig directeur Janssen van Noury & Van der Lande. Zij kenden elkaar van de melasse-inkoop, Kruyshoop voor de Lispin en

³⁹ Zie noot 8.

⁴⁰ Persoonlijke aantekeningen van de heer C. Garritsen, directeur Akzo Herkenbosch.

⁴¹ Zie noot 9.

Janssen voor de citroenzuurfabriek van Noury & Van der Lande. Kruyshoop heeft Janssen verteld dat de familie Raab erover dacht de Lispin te verkopen, waarop Janssen de informatie doorspeelde naar de top van Noury & Van der Lande.⁴²

In het hele verhaal van de overname komt geen andere kandidaat voor overname naar voren, omdat de Lispin nauwelijks contact had met de spiritusfabrieken te Bergen op Zoom en Delft, zodat overname door een van deze twee niet voor de hand lag. Van belang was vooral dat op het moment dat Raab zijn spiritusfabriek te koop aanbood, Noury & Van der Lande in Nederland een gistfabriek wilde bouwen. De bakkersgist zou in combinatie met meel van de meelfabrieken te Deventer worden geleverd. Sedert jaren produceerde Noury & Van der Lande bakkersgist in het buitenland. De chaotische regelingen met betrekking tot internationale handel dwongen naar een voorziening in eigen land om te zien. Om technische redenen kon dit alleen in combinatie met een alcoholfabriek, waardoor men op het idee kwam een alcohol producerend bedrijf te kopen en er een gistfabriek tegen aan te zetten.

De verkoop van de Lispin gaf eigenlijk nog de meeste problemen binnen de familie Raab zelf, een gevolg van de scheiding van de familie in een Duitse en een Nederlandse tak. Van de Duitse tak waren na de oorlog door het beheersinstituut voor vijandelijk vermogen alle aandelen in de Lispin afgenomen. De echtgenote van de in 1945 in een Duitse gevangenis overleden Conrad Raab had de aandelen, die door het beheersinstituut in beslag waren genomen, opgekocht.⁴³ Met de verkoop aan Noury & Van der Lande werden derhalve ook de aandelen van de Duitse tak verkocht, zonder dat deze daarvoor schadeloos werd gesteld. Dit was aanleiding tot grote spanningen binnen de familie Raab. De Lispin werd tenslotte in oktober 1949 verkocht aan Noury & Van der Lande, welke firma naast de gist- en spiritusfabriek in Frankrijk nu ook in Nederland een spiritusfabriek had.⁴⁴ De overdracht vond pas een jaar later plaats, in 1950. De distilleerderij en de chemische fabriek bleven buiten de overname door Noury & Van der Lande. De Duitse tak van de familie had genoeg invloed om de distilleerderij naar zich toe te trekken. Na de verkoop van de Lispin drukten zij de benoeming tot bedrijfsleider van de distilleerderij door van een man, die zo ondeskundig was,

⁴² Interview met de heer C. Garritsen, directeur Akzo Herkenbosch op 12-12-1988.

⁴³ Zie noot 1.

⁴⁴ Archief Akzo Herkenbosch, Aankoop Lispin familie Raab 1950, akte van 25 oktober 1949.

dat de distilleerderij binnen een paar jaar ter ziele was. De reukstoffenfabriek, die geheel in Duitse handen was, was na de oorlog overgenomen door het beheersinstituut. Kort daarna werd deze fabriek, de Chemische Werken H. Raab en Co., van het beheersinstituut overgenomen door de voormalige vertegenwoordiger van Raab in Nederland, die de fabriek weer doorverkocht. Het deel van de fabriek dat onder meer chloroform, ether en ethylacetaat maakte, werd nog een tijdlang door de Nederlandse tak van de familie voortgezet. Toen echter de concurrentie met het Oostblok te groot werd, zag men zich genoodzaakt ook dit bedrijfsonderdeel te staken.⁴⁵

De melasseoorlog

Vrij snel na de overname van de Lispin door het Noury & Van der Lande-concern ontstonden er problemen tussen de Lispin en Noury & Van der Lande enerzijds en de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek te Bergen op Zoom en de Delftse Gist- en Spiritusfabriek anderzijds. De Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek was een dochter van de Suikerunie en de Centrale Suiker Maatschappij (C.S.M.). Via deze fabriek verkochten beide alle melasse die in Nederland werd geproduceerd.⁴⁶ Men leverde ook aan Noury & Van der Lande in Deventer, die melasse nodig had voor haar citroenzuurfabriek. Toen Noury & Van der Lande ook melasse nodig had voor een spiritusfabriek, blokkeerde de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek de aanvoer. Zij onderhield goede betrekkingen met de Delftse Gist- en Spiritusfabriek; beide waren zeer verbolgen over het besluit van Noury & Van der Lande zich te storten op de fabricage van gist en spiritus. Het was Noury & Van der Lande wel te doen om de gist (bakkersgist), maar het was bij de toenmalige productietechniek nu eenmaal onmogelijk om gist te verkrijgen zonder dat dit gepaard ging met de productie van alcohol.⁴⁷ Het werd Van der Lande kwalijk genomen dat hij ook begon met de productie van gist en een nieuwe concurrent vormde op de alcoholmarkt. Noury & Van der Lande zag men als een veel ernstiger bedreiging voor de positie op de spiritusmarkt dan de Lispin in handen van de familie Raab.

Helemaal onterecht was dit niet. Zodra Noury & Van der Lande in bezit

⁴⁵ Zie noot 1.

⁴⁶ Zie noot 42.

⁴⁷ Zie noot 40.

was van een spiritusfabriek wilde ze deze optimaal benutten. In plaats van de eerder geproduceerde 4.300 hectoliter per jaar wilde Noury overgaan tot een productie van 8.000 hectoliter per jaar. Hiervoor had de Lispin veel meer melasse nodig dan eerst. Dit stuitte op problemen bij de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek, die verwachtte uit deze melasse meer winst te kunnen behalen bij verwerking in de eigen fabriek.⁴⁸ Aangezien deze aanzienlijk groter was dan de Lispin had men ook minder kosten, naar eigen zeggen de helft van de kosten van de Lispin.⁴⁹ Op de achtergrond speelde ook de nieuwe gistfabriek van Noury & Van der Lande een rol.

Een bespreking in april 1951 tussen vertegenwoordigers van de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek en Noury & Van der Lande maakte duidelijk, dat de situatie heel anders lag nu de Lispin een onderdeel van Noury & Van der Lande was.⁵⁰ Was de vraag alleen van de Lispin gekomen, dan waren geen problemen gerezen. De Lispin beschouwde men als een kleine fabriek met een geringe productie; er was geen aanleiding deze dwars te zitten. Nu de situatie radicaal was veranderd, wenste men de melassevoorziening aan Herkenbosch in samenhang te zien met de behoefte aan melasse van de citroenzuurfabriek te Deventer.⁵¹ Men bleef voorlopig wel melasse leveren aan de citroenzuurfabriek van Noury & Van der Lande in Deventer, maar het werd deze laatste verboden om melasse door te leveren naar Herkenbosch. Indien er toch melasse, bestemd voor de citroenzuurfabriek, bij de Lispin terecht kwam, zou de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek de levering van melasse aan Deventer stopzetten.⁵² Toen de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek dan ook meende dat er melasse was doorgegeven aan Herkenbosch, werd met de levering van melasse gestaakt.

Dit gebeurde onrechtstreeks; men begon in 1952 met het beëindigen van de selectie van melasse voor de citroenzuurfabriek.⁵³ De bereiding van citroenzuur stelde bijzondere eisen aan de te verwerken melasse, waarvoor niet alle melasse geschikt was. Het beëindigen van de selectie

⁴⁸ Archief Akzo Herkenbosch, Lispin 1951-1953 Melasseoorlog, brief van de Lispin te Herkenbosch, 26 april 1951.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ Idem.

⁵¹ Idem.

⁵² Zie noot 42.

⁵³ Archief Akzo Herkenbosch, Lispin 1951-1953 Melasseoorlog, 2e nota inzake de moeilijkheden met de N.V. Zuid-Nederlandsche Spiritusfabriek te Bergen op Zoom met betrekking tot de melasseleveringen, 22 februari 1952.

Tijdens de melasseoorlog moest de Lispin zelf bieten verwerken.

kwam vrijwel neer op een weigering verder melasse te leveren. Noury & Van der Lande schreef hierop alle suikerfabrieken in Nederland aan met het verzoek melasse ter beschikking te stellen. Zij durfden echter geen van alle melasse aan Noury te verkopen, omdat ze te zeer afhankelijk waren van de C.S.M. en de Suikerunie, die ook de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek onder beheer hadden.⁵⁴ Als gevolg van deze verwikkelingen kreeg Noury & Van der Lande problemen met de melassevoorziening van de Lispin en de citroenzuurfabriek te Deventer. Voor de Lispin was enige verlichting mogelijk, doordat men suikerbieten ging verwerken. Deze suikerbieten werden haar geleverd door de Coöperatieve Vereniging voor de Afzet van Suikerbieten (C.O.V.A.S.), die reageerde met: "Limburg voor de Limburgers".⁵⁵ Nadat de productie in de gistfabriek op gang was gekomen, slaagde de Lispin er vanaf ± 1954

⁵⁴ Zie noot 42; Archief Akzo Herkenbosch, Lispin 1951-1953 Melasseoorlog, brief van de C.S.M. aan de Koninklijke Industriële Maatschappij voorheen Noury & Van der Lande N.V. te Deventer, 25 februari 1952.

⁵⁵ Archief Akzo Herkenbosch, Lispin 1951-1953 Melasseoorlog, bijlage bij brief van de heer Melman aan W.J.L. van der Lande, 3 januari 1966.

geleidelijk in meer melasse te kopen vlak over de Duitse grens en in Frankrijk. De Lispin werd wel nog tegengewerkt door prijsverlagingen voor de eindproducten, maar ze kon tenminste blijven produceren.

De situatie voor de citroenzuurfabriek lag geheel anders. Zij kon niet, zoals de Lispin, op een andere grondstof overschakelen. Alternatieven waren moeilijk te vinden. Behalve de problemen met de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek omtrent de melasseleveringen, bestond er een opzettelijk gecreëerd tekort aan melasse. Er was op dat moment een grote Amerikaanse vraag naar melasse voor bijzondere doeleinden, onder andere de vervaardiging van synthetisch rubber. Daardoor was in de Verenigde Staten schaarste ontstaan aan melasse voor de vervaardiging van citroenzuur. Aangezien voor de bereiding van citroenzuur slechts bepaalde soorten bietmelasse kunnen worden gebruikt, was een Amerikaanse vraag naar buitenlandse melasse ontstaan. Vooral op de Nederlandse markt, maar ook op de Deense, Belgische en de Franse was deze gestegen vraag duidelijk merkbaar, terwijl de melasse uit deze landen bijzonder geschikt was voor de bereiding van citroenzuur.⁵⁶ Daarom werd er melasse geëxporteerd, terwijl er op de binnenlandse markt een tekort bestond aan geschikte melasse. Noury & Van der Lande zette het Ministerie van Economische Zaken onder druk deviezen beschikbaar te stellen om in het buitenland melasse te kopen.⁵⁷ Het was in die jaren van opbouw, vlak na de oorlog, niet mogelijk zomaar goederen te importeren. Ten eerste had men voor de import vergunningen nodig en ten tweede bestond er een schaarste aan valuta, in het algemeen dollars, waarmee de importgoederen moesten worden betaald. Men moest deviezen bij het Ministerie van Economische Zaken aanvragen om de importen te betalen.

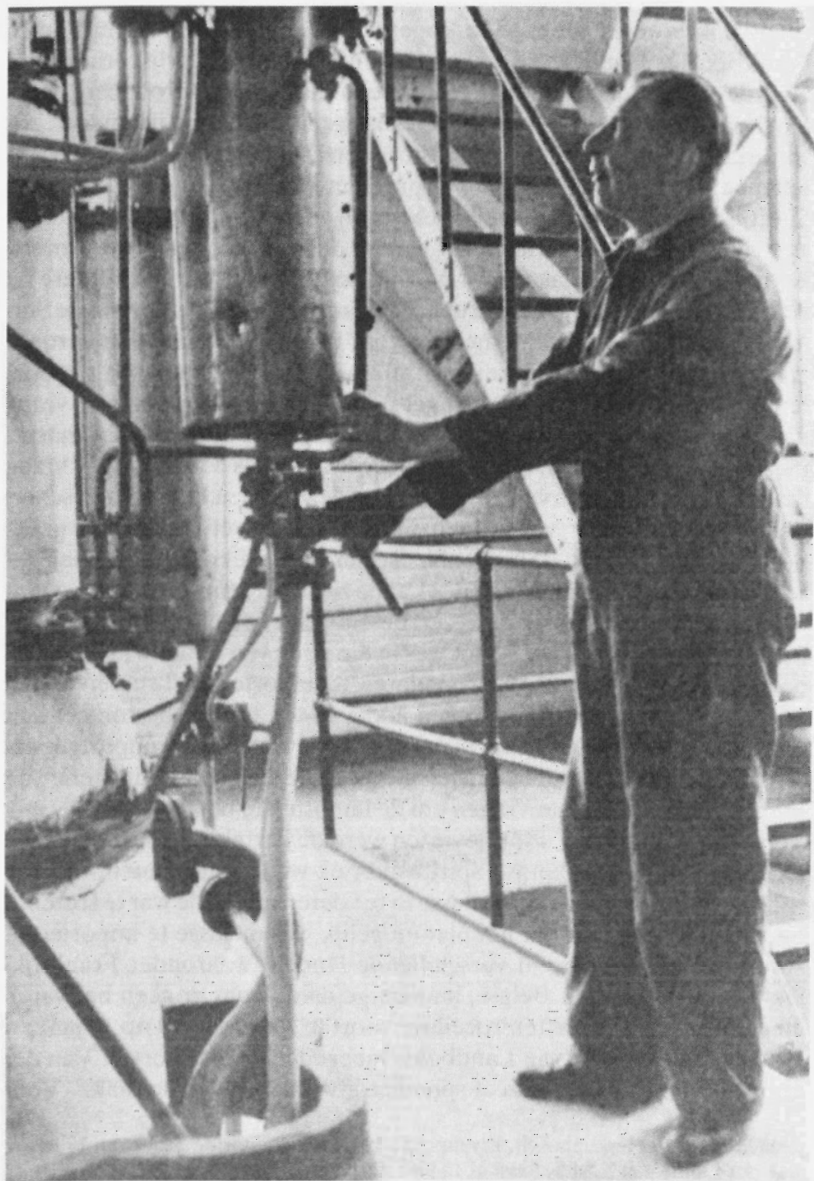
Vanwege de aanvraag voor deviezen werd de kartelprocedure, die men tegen de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek wilde aanspannen, tijdelijk stil gelegd om de pogingen melasse in te voeren niet in de war te sturen.⁵⁸ Spoedig bleek echter dat het niet mogelijk was melasse te importeren. Alle pogingen hiertoe in verschillende landen, waaronder Frankrijk, Duitsland, Ierland en België, hadden gefaald. Daar er geen bezwaren meer bestonden de kartelprocedure voort te zetten, werd op 19 januari 1952 aan de Minister van Landbouw meegedeeld dat Noury & Van der Lande prijs stelde op een zeer spoedige afwikkeling van de zaak.⁵⁹ Voor

⁵⁶ Archief Akzo Herkenbosch, Lispin 1951-1953 Melasseoorlog, brief van Noury & Van der Lande aan E.M.J. Sassen, 14 juni 1951.

⁵⁷ Zie noot 42.

⁵⁸ Zie noot 53.

⁵⁹ Idem.

Meesterbrander Piet Eijkelenberg aan de kolom, omstreeks 1950.

minister Mansholt van Landbouw bestond op dat moment de volgende situatie:

- ten eerste kon Noury & Van der Lande niet importeren, ondanks het feit dat de minister zijn medewerking had toegezegd;
- ten tweede had de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek de citroenzuurfabriek in een conflict met de Lispin betrokken, door de weigering geselecteerde melasse te leveren.

Dit laatste feit speelde uiteindelijk in het nadeel van de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek. Door haar indirecte weigering aan de citroenzuurfabriek te leveren, had zij zich als een kartel gemanifesteerd, terwijl zij volgens de geldende wetten geen kartel mocht zijn. Met haar weigering had de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek duidelijk laten zien dat zij de markt dicteerde en dat niemand om haar als enige aanbieder heen kon. Dit laatste was nog eens gebleken uit de briefwisseling tussen Noury & Van der Lande en de verschillende kleine suikerfabrieken, waaruit telkens naar voren kwam dat zij niet konden leveren omdat ze met handen en voeten aan de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek waren gebonden.⁶⁰ De statuten van deze laatste lieten hier overigens geen twijfel over bestaan. Zo stond in artikel 6.4 van de N.V. Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek te Bergen op Zoom met betrekking tot de suikerfabrieken het volgende:

“Zij zijn verplicht in Nederland geen melasse te verwerken op spiritus, potasch of/en gist, en er voor zorg te dragen, dat ook anderen de direct of indirect van hen afkomstige beetwortelen en melasse niet in Nederland op spiritus, potasch of/en gist zullen verwerken”.⁶¹

Uiteindelijk bleek een uitspraak van de minister overbodig, omdat de partijen elkaar na jaren van strijd vonden in een voor iedereen aanvaardbare oplossing.⁶²

Gedurende de hele periode dat de zogenaamde melasseoorlog heeft geduurd, was er evenwel geen sprake van, dat men elkaar het licht in de ogen niet gunde. Het waren allemaal familiebedrijven, ieder met een vast debiet. Aan hun marktaandeel waren ze allen zeer verknocht, omdat ze probeerden op zijn minst hun familiekapitaal te behouden. Om-

⁶⁰ Archief Akzo Herkenbosch, Lispin 1951-1953 Melasseoorlog, brieven nr 2974 t/m 2977 van Noury & Van der Lande aan verschillende suikerfabrikanten, 22/23 februari 1952.

⁶¹ Archief Akzo Herkenbosch, Statuten N.V. Zuid-Nederlandsche Spiritusfabriek te Bergen op Zoom, in Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van Vrijdag 26 en Zaterdag 27 Januari 1940, nr 19.

⁶² Zie noot 55.

dat er maar een paar families in deze bedrijven de dienst uitmaakten en men goed met elkaar bekend was, ging het nooit zover te proberen de ander geheel uit te schakelen. Met het langzaam verdwijnen van de familiebedrijven in de jaren zestig werd alles veel zakelijker. Hierdoor was het mogelijk dat Noury & Van der Lande in 1964 opnieuw ging samenwerken met de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek en de Delftse Gist- en Spiritusfabriek in het Spiritus Verkoopkantoor.

De Lispin als onderdeel van Noury & Van der Lande

In de eerste jaren na de overname van de Lispin door Noury & Van der Lande was de meeste aandacht gericht op de opbouw van het gistbedrijf. Geleidelijk groeide er behoefte aan andere activiteiten. Zo werd gestart met een proefproject, waarbij men de bijproducten van de alcoholfabriek concentreerde om hieruit glutaminezuur te isoleren.⁶³ Glutaminezuur wordt gebruikt als smaakversterker in gedroogde soepen. Na een paar jaar werd echter gestopt met dit project in verband met concurrentie uit Japan, waar men een biotechnisch proces had ontwikkeld met aanmerkelijk lagere kosten.⁶⁴ De alcoholproductie bleef gedurende deze periode beperkt tot ± 15.000 hectoliter. Meer kon men niet uit de oude uit 1926 daterende distillatie-eenheid halen met het reeds onder Raab ingevoerde meerploegensysteem.⁶⁵ Voor de afvalstoffen van de gist- en de spiritusfabriek had men de handelwijze hersteld, die reeds vóór de oorlog werd toegepast op de Lispin. De afvalstoffen werden uitgesproeid op arme zandgronden in de buurt van de fabriek met als gevolg dat de grond vruchtbaar werd. Het resultaat was dermate positief, dat men op een gegeven moment zo'n 16 hectaren land verhuurde aan landbouwers uit de omgeving.⁶⁶

Rond diezelfde tijd werden er door de Lispin nog meer activiteiten ontplooid. Zo begon men in 1962 met de fabricage van een nieuw product, dat geleidelijk aan een steeds belangrijker plaats zou innemen, namelijk dissolvine. Voor de productie hiervan werd binnen de Lispin een gloednieuwe afdeling opgericht. Dissolvine zelf is een zogenaamd sequestreermiddel, in dit geval een chemisch product dat in staat is metaal-

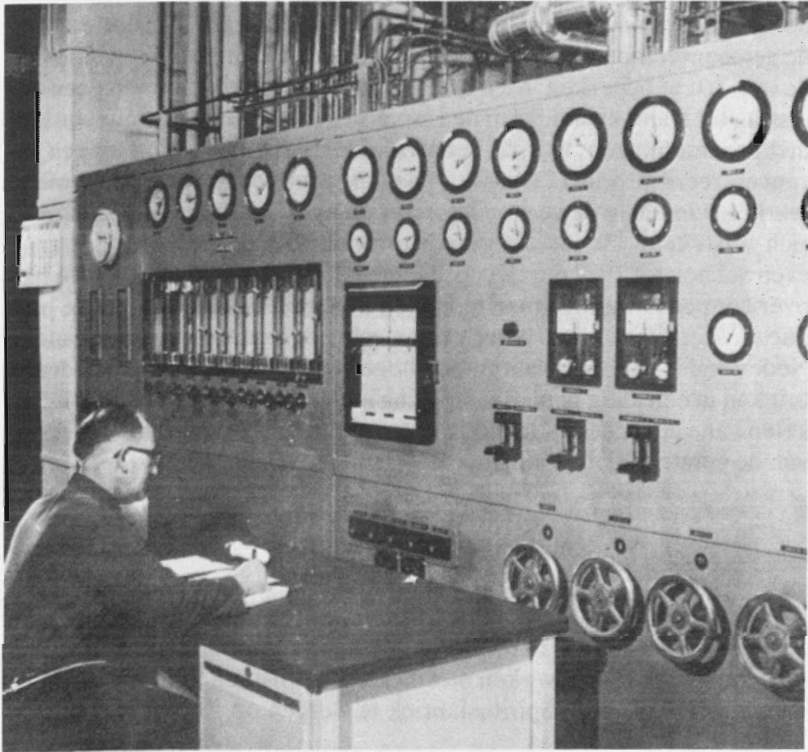
⁶³ Zie noot 8.

⁶⁴ Zie noot 8 en 40.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Archief Akzo Herkenbosch, De Eendragt, juni 1962, pag. 60.

ionen complex te binden.⁶⁷ Het vindt voornamelijk toepassing in de reinigings-, textiel- en papierindustrie. In datzelfde jaar 1962 werd ook het besluit genomen de spiritusfabriek te vernieuwen en uit te breiden. Hiertoe werd in Duitsland bij de firma Canzler uit Düren een nieuwe distillatie-eenheid besteld met een capaciteit van 25.000 hectoliter. Voordat deze nieuwe eenheid kon worden geïnstalleerd, moest men de toren verbouwen in verband met de omvang van de nieuwe eenheid, die meerdere verdiepingen hoog was. In 1963 werd de nieuwe distillatie-eenheid van de Lispin opgestart.

Meesterbrander Joep Heyligers bij het regelpaneel van de gemoderniseerde kolommen, 1965.

⁶⁷ Idem.

De uitbreiding van de alcoholactiviteit op de Lispin ging samen met een geleidelijke teruggang van de gistproductie.⁶⁸ Zij werd steeds minder winstgevend als gevolg van de sterke concurrentie en de verder te verwachten ontwikkelingen op de Europese markt als gevolg van de totstandkoming van de E.E.G. Uiteindelijk viel het doek voor de gistfabricage in juli 1964.⁶⁹ De Lispin produceerde op dat moment naast spiritus en dissolvine nog neo-conserviet, een kiemremmingsmiddel voor aardappelen, en vinasse als grondstof voor de veevoederindustrie. Aanvankelijk werd dit laatste product in verdunde vorm uitgespreid over de velden in de nabijheid van de fabriek. Dit ging evenwel gepaard met de nodige stank, waartegen steeds meer weerstand kwam uit het zich in de richting van de Lispin uitbreidende Herkenbosch. Tenslotte drong de gemeenteraad er bij de Lispin op aan maatregelen te treffen teneinde de overlast te beperken. Men dreigde zelfs met sluiting, indien geen oplossing tot stand kwam.⁷⁰ Op de Lispin was men intussen ver gevorderd met proefnemingen, waarbij het afvalwater werd ingedampt tot een geconcentreerd product, vinasse. Voor dit product probeerde men een markt te vinden in de veevoedersector, aangezien dit eiwitrijke product zich uitstekend leende als grondstof voor voederbrokken.⁷¹ Het zou evenwel nog tot 1972 duren voordat men alle technische problemen had overwonnen, waarmee men te maken kreeg bij de fabrieksmatige productie. Resultaat bij de afzet werd slechts behaald dank zij de unieke Nederlandse situatie, waarbij een hoge concentratie van veevoederfabrieken in een klein gebied samenging met grote kennis van het ontwikkelen van veevoerders. Gelukkig kon worden ontkomen aan de dreiging van de eerste milieusluiting in Nederland.⁷²

Aansluiting bij het Spiritus Verkoopkantoor

Eén jaar voor het 40-jarig jubileum van de Lispin in 1966 besloot men zich aan te sluiten bij het Spiritus Verkoopkantoor.⁷³ Na vijftien jaar ging men weer samenwerken met de Delftse Gist- en Spiritusfabriek en de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek te Bergen op Zoom. Het belang-

⁶⁸ Zie noot 55.

⁶⁹ Archief Akzo Herkenbosch, De Eendragt, 1964, pag. 111.

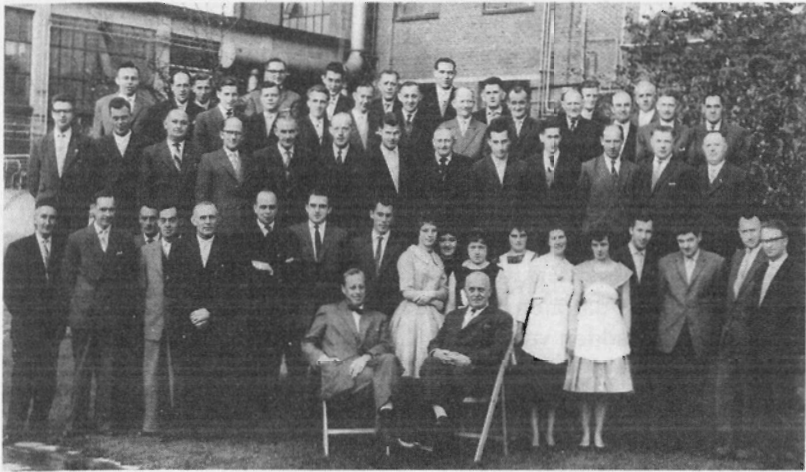
⁷⁰ Zie noot 40.

⁷¹ Idem.

⁷² Idem.

⁷³ Zie noot 42.

rijkste motief om weer aansluiting te zoeken bij het Spiritus Verkoopkantoor was de garantie, dat Noury & Van der Lande een gegarandeerd marktaandeel kreeg van 6½ procent op de afzetmarkt van spiritus.⁷⁴ De Lispin had nu het voordeel dat ze niet meer hoefde te vechten voor een marktaandeel met de daarbij behorende lage prijzen. Ook zocht de Lispin bescherming in het monopolie van het Spiritus Verkoopkantoor. Als enige aanbieder van alcohol stelde dit kantoor de prijzen vast in overleg met en met toestemming van het Ministerie van Economische Zaken. In het jubileumjaar 1966 fuseerde Noury & Van der Lande met Zwanenberg-Organon N. V.; het jaar daarop fuseerde men met de Koninklijke Nederlandse Zout N. V., onder de nieuwe naam Koninklijke Zout-Organon (K.Z.O.).⁷⁵ Het 40-jarig bestaan van de Lispin ging gepaard met de nodige festiviteiten. De gemeente Herkenbosch zag in het jubileum aanleiding een straat te vernoemen naar de Van der Lande's in verband met de vele verdiensten van de familie voor de Lispin en dus ook voor Herkenbosch. Tegelijk met het 40-jarig jubileum van de Lispin vierde ook meesterbrander Piet Eijkelenberg een jubileum aangezien hij al vanaf het prille begin in 1926 bij de Lispin werkte. In die tijd had hij voor de fiscus zo'n 130 miljoen gulden bij elkaar gedistilleerd.

Bij het 40-jarig jubileum in 1966 was het personeelsbestand aanzienlijk toegenomen.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Zie noot 55.

Sedert 1966 bleek steeds duidelijker dat de Lispin een klein onderdeel was van een groot concern, een feit dat niet zonder gevolgen bleek. Men was intussen onderdeel geworden van een internationaal concern, A.K.Z.O., omdat de K.Z.O. in 1969 met de Algemene Kunstzijde Unie (A.K.U.) was gefuseerd.⁷⁶ Aan het begin van de jaren zestig waren nog alle activiteiten, zoals inkoop, research, productie en verkoop in Herkenbosch geconcentreerd. Men deed alles zelf. Wanneer men in die tijd 100 kilo had verkocht, ging men het met de hele groep vieren. Elke medewerker voelde zich sterk betrokken bij het wel en wee van het bedrijf, omdat men met alles te maken had. In de jaren daarop volgden diverse reorganisaties, waarbij steeds meer onderdelen werden geconcentreerd in de hoofdvesting.⁷⁷ Zo verdwenen research en verkoop; de locatie werd een productiebedrijf. Dit had gevolgen voor de motivatie van de medewerkers en de betrokkenheid nam aan het begin van de jaren zeventig af. Toen er in 1972 ook nog problemen bij de Elektro-Chemische Industrie (E.C.I.) in Roermond ontstonden, stegen de onlustgevoelens ten top.

Sluiting van de E.C.I.-Roermond

De opeenvolgende reorganisaties werden in 1971 afgerond met integratie van alle werkmaatschappijen in Akzo.⁷⁸ De concernleiding streefde naar rationalisatie en concentratie van activiteiten onder het motto "big is powerfull". Zo verdween een aantal afdelingen van de Lispin te Herkenbosch en de E.C.I. te Roermond naar Akzo-vestigingen elders in het land. Bij de E.C.I. te Roermond leidde dit in 1972 tot grote onrust. In plaatselijke kranten verschenen artikelen over de E.C.I., waarin lokale vakbondsvoorzitters werden aangehaald. Een belangrijk punt voor de vakbond was, dat men niet alleen vreesde voor de gevolgen die de reorganisaties hadden voor de E.C.I., maar ook voor de Lispin. Men verbond het lot van de E.C.I. met dat van de Lispin. Dit bleek onder andere uit een kranteartikel van 29 januari 1972, waarin een vakbondslid zei:

"Als A.K.Z.O. haar Elektro-Chemische Industrie (E.C.I.) uit Roermond weghaalt, zijn ook de langste dagen van de Lispin in Her-

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Zie noot 42.

⁷⁸ Zie noot 40.

kenbosch geteld. De overplaatsing van de Limburgse Akzo-nederzettingen (inclusief Weert) aanvaarden wij niet".⁷⁹

Dit soort uitspraken konden niet anders dan onrust veroorzaken onder de 70 man personeel van de Lispin. Ook bij de gemeente Melick-Herkenbosch leidden deze berichten tot onlustgevoelens. Burgemeester Fey van Melick-Herkenbosch liet zich over de ontstane situatie als volgt uit in een interview:

"Desnoods zal de regering extra faciliteiten ter beschikking moeten stellen. Wij zullen ons anders met hand en tand tegen de sluiting verzetten".⁸⁰

Het personeel van de Lispin liet zich evenmin onbetuigd. Zo ontving het kringbestuur van de Vereniging voor Hoger Personeel-Akzo (V.H.P.-Akzo) een brief met het verzoek aan de directie te vragen duidelijkheid te verschaffen over het al dan niet voortbestaan van de Lispin.⁸¹ Dit naar aanleiding van de geruchten die de ronde deden en de verontrustende krantartikelen. De onrust duurde tot eind februari toen Akzo in een persbericht liet weten dat de E.C.I. binnen twee jaar de poorten zou sluiten, maar dat dit geen gevolgen zou hebben voor de Lispin.⁸²

De sluiting op termijn van de E.C.I. had uiteindelijk zelfs positieve effecten voor de Lispin. Als gevolg van de afnemende werkgelegenheid was nadrukkelijk vervangende werkgelegenheid voor de werknemers van de E.C.I. geëist. Deze kon alleen in Herkenbosch worden gevonden, zodat de sluiting van de E.C.I. te Roermond leidde tot plannen om met nieuwe activiteiten op de Lispin te starten.⁸³ Tevens werden plannen ontwikkeld om de infrastructuur te verbeteren. Als eerste werd begonnen aan het verhelpen van enige milieuproblemen, onder meer een gevolg van de onvoldoende functionerende vinasse-indamper. Deze problemen werden opgelost door het wijzigen van de installatie in combinatie met de aanleg van een nieuw reinigingssysteem. Eindelijk kwam het in Nederland tot industriële productie van vinasse. Aangezien bij het productieproces

⁷⁹ Archief Akzo Herkenbosch, Sluiting E.C.I. Roermond, Renovatie en uitbouw Lispin, periode 1969-1973, in *De Limburger* van 29 januari 1972.

⁸⁰ Archief Akzo Herkenbosch, Sluiting E.C.I. Roermond, Renovatie en uitbouw Lispin, periode 1969-1973, in *Limburgs Dagblad* van 1 februari 1972.

⁸¹ Archief Akzo Herkenbosch, Sluiting E.C.I. Roermond, Renovatie en uitbouw Lispin, periode 1969-1973, brief van de V.H.P.-Akzo aan de heer Garritsen, 4 februari 1972.

⁸² Archief Akzo Herkenbosch, Sluiting E.C.I. Roermond, Renovatie en uitbouw Lispin, periode 1969-1973, persbericht, 24 februari 1972.

⁸³ Zie noot 40.

toch nog een onaangename geur vrijkwam, ondervond Herkenbosch er tot aan de sluiting van de alcoholfabricage nadelen van.⁸⁴ Omdat de productie van alcohol verder geen problemen meer gaf, ontstond desondanks een vernieuwd vertrouwen in deze activiteit, op zijn beurt aanleiding voor het verder vernieuwen van de productiefaciliteiten.⁸⁵

De ligging van de Lispin in de zich sterk uitbreidende forensengemeente Herkenbosch zorgde er voor dat de bedrijfsleiding ging zoeken naar nieuwe activiteiten die de directe omgeving minder overlast zouden bezorgen.⁸⁶ De Lispin was inmiddels namelijk al aan drie kanten omringd geraakt door woonwijken, ook al produceerde het bedrijf voornamelijk stoffen die milieubezwaren opleverden, zoals spiritus, dissolvine, organische peroxyden en neo-conserviet.⁸⁷

De periode 1972-1988

In de jaren zeventig werd de productie van dissolvine in Herkenbosch verder uitgebreid. Dissolvine was een van de belangrijkste activiteiten van de Lispin geworden.⁸⁸ De productie van alcohol groeide mee; de afzet via het Spiritus Verkoopkantoor steeg geleidelijk van 30.000 hectoliter naar 35.000 hectoliter. Toen de productie van alcohol in 1976 50 jaar bestond, werd een nieuwe opslagtank voor alcohol in gebruik genomen. Aangezien een volle tank met een inhoud van 200 kubieke meter een waarde van 4,4 miljoen gulden aan accijns vertegenwoordigde – elke liter alcohol werd belast met 22 gulden accijns – werd om de opslagtank in een betonnen bak een hoog hek geplaatst.⁸⁹ Ondanks de gestegen afzet traden marktproblemen aan het licht. Zij waren het gevolg van ontwikkelingen binnen de E.E.G., die grenzen en markten wijd open stelde met als gevolg dat de markt werd overspoeld met goedkope buitenlandse alcohol, waardoor met name de prijs van industriële alcohol sterk onder druk kwam te staan.⁹⁰ De lagere prijs voor industriële alco-

⁸⁴ Idem.

⁸⁵ Idem.

⁸⁶ Archief Akzo Herkenbosch, Sluiting E.C.I. Roermond, Renovatie en uitbouw Lispin, periode 1969-1973, brief van H. Schröder, location manager, 22 juni 1972.

⁸⁷ Archief Akzo Herkenbosch, Sluiting E.C.I. Roermond, Renovatie en uitbouw Lispin, periode 1969-1973, brief van J. Jeurissen aan de leden van de begeleidingscommissie, 19 februari 1973.

⁸⁸ Archief Akzo Herkenbosch, Akzo Chemie Reporter van oktober 1975, pag. 3.

⁸⁹ Archief Akzo Herkenbosch, Akzo Chemie Reporter, 1976.

⁹⁰ Zie noot 42.

hol kon de Lispin niet compenseren met een hogere prijs voor alcohol ten behoeve van de gedistilleerdindustrie. Men moest concurreren: een hogere prijs voor consumptie-alcohol kon tot gevolg hebben dat de drankenindustrie zijn basisgrondstof in het buitenland ging kopen. Evenmin kon men zich op het verkoopkantoor verlaten. Akzo was net beboet in verband met prijsafspraken wegens het creëren van een monopoliepositie in de vezelhoek. Dit wilde men niet een tweede keer meemaken. Daarom stapte het concern uit het Spiritus Verkoopkantoor, waar sinds 1965 ook de Lispin in was vertegenwoordigd, omdat men van de monopoliepositie van dit kantoor af wilde.⁹¹ In verband met de beperkte omvang van de productie-installaties werd besloten zich volledig te richten op de markt voor gedistilleerd.⁹² Dit bracht met zich mee dat men meer aandacht moest besteden aan de kwaliteit van de alcohol, die optimaal diende te zijn. De overgebleven leden van het Spiritus Verkoopkantoor stemden er mee in, dat de Lispin zich geheel op de gedistilleerdmarkt richtte, indien de rest van de markt voor hen was. De

Het smaakpanel in 1987.

⁹¹ Idem.

⁹² Zie noot 40.

distillateurs waren tevreden met de nieuwe situatie, daar zij niet langer afhankelijk waren van één aanbieder op de markt die de prijs dicteerde.⁹³

De installaties werden voorzien van moderne meet- en regelapparatuur, zodat een constante hoogwaardige alcoholkwaliteit kon worden gegarandeerd. Voor de kwaliteitscontrole werd naast het traditionele smaakpanel ook de gaschromatografische analyse toegepast. De installaties waren nu zover geautomatiseerd, dat de gehele fabriek vanuit één plaats kon worden bediend. Op deze wijze werd het mogelijk om met vier medewerkers tienmaal zoveel te produceren als in de periode Raab, zodat een efficiënt werkende productie-unit was verkregen.

Sluiting van de alcoholactiviteit

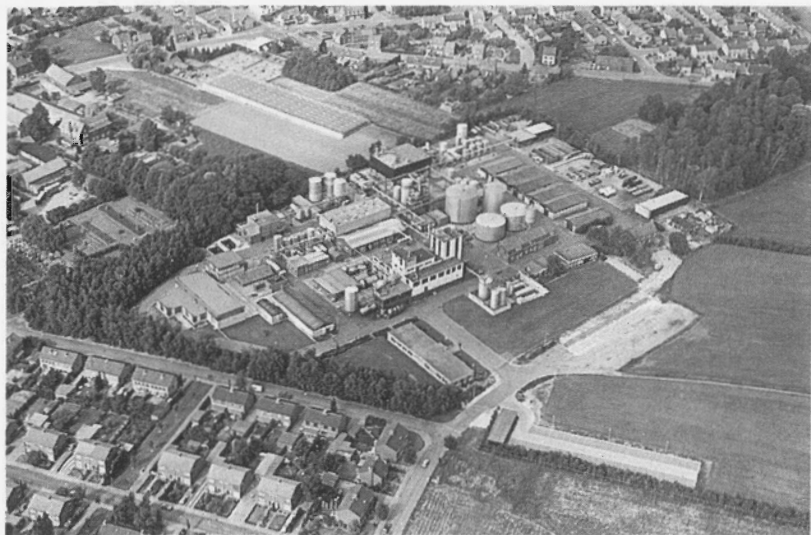
De stijgende energieprijzen leidden er tenslotte toe, dat de winsten steeds marginaler werden. Hierbij kwam nog het overschot aan wijnalcohol binnen de E.E.G., dat enorme afmetingen aannam.⁹⁴ Het gevolg van deze overschotten was, dat alle producenten in Europa hun product probeerden af te zetten ten koste van andere producenten. Een aantal wist zich gesteund door hun regering die allerlei beschermende maatregelen nam ten gunste van de eigen inlandse producenten, zoals subsidies. België, Duitsland en Nederland dreigden te worden overspoeld door gesubsidieerde Franse alcohol, waardoor de prijs steeds verder onder druk kwam te staan. Tenslotte zorgden nog twee factoren er voor dat men tot het besluit kwam om de alcoholactiviteit te beëindigen. Ten eerste kreeg de markt voor gedistilleerd een steeds kleinere omvang als gevolg van het afnemende alcoholgebruik en ten tweede kwam ook de vinasse-afzet onder druk te staan in verband met het volledig ineenzakken van de veevoedermarkt sedert de melkproductie ten gevolge van de superheffing sterk moest worden ingekrompen.⁹⁵

Binnen enkele jaren was de situatie op de markt voor consumptie-alcohol dusdanig veranderd, dat na een aantal jaren van bloei een volledige ommekomst had plaatsgevonden zonder enig zicht op verbetering. Daarom nam Akzo in juni 1988 het besluit na 62 jaar spiritusproductie te stoppen met de productie en de distillatiekolommen in Herkenbosch

⁹³ Zie noot 42.

⁹⁴ Zie noot 40.

⁹⁵ Idem.

Luchtfoto van de fabriek in 1987.

definitief stil te leggen.⁹⁶ Alcohol wordt op dit moment in Nederland alleen nog gemaakt door Nedalco, de opvolger van de Zuid-Nederlandse Spiritusfabriek, en door Heineken die graanalcohol voor eigen gebruik produceert.⁹⁷ Op het moment dat de alcoholproductie in Herkenbosch werd stilgelegd, was dissolvine al het belangrijkste product van de locatie. In 1988 vierde dit product zijn 25-jarig jubileum op de Herkenbosche locatie. In dat jaar werd er een nieuwe fabriek voor dissolvine officieel in gebruik genomen om tegemoet te kunnen komen aan de stijgende vraag.⁹⁸ Met deze opening sloeg Herkenbosch een nieuwe richting in met een veelbelovende toekomst, op het moment dat na 62 jaar werd gestopt met de fabricage van een ander succesvol product: alcohol.

⁹⁶ Idem.

⁹⁷ Zie noot 42.

⁹⁸ Archief Akzo Herkenbosch, Akzo Chemie Reporter van januari 1988.

LIMBURGS BIOGRAFISCH REPERTORIUM, aflevering III

Selectie van 23 biografieën

Anten	1851-1913	kunstschilder	Kellens
Barbin	1680-1764	hoogleraar	Kellens
Bosquet	1814-1880	apotheker	Dorren
Cavenne	1777-1856	ingenieur	Starmans
Clerinx	1816-1898	orgelbouwer	Kellens
Dirk II	1220-1260	heer van Valkenburg	Bloemen-Van der Grinten
Écrevisse	1804-1879	literator	Starmans
Meester van Elsloo		beeldsnijder	Kellens
Geuns	1706-1776	natuurkundige	Kellens
Guffens	1823-1901	kunstschilder	Kellens
Habets	1829-1893	priester	Kellens
Lom	1600-1653	annunciate	Bloemen-Van der Grinten
Mantelius	1599-1676	dichter	Kellens
Paquay	1878-1936	geschied- kundige	Kellens
Picard	1706-na 1760	orgelbouwer	Kellens
Puteanus	1574-1646	historiograaf	Bloemen-Van der Grinten
Puteanus	1532-1608	miniaturist	Kellens
Rivo	± 1345-1403	liturgicus	Kellens
Seipgens	1837-1896	toneelschrijver	Kellens
Spalbeek, van	± 1247-na 1304	moniale	Kellens
Steffeswert, van	eind 15de eeuw-na 1524	beeldsnijder	Kellens
Wendelen	1580-1667	astronoom	Kellens
Wolters	1793-1859	waterstaat- kundige	Kellens

LIMBURGS BIOGRAFISCH REPERTORIUM, aflevering III

Selectie van 23 biografieën

Anten	1851-1913	kunstschilder	Kellens
Barbin	1680-1764	hoogleraar	Kellens
Bosquet	1814-1880	apotheker	Dorren
Cavenne	1777-1856	ingenieur	Starmans
Clerinx	1816-1898	orgelbouwer	Kellens
Dirk II	1220-1260	heer van Valkenburg	Bloemen-Van der Grinten
Écrevisse	1804-1879	literator	Starmans
Meester van Elsloo		beeldsnijder	Kellens
Geuns	1706-1776	natuurkundige	Kellens
Guffens	1823-1901	kunstschilder	Kellens
Habets	1829-1893	priester	Kellens
Lom	1600-1653	annunciate	Bloemen-Van der Grinten
Mantelius	1599-1676	dichter	Kellens
Paquay	1878-1936	geschied- kundige	Kellens
Picard	1706-na 1760	orgelbouwer	Kellens
Puteanus	1574-1646	historiograaf	Bloemen-Van der Grinten
Puteanus	1532-1608	miniaturist	Kellens
Rivo	± 1345-1403	liturgicus	Kellens
Seipgens	1837-1896	toneelschrijver	Kellens
Spalbeek, van	± 1247-na 1304	moniale	Kellens
Steffeswert, van	eind 15de eeuw-na 1524	beeldsnijder	Kellens
Wendelen	1580-1667	astronoom	Kellens
Wolters	1793-1859	waterstaat- kundige	Kellens

ANTEN, Joseph Gregorius Fidelus Adam (Djef). Kunstschilder en geschiedschrijver.

Geboren te Hasselt, 18 juni 1851, aldaar overleden, 24 februari 1913; zoon van Joannes Petrus Anten, koopman, en Anna Christina Wage-mans; bleef ongehuwd.

Djef Anten genoot slechts lager onderwijs en volgde daarna schilder- en tekenlessen aan de Academie te Hasselt, waar onder meer Michel Ge-raerts zijn leraar was. Kunstschilderen was zijn passie en de Limburgse Kempen vormde zijn geliefkoosd onderwerp. Aanvankelijk schilderde hij vooral in een romantisch-klassieke stijl. Rond 1880 kwam hij in contact met de landschapsschilder J.Th. Coosemans, een knap colorist, die zich toen in Genk kwam vestigen. Anten verafgoedde Coosemans en begon in dezelfde stijl te schilderen: meer impressionistisch, met een zeer eigen coloriet. Anten schilderde de wisselende seizoenen in de hei-de en bossen rond Hasselt en Genk. Bekende werken van hem zijn: Abeelstammen, Eerste Bladeren, Najaarszicht, Decembermorgenstond, Rijn en Mist, Moerassen van Bockrijck, Een weg in de Dennebossen.

Sedert 1882 werkte hij mee aan tentoonstellingen in binnen- en buiten-land. In mei 1946 werd te Hasselt een retrospectieve Djef Anten ge-houden. Anten interesseerde zich ook voor het culturele leven in zijn breedste betekenis. Zo leverde hij verschillende geschiedkundige bij-dragen over Hasselt's verleden in l'Ancien Pays de Looz en in dagbla-den als De Gazet van Hasselt en De Onafhankelijke. Daarnaast was hij toneelschrijver en acteur. Voor de Koninklijke Maatschappij Minerva, waarvan hij 25 jaar lid was, schreef hij een historisch drama, Edele Harten, opgevoerd op 3 maart 1904, en een blijspel, O! die verwenschte automobielen. Ook in de politiek was hij actief, eerst als gemeente-raadslid (1895) en vanaf 1900 als schepen van openbare werken te Has-selt. Sedert 1892 zetelde hij in de Provincieraad van Limburg en na 1909 was hij lid van de Bestendige Deputatie. Tenslotte was hij ook di-recteur van de tekenacademie te Hasselt. Hij overleed in zijn geboorte-stad in 1913.

Archief:

Rijksarchief Hasselt, verscheidene historische notities over Hasselt; Cfr. Bussels, C.M., Inventaris van het Oud Archief van de stad Hasselt, Brussel 1966, pag. 12.

Werken:

Quelques pages concernant les notices publiées sur la Chapelle de St. Servais appelée communément "Sainte-Croix" dans l'Église paroissale de Hasselt, Hasselt 1909; met A. Hansay, Deux chartes inédits de 1315 et 1359 concernant les monnayeurs du comté de Looz, in: Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique, 78, 1909, pag. 193-204; Losse aantekeningen over en rond Sint Corneliskapel te Hasselt, Hasselt z.j.

Literatuur:

Swennen, H., Aantekeningen over Limburgsche schilders, in: *Limburgsch Jaarboek* 3, 1894-1895, pag. 87-90; Gessler, J., Djef Anten, in: *L'ancien Pays de Looz* 17, 1913, pag. 17-19 (portret); Droogmans, J., De landschapschilder Djef Anten, 1851-1913, in: *De tijdspiegel* 1, 1946, nr 2, mei, pag. 2-6; Idem, De essayist Z.E.H. Jozef Geurts en de kunstschilder Djef Anten, in: *Verzamelde Opstellen*, deel I, Hasselt 1955, pag. 188-193; Houbart-Wilkin, S., s.v. Anten, in: *Biographie Nationale* (B.N.) 29, 1957, kol. 131-132; *Het Limburgs landschap omstreeks 1900*, Anten-Maclot-Theunissen-Van Doren, Provinciaal Begijnhof Hasselt, 20.10/18.11.1973, tentoonstellingscatalogus, Hasselt 1973; Driessen, M., De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapschilders, in: *Vlaanderen* 28, 1979, nr 169, maart-april, pag. 84.

M. Kellens

BARBIN, Paul. Hoogleraar, predikant.

Geboren te Marchenoir (département Loir-et-Cher, France) in 1680, overleden te Maastricht op 13 augustus 1764; zoon van Jean Barbin de Telliers, predikant, en Jeanne Derval; trouwde in 1708 te Hodimont (prinsbisdom Luik) met Jeanne Marie Jacob; ze kregen negen zoons en zeven dochters.

Een maand na de herroeping van het Edict van Nantes (1685) week hij met zijn ouders uit naar de Republiek. Zijn vader werd predikant van de Waals gereformeerde gemeente, eerst te Haarlem (1686-1698) en daarna te Leiden (1701-1718).

Paul Barbin studeerde sedert 1701 theologie aan de universiteit van Leiden, zijn woonplaats. In 1706 werd hij veldprediker bij een regiment in-

fanterie. In 1708 benoemde de Raad van State hem tot predikant te Limburg aan de Vesder en Hodimont. Zijn positie als hervormd predikant op katholiek Luiks grondgebied was nogal precair, zodat hij in 1711 maar al te graag een beroeping aanvaardde als predikant van de Waals gereformeerde gemeente te Maastricht. Hem werd daarna ook het professoraat in de wijsbegeerte opgedragen aan de Illustre School ter plaatse, maar het is niet duidelijk wanneer. Hij promoveerde in de wijsbegeerte aan de Leidse Hogeschool op 5 oktober 1736, remissa disputatione. Dat wil zeggen dat hij bij zijn promotie was vrijgesteld van examens. Dat zou erop kunnen wijzen dat hij al voordien was benoemd tot hoogleraar. Hij verkreeg emeritaat als predikant in 1750, maar bleef als hoogleraar in functie tot januari 1764, enkele maanden voor zijn dood. Hij werd begraven in de Sint-Janskerk te Maastricht.

Literatuur:

Sassen, F., *De Illustre School te Maastricht en haar Hoogleraren* (1683-1794), in: *Mededelingen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, klasse Letteren*, nieuwe reeks, 35, 1, Amsterdam/Londen 1972, pag. 36-41; Boudin, H.R., s.v. Barbin, in: *B.N.* 40, 1977-1978, kol. 21-25.

M. Kellens

BOSQUET, Joseph Augustinus Hubertus de. Apotheker, paleontoloog.

Geboren te Maastricht op 7 februari 1814, overleden aldaar op 28 juni 1880; zoon van J.G.A. de Bosquet, ontvanger der belastingen te Lanaken, en M.J.M. Mollée; was ongehuwd.

De Bosquet, die zich altijd eenvoudig J. Bosquet noemde, volgde lager onderwijs te Maastricht. Daarna ging hij in de leer bij de apotheker Fred. Henkelius (1783-1859), waar hij in 1834 het apothekersdiploma haalde. Henkelius, die naast apotheker tevens paleontoloog was, leidde hem ook in de studie van de versteende voorwereldlijke levensvormen. Door zelfstudie en onderzoek ontwikkelde Bosquet zich langzamerhand tot één van de meest geziene paleontologen van Europa in de negentiende eeuw. In de loop der jaren legde hij een zeer grote en waardevolle collectie van krijtfossielen aan. Zijn belangrijkste arbeidsterrein

waren de zogenaamde crustacea oftewel schaaldieren en kreeften. Hij correspondeerde met bekende wetenschappers, zoals Charles Darwin. Deze noemde één van de door hem ontdekte fossiele kreeftensoort naar hem: de *Polliceps Bosqueti*.

Meer dan 22 publicaties heeft De Bosquet op zijn naam staan. De twee werken die hem het meeste aanzien bezorgden waren de “*Monographie des crustacés fossiles du terrain crétacé du Duché de Limbourg*” (1854) en de “*Monographie des brachiopodes fossiles du terrain crétacé supérieur du Duché de Limbourg*” (1859). Ook publiceerde hij overzichten van fossiele vondsten in het Limburgse krijt. Bosquet heeft de meeste van zijn werken zelf geïllustreerd. Hij vervaardigde bewonderenswaardig nauwkeurige tekeningen van de minuscule fossielen, die hij met een speciaal projectie-apparaat vergrootte. Om zelf de platen te kunnen vervaardigen, had hij zich de techniek van het steendrukken aangeleerd.

Vanwege zijn wetenschappelijke kwaliteiten werd hij in 1852 benoemd tot correspondent en lid van de staatscommissie tot beschrijving van de bodemgesteldheid en de vervaardiging van een geologische kaart van Nederland. Secretaris was Dr W.C.H. Staring, de “vader van de Nederlandse geologie”. Bosquet werd één van zijn nauwste medewerkers en vrienden. Door interne tegenstellingen werd de commissie echter al in 1855 weer ontbonden en zou Staring het project alleen afmaken. In 1856 werd Bosquet benoemd tot lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen in Amsterdam en in 1864 volgde een ere-doctoraat aan de universiteit van Groningen. Ook in het buitenland werden zijn wetenschappelijke verdiensten erkend. Zo verleende het Londens geologisch genootschap hem in 1868 een gouden medaille.

De Bosquet, die als een zeer bescheiden en teruggetrokken man in Maastricht leefde, stond in zijn woonplaats alleen als apotheker bekend. Van zijn wetenschappelijke prestaties hadden slechts weinig plaatsgenoten gehoord. Na de dood van zijn leermeester Henkelius had hij diens apotheek overgenomen en zou deze meer dan dertig jaren voortzetten. In 1865 werd hij door de Kroon benoemd tot lid van de Geneeskundige Raad voor Limburg en Noord-Brabant. Deze raad moest de inspecteurs en adjunct-inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht bijstaan in het onderzoek naar de staat van de volksgezondheid en de uitvoering van de gezondheidswetten van 1865.

Joseph de Bosquet overleed in 1880 na een langdurige ziekte. Van zijn nalatenschap is veel verloren gegaan door het slechte beheer ervan door zijn erfgenaam, zijn zogenaamde “pleegzoon” Mathias Boumans. Zijn

omvangrijke verzameling fossielen is bewaard gebleven en bevindt zich in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen te Brussel.

Werken:

Voor een volledig overzicht van zijn publicaties, zie Kruytzer, E.M., J. Bosquet, apotheker en paleontoloog 1814-1880, in: *Natuurhistorisch Maandblad*, 52 (1963), pag. 95-103, met een volledig overzicht van Bosquet's publicaties.

Literatuur:

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (N.N.B.W.) IV, 1918, pag. 251-252; *Nationaal Biografisch Woordenboek* (N.B.W.) III, Brussel 1968, pag. 103-105; Geyn, W.A.E. van de, Staring's medewerker uit Limburg, in: *Verhandelingen van het Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en koloniën*, Geologische Serie XIV, 1944-1945, pag. 205-214; Ubaghs, C., Notice biografique de Joseph Augustin Hubert Bosquet, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (P.S.H.A.L.) 18, 1881, pag. 406-414.

H. Dorren

CAVENNE, François Alexandre. Ingenieur, regeringscommissaris.

Geboren te Arigny St. Benoit (departement der Aisne, Frankrijk) op 3 mei 1777, overleden te Parijs op 11 april 1856; zoon van Quentin Alexandre Cavenne en Marie Anne Godart; hij huwde met Thérèse Adelaïde Victoire Dupont.

François Alexandre Cavenne was afkomstig uit een geslacht van landbouwers. Hij volgde van 1794 tot 1797 onderwijs aan de École Polytechnique, waarna hij, met de titel "ingénieur ordinaire des ponts et chaussées", naar Maastricht werd gezonden. Daar werkte hij mee aan talrijke grote publieke werken die in het departement van de Nedermaas, gedurende de periode van de Republiek en de eerste jaren van het Keizerrijk, tot stand kwamen.

Op 13 juni 1799 volgde ingenieur Cavenne Nicolas Girard op als "commissaire du Directoire exécutif", die ontslag had genomen wegens moeilijkheden met enkele vooraanstaande ambtenaren. In deze functie

van commissaris had François Cavenne in het departement van de Nedermaas de leiding over de vestiging en de organisatie van de Franse instellingen. Hij bevorderde de uitbouw van de departementale administratie en de openbare werken, zoals de weg Tongeren-Maastricht en de ombouw van het kasteel Rekem tot een bedelaarsgesticht. Tevens zag hij toe op een stipte naleving van de wetten, in het bijzonder op die van het verbod godsdienstoefening. De korte periode gedurende welke hij het ambt van commissaris uitoefende, was er een van betrekkelijke rust. De omverwerping van het Directoire en de machtsovername van Napoleon, waarbij de weg van een meer autoritaire staatsvorm werd ingeslagen, werd door Cavenne onmiddellijk toegejuicht. Hij bleef het ambt van commissaris vervullen totdat, op grond van de wet van 17 februari 1800, de prefectuur werd ingesteld. Nadat er een prefect was benoemd, werd Cavenne op 17 april 1800 benoemd tot "conseiller de préfecture", welke functie hij uitoefende tot zijn ontslag op 25 mei 1801.

Na zijn ontslag als "conseiller de préfecture" keerde François Cavenne naar Frankrijk terug, waar hij een verdienstelijke loopbaan doorliep. In 1810 werd hij hoofdingenieur in het departement van de Doire (Piemont). Twee jaar later, in 1812, werd hij overgeplaatst naar Lyon, waar hij plannen ontwierp voor het Rhône-kanaal. In 1825 werd Cavenne benoemd tot "inspecteur divisionnaire", in 1831 tot "inspecteur général" en in 1842 tot "directeur de l'École des Ponts et Chaussées". Op 7 mei 1840 werd hij verheven tot "commandeur de la Légion d'honneur" en vanaf 1848 was hij vice-president van het "conseil général des ponts et chaussées". Napoleon III vertrouwde hem in 1852 een senaatszetel toe. In 1855 trok François Cavenne, 83 jaar oud, zich terug uit het openbaar bestuur. Een jaar later stierf hij te Parijs.

Werken:

Statistique du département de la Meuse-Inférieure, Maastricht 1802.

Literatuur:

Corten, G.J.P.M., *Alignements Droits*. De ontwikkeling van het wengeniet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXXII*, 1987, pag. 1-26; Hardenberg, H., *Inventaris van de archieven van het Arrondissement Maastricht van het Departement van de Nedermaas (1794-1814)*, 's-Gravenhage 1914, passim; Hoefler (red.), "Cavenne", in: *Nouvelle Biographie Générale* deel 9, Parijs 1888, kol. 299; Roppe, L., Panhuysen, G.W.A. en Nuyens, E.M., *De decadaire, resp. maandelijk-*

se rapporten van de commissarissen van het Directoire Exécutif in het departement van de Nedermaas (1797-1800), Maastricht 1956, pag. 28-29; Roppe, L., "F.A. Cavenne, regeringscommissaris in het Departement der Nedermaas", in: *Limburg* 36, 1957, pag. 8-10; Roppe, L., "Cavenne", in: *N.B.W.* deel 2, Brussel 1966, kol. 114-116.

J. Starmans

CLERINX, Jan Arnold. Orgelbouwer.

Geboren te Sint-Truiden op 3 augustus 1816, aldaar overleden op 15 november 1898; zoon van Pieter Jan Clerinx, tingietier, en Barbara Beyns; bleef ongehuwd.

Arnold Clerinx ging in de leer bij de orgelbouwer P.F. van Dinter en vestigde zich in 1842 als zelfstandig orgelmaker in zijn geboortestad, waar hij tot 1880 zijn beroep uitoefende. De laatste jaren van zijn leven wijdde hij aan uurwerkreparatie.

In 1847 werd hem een octrooi verleend voor een systeem met één doorlopende windlade, die vanuit twee klavieren bespeelbaar is. De meeste van zijn orgels zijn volgens dit stramien gebouwd. Voor kleinere kerken bouwde Clerinx éénmanuaalsorgels, gedisponeerd met acht tot tien registers. Kenmerkend voor zijn instrumenten is de soliede constructie van het pijpwerk, terwijl de orgelkasten en de klankdisposities invloeden vertonen van de late rococo.

Tot nu toe werden 75 orgels van Clerinx teruggevonden, waarvan nog 31 in de oorspronkelijke toestand. Hij was vooral werkzaam in Limburg en Luiks Haspengouw. Tot zijn beste orgels rekt men die in de basiliek te Kortenbos (Nieuwerkerken), te Velm en Groot-Gelmen (Sint-Truiden), te Kortijs (Gingelom), te Opheers (Heers) en te Kerniel (Borgloon). Bekende leerlingen van Clerinx waren de Duitser Frederik Ruëf, die in 1856 te Sint-Truiden een eigen atelier opende, en de Nederlander Jan J. Leyser, die circa 1860 vennoot werd in de firma Pereboom-Leyser te Maastricht. De stijl van deze groep orgelbouwers kan worden aangeduid als romantisch classicisme, waarvan Arnold Clerinx de voornaamste vertegenwoordiger is.

Literatuur:

Gregoir, L.G.J., *Historique de la facture et des facteurs d'orgue*, Ant-

werpen 1865, tweede druk Amsterdam 1972; Humblet, E., Een St. Truidens orgelmaker: Arnold Clerinx (1816-1898), in: *De praestant* 12, 1963, pag. 95-99; Potvlieghe, G., s.v. Clerinx, in: *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen* deel 2, Brussel 1973, pag. 149-150; Lochner, F., Arnold Clerinx (1816-1898), facteur d'orgues limbourgeois, licentiaatsverhandeling aan de Université Libre de Bruxelles, 1984-1985; Lochner, F., Een Limburgs orgelbouwer: Arnold Clerinx (1816-1898), in: *Limburg* jg LXV, 1986, afl. 5, pag. 218-235; Kriek, H., Arnold Clerinx, orgelmaker te Sint-Truiden (1816-1898), in: *De mixtuur* 12, 1981, nr 35, pag. 165-170.

M. Kellens

DIRK II, heer van Valkenburg.

Dirk II werd circa 1220 te Valkenburg geboren en overleed op 15 oktober 1268 te Keulen. Hij was de oudste zoon van Dirk I, heer van Valkenburg, en diens tweede vrouw Beatrix van Kyrburg-Dhaun. Dirk II huwde 1) Bertha van Limburg-Montjoie; uit dit huwelijk werd een zoon geboren, Walram de Rosse; 2) Johanna van Loon; uit deze verbintenis kwamen verschillende dochters voort.

Dirk I overleed in 1228. Zijn zoon Dirk II was toen ongeveer acht jaar oud. Vandaar dat Beatrix, de vrouw van de overleden heer van Valkenburg, het bestuur waarnam voor haar minderjarige zoon. In 1237 is voor het eerst sprake van Dirk II als heer van Valkenburg. Door zijn huwelijk met Bertha van Limburg-Montjoie werden Monschau, Sittard en een deel van Heerlen aan de heerlijkheid Valkenburg toegevoegd. Uit het tweede huwelijk met Johanna van Loon kwamen enkele dochters voort waaronder Adelheid, die abdisse werd van het adellijk klooster Munsterbilden, en Beatrix, die met de Roomse koning Richard van Cornwallis huwde.

Dirk II speelde een belangrijke rol in de conflicten van de stad Keulen met zijn heer, de vorst-aartsbisschop Conrad van Hochstaden. In 1257 stelde Dirk zich aan het hoofd van de stedelijke troepen, die bij Frechen streden voor het behoud van hun privileges. De aartsbisschop moest met zware verliezen het veld ruimen. Toen in 1261 Engelbertus van Valkenburg, een broer van Dirk II, tot vorst-aartsbisschop van Keulen werd benoemd, werden de banden met de Keulse bevolking verbroken.

Dirk II koos de zijde van zijn broer. Deze kreeg al snel onenigheid met zijn onderdanen over belastingen, die werden opgelegd om de bouw van de dom te bekostigen. De stad Keulen verbond zich met Gelre, Limburg en de bisschoppen van Luik en Münster. Dirk II en Engelbertus kregen de steun van de hertog van Brabant, die nog een appeltje had te schillen met de bisschop van Luik, omdat deze de stad Maastricht bedreigde. Bij de strijd tussen beide partijen in 1267 te Zülpich (ten zuidoosten van Düren) werd Engelbertus verslagen en gevangen genomen. Dirk II trachtte daarom samen met de hertog van Brabant de stad Keulen binnen te dringen om daar het conflict in hun voordeel te beslechten. Helaas werd hun list bekend en bij het gevecht binnen de stadsmuren vond Dirk II op 15 oktober 1268 de dood.

Literatuur:

Corsten, S., Genealogische Uebersicht zur Geschichte der Herrschaften Wassenberg, Heinsberg und Valkenburg im hohen Mittelalter, in: *Heimatkalender des Selfkantkreisses Geilenkirchen-Heinsberg* 22, 1972, pag. 11-17; Strabeek, G. van, *Engelbertus van Valkenburg, Valkenburgse koppen*, Valkenburg 1963; Schurgers, H.J., Notten, J. en Pluymaekers, L., *Geschiedenis van Valkenburg-Houthem*, Valkenburg 1979; Ubaghs, G., *Geschiedenis van het land van Valkenburg*, Leuven 1858; Venne, J.M., *Van de Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden*, Valkenburg 1951; Welters, A., *Uit Valkenburgs verleden*, Valkenburg 1968, pag. 25-29.

M. Bloemen-Van der Grinten

ÉCREVISSE, Pieter. Literator, publicist.

Geboren op 3 juni 1804 te Obbicht, overleden te Eeklo (Oost-Vlaanderen) op 16 december 1879; zoon van de papierfabrikant Herman Franciscus Dominicus Écrevisse en diens echtgenote Maria Gertrudis Claesens; huwde op 8 juni 1833 te Sittard met Hubertina Burgens; zij kregen drie dochters en een zoon.

Vanwege een lichamelijke handicap was Pieter Écrevisse niet geschikt voor arbeid in de fabriek van zijn vader. Zijn ouders besloten hem te laten studeren. Na de lagere school ging hij in 1816 naar de kostschool van pater Stanislas van Cooth te Grevenbicht. Op 20 juli 1826 legde hij

zijn onderwijzersexamen vierde graad af. Op aanbeveling van Van Cooth werd Écrevisse met dit diploma aangenomen als leraar in de oude talen bij de abdij van Val Dieu in de buurt van Aubel (Luik). Daar het klassieke onderwijs aan particuliere inrichtingen in 1827 werd verboden, werd het College van Val Dieu opgeheven. In oktober 1827 behaalde Pieter Écrevisse het onderwijzersexamen derde graad, waarna hij in het voorjaar van 1828 een betrekking aanvaardde aan de befaamde Amsterdamse kostschool van A.C. Oudemans, een bekend pedagoog en taalkundige. Naast zijn onderwijstaak studeerde Écrevisse 's avonds wiskunde. Zijn verblijf in Amsterdam eindigde in 1829 toen hij om gezondheidsredenen werd gedwongen naar Limburg terug te keren. Na een kort verblijf in Born begaf hij zich naar Charleroi, waar hij aan het atheneum onderwijs gaf in de wiskunde en in de Nederlandse letterkunde. Bij het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830 had de anti-Hollandse reactie tot gevolg dat het onderwijs in de Nederlandse letterkunde aan het atheneum te Charleroi werd afgeschaft. Pieter Écrevisse ging vervolgens in Leuven rechten studeren. Daar legde hij op 5 augustus 1831, tijdens de Tiendaagse Veldtocht, zijn kandidaatsexamen af. Een dag nadien vertrok hij als vrijwilliger naar het Belgische leger te Heyst-op-den-Berg en raakte op 11 augustus gewond tijdens gevechten in de buurt van Leuven.

Na voltooiing van zijn studie in 1833 vestigde hij zich als advocaat, verbonden aan de rechtbank van Tongeren, te Sittard. Daar was hij naast zijn ambtelijke bezigheden ook werkzaam als leraar handelskennis en boekhouden aan het College van J.A. Kallen. Tevens gaf hij samen met hoofdonderwijzer J.B. Pothast een jaarboekje uit, getiteld: Nieuwe Sittardsche Almanak tot nut en vermaak voor 1837. Een leesboek voor alle standen. Hier toonde Écrevisse voor het eerst zijn publicistische aanleg met politieke, historische en literaire bijdragen. Écrevisse was ook actief in de Sittardse gemeentepolitiek. Hij werd bij de verkiezingen van 21 november 1838 als gemeenteraadslid gekozen. Op 9 januari 1839 legde hij de eed van trouw aan de koning en de grondwet van België af. Écrevisse sprak zich duidelijk uit vóór de Belgische nationaliteit. In mei 1838 ondertekende hij de Sittardse petitie om afscheiding van België te voorkomen. In 1839 werd hij secretaris van het in dat jaar opgerichte Comité Patriotique. De terugkeer van oostelijk Limburg onder Nederlandse souvereiniteit was echter onafwendbaar en op 21 juni 1839 verliet Écrevisse met zijn gezin zijn woonplaats Sittard.

Op voordracht van de gouverneur van Oost-Vlaanderen, baron L. de Schiervel, had Écrevisse het ambt van vrederechter in Eeklo aanvaard.

In mei 1840 werd Écrevisse gekozen in de Provincieraad van Oost-Vlaanderen. Daar voerde hij, evenals zijn collega Ledeganck, vrede-rechter van Kaprijk en Zomergang, het woord in de Nederlandse taal, hetgeen sedert 1830 niet meer gebruikelijk was. Écrevisse pleitte voor het gebruik van het Nederlands in het Vlaamse bestuur en rechtspraak. Dit optreden maakte hem bekend in de kring der Vlaamsgezinden. In 1843 had Écrevisse al gepleit voor een Nederlandstalig dagblad; hij verleende vanaf het begin zijn medewerking aan het op 1 januari 1844 opgerichte eerste Nederlandstalig blad in België, Vlaemsch België (vanaf november 1844 tot juni 1845 Vlaamsche Belgen geheten), met feuilletons en politiek-economische artikelen. Tussen 1846 en 1848 werkte hij mee aan de Vlaamse Stem. Uit zijn artikelen spreekt een grote afkeer van Frankrijk en de zedenloze Franse literatuur. Hij zag het Vlaamse element als dam tegen de Franse invloed en als grondslag voor de Belgische onafhankelijkheid. Écrevisse was van mening dat de Vlaamse letterkunde het stempel diende te dragen van een diepe eerbied voor godsdienst en zeden en dat ondeugd en vreemd zedenbederf aan de kaak moesten worden gesteld. In deze jaren verschenen ook zijn eerste romans: *De Teuten* (1844), later omgewerkt tot *De Drossaert Clerckx* (1846), *De verwoesting van Maastricht* (1845), *Jacob van Artevelde* (1845) en zijn meest bekende werk: *De Bokkerijders in het Land van Valkenburg* (1845). De handeling in Écrevisse's boeken voltrekt zich veelal in het Limburgse Maastrand; blijkbaar bleef zijn geboorteland een grote aantrekkingskracht op hem uitoefenen.

Na 1846 werd het contact tussen Écrevisse en de flaminganten minder intensief. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in Écrevisse's vertrek uit de Provincieraad en in de onderlinge twisten in de Vlaamse Beweging. Als gevolg van zijn ambtsbezigheden en talrijke functies op lokaal gebied was zijn literaire productie in deze jaren een stuk geringer. Schreef Écrevisse in de jaren veertig vier romans en acht novellen, in het begin van de jaren vijftig produceerde hij slechts vier letterkundige werken, waarvan alleen *Egmont's einde* (1850) in boekvorm verscheen. In 1848 stichtte Écrevisse het weekblad *De Eeclonaer*; het eerste nummer verscheen op 1 januari 1849. Hij trachtte er de uit Frankrijk overgewaaid revolutionaire ideeën in te beteugelen. Daarnaast beperkten zijn activiteiten zich tot het deelnemen aan verschillende Nederlandse letterkundige congressen, die als doel nastreefden eenheid te smeden tussen taal- en stamverwanten in Noord- en Zuid-Nederland.

In de tweede helft van de jaren vijftig kwam Écrevisse zijn literaire inactiviteit weer te boven en publiceerde hij bijna dagelijks feuilletons en

journalistieke bijdragen voor De Beurzen Courant van Gent. Hij werkte mee aan het democratisch-liberale tijdschrift Het Leesmuseum (1856-1859). Niet alleen vertaalde Écrevisse in deze jaren uit verschillende talen tientallen werken, ook zijn eigen literaire productie bereikte een top. Zo verscheen het Meilief van Geleen (1858), De kanker der steden (1860), De stiefzoon (1861) en De nicht uit de Kempen (1864). Het laatstgenoemde werk zou tevens zijn laatste pennevrucht zijn. De reden hiervoor was een conflict met zijn uitgevers, die hun contracten niet nakwamen.

De politieke opvattingen van Écrevisse veranderden in de periode na 1850. Was hij voorheen duidelijk katholiek georiënteerd, in het laatste tijdvak neigde hij naar het conservatief liberalisme. Desondanks bleef hij uitgesproken afkerig van de Franse verlichtingsdenkbeelden. In 1874 kreeg hij op zeventigjarige leeftijd zijn pensioen als vrederechter en nam toen de gelegenheid te baat om in zijn laatste levensjaren nog talrijke keren zijn Limburgse geboortegrond te bezoeken. Na Hendrik Conscience was Écrevisse één der meest gelezen schrijvers in het Vlaamse taalgebied. Na een lange periode van betrekkelijke vergetelheid geniet zijn werk nu hernieuwde belangstelling.

Literatuur:

Elias, H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte* delen 2 en 3, Antwerpen 1963-1964, passim; Habets, J., Levensbericht van Pieter Écrevisse, in: *P.S.H.A.L.* 16, 1879, pag. 516-520; Kamp, H.J. op den, Écrevisse, in: *N.B.W.* deel 3, Brussel 1968, kol. 299-303; Idem, De Sittardse jaren van Pieter Écrevisse (1833-1839), in: *Maasland* 17, 1969-1970, pag. 193-198; Idem, Pieter Écrevisse, de Limburgse Conscience, in: *Maaslandse Sprokkelingen* (Nova Series) 2, 1979, nr 9, 3, 1980, nr 9, 4, 1981, nr 9, 5, 1982, nr 9; Knippenberg, H.H., Letterkundigen uit Limburg. Pieter Écrevisse, M.J.H. Kessels, Huib Ubaghs, in: *De Bronk* 3, juli-augustus 1956, nrs 11 en 12, pag. 344-345; Schuy, G., Een bokkerijder in de Vlaamsche Romantiek, leven, werk en brieven van Mr Pieter Écrevisse, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1965; Simonis, A.H. e.a., *Sittard, historie en gestalte*, Sittard 1971, pag. 455-457; Spronck, L., Een Sittardse Almanak (vóór 1837) van Pieter Écrevisse, in: *Jaarboek Bisschoppelijk College Sittard, 1959-1961*, Sittard z.j., pag. 160-167; Verzijl, J.J.M.H., De Vlaamse letterkundige Pieter Écrevisse. Een en ander over zijn leven en familie, in: *De Limburgse Leeuw* 3, 1954-1955, pag. 29-32.

J. Starmans

MEESTER VAN ELSLOO. Beeldsnijder.

Hij wordt genoemd naar een beeld van St.-Anna-te-Drieën, nu bewaard in de parochiekerk van Elsloo, maar afkomstig uit de Munsterkerk te Roermond. Verscheidene andere beelden uit de vroege zestiende eeuw worden op stilistische gronden aan hem toegeschreven, onder meer een rechtstaande Madonna met Kind uit 1523, bewaard in de St.-Jacques te Luik. Dit is het enige beeld uit zijn oeuvre dat is gedateerd. Verder zijn van deze beeldsnijder of van zijn atelier nog bewaard gebleven: een kleinere St.-Annatrits in de kerk van Montfort, een St.-Bernardus in de Roermondse Munsterkerk, staande madonna's te Gerdingen (Belgisch Limburg), Bocholt (Belgisch Limburg), Wijlre (Nederlands Limburg), Sierdorf (Kreis Jülich), Gaesdonk (Kreis Kleve) en in de Verzameling De Stuurs. Te Gerdingen bevindt zich tevens een St.-Quirinus van de Meester. Een zeer fraai werk tenslotte is een zittende St.-Lambertus te Waldfeucht (Kreis Heinsberg). De Meester van Elsloo onderging invloeden van het Rijnland en uit het Kleefse. Zijn beelden zijn sierlijk en enigszins gekunsteld. De figuren maken nogal pathetische gebaren in een genre-achtige uitbeelding. Kenmerkend voor zijn stijl zijn verder de hoekige en maskerachtige snit van de koppen en de levendig gevormde handen met lange, sterk gelede vingers. De plooien in de kleding zijn uiterst beweeglijk, vandaar een wat maniëristische gedwongenheid. Verscheidene andere beelden staan nog in losser verband tot zijn oeuvre en zijn wellicht uit zijn atelier of van leerlingen afkomstig. Het is zeer moeilijk om het werk van de Meester zelf volledig te onderscheiden van dit van zijn leerlingen, laat staan de afzonderlijke bijdragen van deze laatsten te identificeren. Bovendien moet men rekening houden met de invloeden van andere beeldsnijdersateliers, zoals deze van Jan van Steffeswert of de Meester van het Beekse Calvarie. Net als deze twee beeldhouwers markeert de Meester van Elsloo de overgang van de laat-gotiek naar de vroege renaissance in het Maasland.

Literatuur:

Timmers, J.J.M., Een onbekende beeldhouwer der zestiende eeuw, de "Meester van Elsloo", in: *Oud Holland* 57, 1940, pag. 75-78; *De Meester van Elsloo, Oppergelders beeldhouwer XVIe eeuw*, Horst 1974, tentoonstellingscatalogus, 44 pag.; Timmers, J.J.M., *De Kunst van het Maasland, deel II*, Assen 1980, pag. 164-166.

M. Kellens

GEUNS, Pieter. Natuurkundige, kunstenaar.

Geboren te Maaseik, 18 april 1706, aldaar overleden, 6 februari 1776; zoon van Petrus Geuns, ivoordraaier, en Agnes Maes; huwde te Maaseik, 3 mei 1744, Maria Agnes van Carlo.

Pieter Geuns studeerde tot zijn 17de jaar aan het kruisherencollege te Maaseik. Daarna trok hij naar Parijs waar hij bij befaamde goudsmeden in de leer ging. Buiten de edelsmeedkunst leerde hij ook andere kunstambachten als de gravure en het ivoorsnijwerk. In 1731 keerde hij als een volleerd meester naar Maaseik terug en bleef er heel zijn leven wonen. Naast de kunstnijverheid legde hij zich toe op de studie van de natuurwetenschappen; vooral het magnetisme en de optica genoten zijn aandacht. In zijn huis richtte hij een laboratorium in, waarin hij zelf allerlei instrumenten vervaardigde. In 1744 deed hij reeds proeven over de invloed van magnetische staven op de magneetnaald. Later wijdde hij een volledige publicatie aan het magnetisme en andere fysische verschijnselen: *Mémoire sur les aimants artificiels* (1768), waarvan hij in 1769 op eigen kosten een Nederlandstalige bewerking op de markt bracht.

Geuns was vooral geïnteresseerd in de praktische toepasbaarheid van zijn opzoekingen. Zo wist hij een draaiboormachine te vervaardigen, waarmee hij bas-reliëfs in ivoor kon uitwerken. In het Regionaal Archeologisch Museum te Maaseik worden nog verscheidene ivoren kunstwerkjes van Geuns bewaard, onder meer twee medaillons met de voorstellingen van Judith en Holofernes en de Godin Diana; verder allerlei kunstige gebruiksvoorwerpen, zoals een waaier, doosjes, een naaldenkoker en een fijn geciseleerd kruisbeeldje. Deze kunstig vervaardigde kleinoden zijn typisch voor de tweede helft van de achttiende eeuw. Het zijn staaltjes van een virtuoze techniek in een pijnlijk zuivere uitvoering, maar zonder veel gevoelswarmte. Geuns ontwierp ook het plan van de beplanting met lindebomen op de markt te Maaseik. Drie-maal nam hij het burgemeestersambt in zijn geboortestad waar, eenmaal vóór zijn huwelijk en daarna in 1759-1760 en in 1763-1764.

Werken:

Mémoire sur la construction des aimants artificiels, Venlo, C. Derckx, 1768; *Beknopte Beschrijvinge over het maken van alle bedenkelijke soorten van Magneteten ...*, op eygen onkosten, 1769.

Literatuur:

Gielen, J., Pierre Geûns, un artiste tourneur belge du commencement du XVIIIe siècle, né à Maeseyck (Belgique), in: *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie* 19, 1880, pag. 57-64 en 28, 1889, pag. 201-208; Thonissen, J.J., s.v. Geuns, in: *B.N.* 7, 1880-1883, kol. 693-694; Le Physicien Maeseykois Pierre Geuns, in: *L'ancien Pays de Looz* 9, 1905, pag. 60; Scherer, C., s.v. Geuns, in: Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* deel 13, Leipzig 1920, pag. 502; Claessens, B., Pieter Geuns, Een Limburgsche Physicus en Kunstenaar uit de XVIIIde eeuw, in: *Limburg* 24, 1943, pag. 21-25; Renson, G., Pieter Geuns, beroemde physicus en kunstenaar, in: *De Tijdspiegel* 2, 1947, pag. 240-242 (ill.).

M. Kellens

GUFFENS, Godfried Egide. Kunstschilder.

Geboren te Hasselt, 22 juli 1823, overleden te Schaarbeek, 11 juli 1901; zoon van Andreas Guffens, bakker, en Dorothea Meeuwis; huwde in oktober 1852, Anne-Marie-Thérèse Wijnen; een zoon en drie dochters. Godfried Guffens ontving zijn basisonderwijs van juffrouw Soiron, die in zijn ouderlijk huis een meisjesschooltje had geopend. Later volgde hij tekenlessen bij Doigny aan de Hasseltse tekenschool. Zijn talent werd opgemerkt door Ulysse Claes, kunstkenner en eigenaar van de vroegere abdij van Herkenrode. Deze bezorgde hem een studiebeurs van de stad Hasselt en de Provincie, zodat hij van 1838 af aan de Academie te Antwerpen kon studeren onder leiding van Nicaise de Keyser. Zijn eerste grote werk was een schilderij met de afbeelding van graaf Arnold IV van Loon, die in 1232 stadsrechten verleende aan Hasselt. Dit werk siert momenteel de raadszaal van het Hasseltse stadhuis. Aan de Provincie schonk Guffens een schilderij van Mantelius, doch dit doek is door de slechte staat van bewaring verloren gegaan. In 1845 stelde Guffens voor het eerst tentoon in Parijs en nadien nog in 1847 en 1849, samen met zijn vroegere medestudent Jan Swerts (1820-1879); van 1850 tot 1852 maakten beiden een studiereis door Duitsland en Italië. Zij raakten sterk onder de indruk van de zogenaamde Nazareners, een groep jonge Duitse schilders rond J.F. Overbeck (1789-1869), die in opstand kwam tegen het "heidens" classicisme en terug greep naar de christelijk geïnspireerde kunst uit de middeleeuwen.

Van hen leerden zij de monumentale schilderkunst, die zij na hun terugkeer ook in België invoerden. Hun eerste opdracht was de beschildering van de muurpanelen van de in byzantijnse stijl gebouwde kerk van Onze-Lieve-Vrouw Bijstand te Sint-Niklaas (1853-1871). Nadien decooreerden zij nog verscheidene kerken in dezelfde stijl.

Een fervent voorstander en verdediger van hun christelijk-archaïserende kunst vonden zij in de persoon van Adolf Siret, de uitgever van de *Journal des Beaux-Arts*. Ook in de burgerlijke bouwkunst was er interesse voor hun monumentale muurschilderingen. In de raadszaal van de Hallen van Ieper (1861-1869) en de schepenzaal van het stadhuis te Kortrijk (1873-1876) brachten zij fresco's aan met historische taferelen. Inmiddels was Guffens in 1871 naar Schaarbeek verhuisd, waar hij op de Lehonplaats een huis met atelier had laten bouwen, terwijl Jan Swerts in 1874 tot directeur van de Academie te Praag werd benoemd. Guffens bracht nadien nog muurschilderingen aan in de doopkapel en het koor van de St.-Quintinskathedraal te Hasselt (1877-1879) en in de St.-Ursulakerk te Lanaken. Guffens was ook een bekend portrettist: talrijke gegoede burgers, edelen en politici, ook uit Limburg, lieten zich door hem op doek vereeuwigen. In totaal is een honderdtal portretten van hem bekend. Tussen 1886 en 1895 reisde Guffens nog driemaal naar Italië om vooral fresco's van Italiaanse meesters uit de veertiende en de vijftiende eeuw te kopiëren. In zijn laatste levensjaren trok hij zich geregeld terug op het Montaignehof te Lanaken, waar hij net als zijn leerling Jan Willem Rosier een welkome gast was bij de gezusters Riedi de Montaigne. Guffens overleed te Schaarbeek in 1901.

Archief:

Antwerpen, Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, bundel Guffens; Hasselt, Stedelijk Museum, correspondentie G. Guffens; Hasselt, Provinciaal Archief- en Documentatiecentrum, verzameling kranteknipsels; Sint-Truiden, Provinciale Dienst voor het Kunstpatrimonium, verzameling brieven en documenten.

Werken:

St.-Niklaas, kerk van Onze-Lieve-Vrouw Bijstand, muurschilderingen; Hasselt, St.-Quintinskathedraal, muurschilderingen in doopkapel; Lanaken, St.-Ursulakerk, priesterkoor; Kortrijk, stadhuis, schepenzaal.

Literatuur:

Riegel, H., *Geschichte der Wandmalerei in Belgien seit 1856. Nebst Briefen von Cornelius, Kaulbach, Overbeck, Schnorr, Schwind und anderen an Godfried Guffens und Jan Swerts*, Berlijn 1882; Maréchal, E., Notice sur E. Godfried Guffens peintre d'histoire, membre de l'académie royale de Belgique, in: *Annales de l'Académie royale de Belgique* 68, 1902, pag. 25-26; Idem, *La peinture décorative en Belgique: E.G. Guffens*, Brussel 1902; Leen, E., Godfried Guffens, in: *Limburgsche Bijdragen uitgegeven door het leesgezelschap van Hasselt* 1, Hasselt 1903, pag. 113-119; Hymans, H., *Belgische Kunst des 19. Jahrhunderts*, Leipzig 1906, pag. 117 e.v.; Vollmer, H., s.v. Guffens, in: Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* deel 15, Leipzig 1922, pag. 250-251; Roelandts, O., *Les peintres décorateurs belges décédés depuis 1830*, Brussel 1936; Vanderstraeten, C., Godfried Guffens, een beroemd Hasselts schilder, in: *De Tijdspiegel* 2, 1947, pag. 147-150; Sassen, S.E., Godfried Egidius Guffens, in: *De Tijdspiegel* 22, 1967, pag. 2-27; Ilians, L., Godfried Egidius Guffens, Erkend of miskend, onuitgegeven eindwerk voor het graduaat in toerisme, Hasselt 1978; *Godfried Guffens, 1823-1901*, tentoonstellingscatalogus, Hasselt 1981 (met een bijna volledige lijst van zijn werken).

M. Kellens

HABETS, Joannes Josephus. Priester, historicus, archeoloog, Rijksarchivaris in Limburg.

Geboren te Oirsbeek, 27 november 1829, overleden te Maastricht, 22 juni 1893; zoon van Jan Mathijs Habets, onderwijzer, en Maria Catharina Widdershoven; tot priester gewijd te Roermond, 8 maart 1856.

Habets studeerde Latijn aan het college te Sittard (1841-1843), vervolgens humaniora en filosofie te Rolduc (1843-1852) en tenslotte theologie aan het Groot Seminarie te Roermond. Na zijn priesterwijding werd hij tot kapelaan benoemd te Hunsel (1826), Bunde (1859) en Berg en Terblijt (1862). Pas in 1878 kreeg hij de zo verhoopte pastoraatsbenoeming en wel te Wolder-Oud Vroenhoven. In september 1881 werd hij door bemiddeling van Jhr Victor de Stuers aangesteld als eerste Rijksarchivaris in Limburg. Tot aan zijn overlijden in 1893 heeft hij dit ambt bekleed. Als historicus was Habets een autodidact. Sinds zijn jeugd had

hij een ware passie voor Limburgs verleden. In 1862 was hij mede-oprichter van het Limburgs Genootschap voor Oudheidkunde en Geschiedenis. Hij werd meteen tot ondervoorzitter gekozen. Hierbij hield hij een voordracht: Over de Oudheidkunde als hulppbron der Geschiedenis van het Vaderland in haar voornaamste vertakkingen. Van 1866 tot 1893 was hij voorzitter van het Genootschap en publiceerde hij talloze bijdragen in de *Publications*, het jaarboek van het Genootschap. Habets was lid van een dertigtal wetenschappelijke verenigingen in Nederland en in het buitenland, onder meer van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1863), de Société Royale de Numismatique Belge (1877) en de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (1880). Als kapelaan van Berg en Terblijt ontving hij in 1865 zijn Belgische vriend Camille de Borman, die zijn hulp vroeg bij het opgraven van een Romeinse villa te Houthem-St.-Gerlach, op kosten van de Belgische regering. Later deed Habets nog opgravingen in geheel Zuid-Limburg met steun van de Belgische regering en vanaf 1885 van de Nederlandse. Op te merken valt dat hij slechts weinig en zeer summiere tekeningen over de vindplaatsen en vondstomstandigheden maakte, zodat zij voor de hedendaagse archeoloog praktisch onbruikbaar zijn. Bijzonder voor Heerlen heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de plaats te identificeren met het Romeinse Coriovallum.

Naast zijn werkzaamheden als archeoloog is Habets vooral als historicus belangrijk voor Limburg. Zijn hoofdwerk was wellicht De geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond, waarvan hij het eerste deel in 1875 op eigen kosten liet verschijnen. Het was een haastig compilatiewerk dat een eeuw lang de drang blokkeerde om tot een betere synthese te komen. Habets was een veelschrijver en niet altijd even kritisch. Hij was eerder een verteller, een kroniekschrijver dan een echt geleerde of vorser. Als Rijksarchivaris was zijn grote verdienste dat hij de verspreide archieven van Nederlands Limburg samenbracht en een eerste ordening doorvoerde. Rekening gehouden met de versnipperde toestand van Limburg tijdens het ancien régime en de verspreiding en vernietiging van archivalia tijdens het Franse bewind, was dit een immense arbeid. Habets' werkkracht was fenomenaal en al zijn zijn publicaties nu achterhaald, hij blijft een "monument" in de Limburgse historiografie.

Archief:

Rijksarchief in Limburg, Maastricht, Nalatenschap Habets (4 dozen en 2 portefeuilles, nog niet geïnventariseerd); Handschriftencollectie nrs

378 en 379 (zijn dagboeken, die sinds 1975 worden uitgegeven door M. Smeets in De Maasgouw, onder de titels Kronijkje van Limburg door een dorpskapelaan en Dagboek van pastoor Jos. Habets.)

Werken:

De geschiedenis van het bisdom Roermond, en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, 4 delen (deel 4 door W. Goosens bewerkt), Roermond 1875, 1891, 1892 en 1927; De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn, 2 delen (deel 2 door J. Flament bewerkt), 's-Gravenhage 1889, 1899; De studiebeurzen in Nederlands Limburg, Venlo 1881; De Leenen van Valkenburg, in: P.S.H.A.L., 21, 1884, pag. 153-440 en 22, 1885, pag. 3-394. Voor een volledige lijst van zijn publicaties zie: Kessen, A., Register op de deelen 1-75 (1864-1939) van P.S.H.A.L., Maastricht 1940, pag. 56-60; Heyst, M.G.M.A. van, Auteursregister op de delen 1-80 (1879-1961) van De Maasgouw, Maastricht 1971, pag. 68-73.

Literatuur:

Flament, A.J.A., In memoriam Joannes Josephus Habets, rijksarchivaris in Limburg, in: *P.S.H.A.L.* 30, 1893, pag. 5-10; In memoriam Joannes Joseph Habets, in: *De Maasgouw* 15, 1893, pag. 53-64; Riemsdijk, T. van, J.J. Habets, in: *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1894, pag. 19-43; Boeren, P.C., Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren, in: *P.S.H.A.L.* 100, 1964, pag. 31-47; Jamar, J.T.J., Het rijksarchief in Limburg en de archeologie, in: *Van der Nyersen Upwaert*, Maastricht 1981, pag. 351-364 (met een lijst van Habets' archeologische publicaties); Houben, A.H.H., Berg en Terblijft als bakermat van Limburgse geschiedschrijvers, in: *Van der Nyersen Upwaert*, Maastricht 1981, pag. 365-413; Ubachs, P.J.H., De "Publications" bekeken, 109 boeken Limburgse geschiedenis, 1864-1988, in: *P.S.H.A.L.* 125, 1989, pag. 33-46; Geurts, P.A.M. en Janssen, A.E.M., Ruim een eeuw geschiedbeoefening met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg. Enige historiografische aspecten, in: *P.S.H.A.L.* 125, 1989, pag. 47-99; Jamar, J.T.J., Archeologie en Limburg 1863-1988, in: *P.S.H.A.L.* 125, 1989, pag. 185-210.

M. Kellens

LOM, Mechtildis van. Annunciate en mystiek dichteres.

Mechtildis van Lom werd geboren te Venlo in 1600 en overleed aldaar op 29 november 1653; dochter van Hubert van Lom, schepen en burgemeester van Venlo, en Elisabeth Vogelsanck.

De orde van Annunciaten, gesticht in 1500 door de Franse koningsdochter Johanna van Valois, beleefde in het begin van de zeventiende eeuw een sterke opbloei. Dit was het gevolg van een herbezinning op het katholieke geloof zoals dat in de Contrareformatie plaats vond. In 1514 kwamen enkele Annunciaten vanuit Leuven naar Venlo om het nonnenklooster Trans Cedron te Venlo nieuw leven in te blazen. Ondanks fel verzet van de oude religieuzen werd de Reformatie in het klooster met succes doorgezet. Dit was vooral het gevolg van de intrede van jonge vrouwen uit Limburg, met name Mechtildis van Lom, Barbara van de Put, zuster van de beroemde Puteanus, en Agnes van Huyn, dochter van de heer van Amstenrade. Kenmerkend voor deze hernieuwde religiositeit waren de buitengewone verering van Maria, de ascese, zelfkastijding en zelfvernedering, die moesten leiden tot volledige onderwerping van de ziel aan de wil van God.

Deze hernieuwde kloosterbeleving komt sterk naar voren in de gedichten oftewel "liedekens" van Mechtildis van Lom. 42 van deze verzen zijn bewaard gebleven en in 1940 bij toeval herontdekt door Edgar Heynen. De verzen staan vol symboliek. Ze sluiten aan bij de Nederlandse mystieke traditie zoals wij die kennen van Ruusbroec en Herp. Slechts enkele gedichten maken daarop een uitzondering. Deze vertonen een gekunstelde versopbouw met ingewikkeld metrum en rijm die bekend zijn van de Rederijkers.

Naast "liedekens" schreef Mechtildis van Lom ook enkele "schone comediën". Dit zijn dialogen die tijdens de recreatie en feestelijke aangelegenheden ten gehore werden gebracht. Deze "comediën" moesten de sfeer van zwaarmoedigheid, die bij een strenge beleving van de ascese kon ontstaan, verdrijven. Mogelijk heeft Agnes van Huyn een bijdrage geleverd aan deze dialogen. Het is bekend dat zij samen met Mechtildis de samenspraken voordroeg.

Het werk van Mechtildis van Lom is een exponent van de christocentrische godsvrucht en tedere Mariaverering van de zeventiende eeuw.

Archief:

Kloosterbibliotheek Beyart, Maastricht, Hs Aa 10, nr 32, Keersliedekens van de XVe eeuw (!).

Literatuur:

Heynen, E., *Zuster Mechtildis van Lom, Annonciate. 1600-1653, haar leven en dichten*, Maastricht 1946; *Lexicon van de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1986, pag. 264; Batta, E. (ed.) e.a., *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Schiedam/Heerlen 1976, pag. 386-387; Michels, M., *Geschiedenis der Loretto-kapel te Genooi en de daarmede in verband staande geschiedenis der kloosters Mariëndaal te Genooi en Trans Cedron te Venlo, benevens de levensbeschrijving van zuster Agnes Maria Huyn van Amstenrade en van 23 andere zusters uit het klooster Trans Cedron, alsook de legende van de heilige Johanna van Valois, stichteres der Annonciatenorde van 1410-1916*, Venlo 1917, pag. 182-190; Wijngaards, N., *Mechtildis van Lom 1600-1653, dichteres en Annuntiate van Venlo*, Zwolle 1957; Wijngaards, N., *Liederen van Mechtildis van Lom en andere Annuntiaten, voorafgegaan door de Transcedronkroniek van Barbara de Put*, Zwolle 1957.

M. Bloemen-Van der Grinten

MANTELIUS, Johannes (latinisering van Jan Mantels). Dichter, geschiedschrijver en theoloog.

Geboren te Hasselt op 23 september 1599, overleden aldaar op 23 februari 1676; zoon van Joris Mantels en Maria Hermans.

Jan Mantels volgde van 1612 tot 1616 onderwijs aan het Jezuïetencollege te Luik. Op zeventienjarige leeftijd trad hij toe tot de Augustijner orde in zijn geboortestad Hasselt. Daar gaf hij les in de retorica. Na zijn priesterwijding op 23 september 1623 vervulde Mantelius verschillende kloosterfuncties: prefect te Luik, subprior te Hasselt en Brussel en prior te Antwerpen. In laatstgenoemde plaatsen had hij ook een aanstelling als predikant. In 1633 publiceerde hij te Antwerpen zijn eerste boek: *Dagh van Devotie*, een werkje over de christelijke liturgie en gebeden. In 1634 vertrok Mantelius naar Dowaaï om aan de universiteit theologie te gaan studeren. In 1636 behaalde hij zijn graad. Mantelius ontmoette waarschijnlijk Govaart Wendelen te Dowaaï, daar zij beiden gedichten uitwisselden met de Noordnederlandse dichteres Anna Roemer-Vischer, die in Antwerpen zat.

Tot 1639 was Mantelius prior en predikant te Ieper. In hoeverre hij daar de invloed onderging van de toenmalige bisschop van Ieper, Cornelius

Jansenius, is niet bekend, wèl dat Mantelius zijn *Speculum Peccatorum*, dat in 1637 verscheen, aan Jansenius opdroeg. In deze “spiegel der zonden” trachtte Mantelius door de geschiedenis van Augustinus en door moralistische verhalen de zondaar tot inkeer te brengen. In 1640 werd Mantelius benoemd tot visitator van de Nederduitse provincie van zijn orde, waardoor zijn werkterrein zich verplaatste naar Antwerpen en Brussel. Als afgevaardigde van zijn kerkprovincie bezocht Mantelius Rome in 1645. Onderweg deed hij ook Pavia aan. Daar behaalde hij aan de universiteit de titel van doctor in de theologie. Eenmaal terug in de Nederlanden vervulde hij nog diverse functies in Keulen, Gladbach, Brugge en Luik, om in 1655 definitief terug te keren naar zijn geboorteplaats Hasselt. Daar werkte hij vooral aan de geschiedenis van het graafschap Loon. In 1663 publiceerde hij *Hasseletum*, een uittreksel uit zijn geschiedenis van het graafschap Loon, aangevuld met een reeks biografische notities over eigentijdse auteurs uit Hasselt en het graafschap Loon met een opdracht aan Anna Catharina de Lamboy, abdis van Herkenrode. Later maakte hij een Nederlandstalige bewerking hiervan, die in 1942 onder de titel *Kroniek van Hasselt* werd uitgegeven. Naast Latijn kende Mantelius ook Grieks, zoals blijkt uit de motto's van enkele van zijn werken en uit het handschrift *Loci Communes*. Dit werkje functioneerde wellicht als zijn geestelijk en literair dagboek. Hij droeg dit boekje zijn hele leven met zich mee, luchtte daarin zijn hart en dreef een milde spot met het leven om zich heen in talrijke spreuken en gezegden.

Globaal gezien valt Mantelius' literair oeuvre in twee delen uiteen: enerzijds de godsdienstige geschriften in de traditie van de Contrareformatie, anderzijds de historische werken die voor de geschiedschrijving van het graafschap Loon van onmisbare waarde zijn.

Archief:

Hasselt, Provinciaal archief- en documentatiecentrum, *Loci Communes*, 150 fol.; *De dynastia Rummensi, excerptum ex historia Lossensis*, 23 fol., Averbode, Norbertijnerabdij, archief IV, nr 354: *Historia Lossensis*, 663 pag.

Werken:

Dagh van Devotie verdeylt in twelf uren van gheestelijcke oeffeningen ende ghebeden, Antwerpen, H. Aertssens, 1633; *Dagh van devotie verlichtende de wereldsche-duisternissen, dat is handt-boeck van christelijcke oeffeninghen ende ghebeden ...*, Antwerpen, H. Aertssens, 1634;

Speculum peccatorum aspirantium ad solidam vitae emendationem, sive, admiranda S. Augustini conversio, historica eiusdem narratione, discursibus moralibus, et emblemati adornata, Antwerpen, H. Aertsens, 1637; Hasseletum, sive ejusdem oppidi descriptio. Qua continentur totius historiae Lossensis compendium, Leuven, A. Bouvetius, 1663; Historiae Lossensis libri decem, uitg. L. Robyns, Luik, A. Barchon, 1717; Kroniek van Hasselt, uitg. C. Vanderstraeten, Hasselt 1942.

Literatuur:

Neuss, H. van, Extraits d'un manuscrit inédit de Mantelius intitulé "Locis Communes", in: *Bulletin des Mélaphiles Hasselt* 18, 1881, pag. 49-58; Huysmans, C., Onze Limburgers, iets over Mantelius, in: *Limburgsch Jaarboek* 2, 1893-1894, pag. 46-58; Thönissen, J.J., s.v. Mantels, in: *B.N.* 13, 1894-1895, kol. 403-407; Melchior, J., Johannes Mantelius, in: *Limburg* 1, 1919, pag. 49-55; Hansay, A., Mélanges sur Mantélius, in: *Verzamelde Opstellen Hasselt* 9, 1933, pag. 70-85; Vanderstraeten, C. en Michiels, G., Gedichten van F.J. Mantelius, in: *Het Oude Land van Loon* 20, 1965, pag. 201-226; Droogmans, J., Een onbekende Franse vertaling van Mantelius' Historiae Lossensis, in: *Album Dr. M. Bussels*, Hasselt 1967, pag. 195-206 (met een lijst van Mantelius' werken); Michiels, G., s.v. Mantelius, in: *N.B.W.* 6, Brussel 1974, kol. 622-628; Laere, R. van, *Hasselt in boek en druk*, Hasselt 1982, pag. 58-68.

M. Kellens

PAQUAY, Jan Berchmans Marie Constant Mathieu. Geschiedkundige.

Geboren te Tongeren, 17 januari 1878, overleden te Werchter, 17 november 1936; zoon van Jan Willem Paquay, koster, en Philomena Vanderijst; tot priester gewijd te Luik, 22 september 1900.

Jan Paquay studeerde aan het college der Jozefieten te Tongeren en volgde vanaf zijn 16de jaar de opleiding voor priester. Reeds op 21-jarige leeftijd werd hij als leraar aan het Klein Seminarie te Sint-Truiden aangesteld, terwijl hij in zijn vrije uren geschiedenis studeerde aan de Leuvense universiteit onder de hoogleraren Reusens en Carechie. De

interesse voor geschiedenis was een familietraditie; zijn vader had reeds over de basiliek en het miraculeuze Mariabeeld van Tongeren geschreven en zijn oudere broer Alfons zou later een studie wijden aan Frans Titelmans.

In 1902 moest de overspannen Jan Paquay het leraarsambt opgeven en op rust gaan te Elen. Hier kreeg hij ruim de tijd voor persoonlijke lectuur en studie. Van het begin af publiceerde hij kerkhistorische bijdragen in het door Mgr Georges Monchamp in 1902 gestichte tijdschrift *Leodium*. Aan de O.-L.-V.-basiliek te Tongeren werd Paquay in 1906 tot kapelaan benoemd, met als bijkomende opdracht een cartularium van het kerkarchief samen te stellen. Het *Cartulaire de la collégiale Notre-Dame à Tongres* mag als zijn standaardwerk worden beschouwd. Daarnaast boeide hem vooral de lokale geschiedenis van zijn geboortestad en omgeving, waarvoor hij talrijke “bouwstenen” leverde in de vorm van tekstuitgaven. In 1915 werd Paquay tot pastoor benoemd te Heusden, wat hem de mogelijkheid bood zijn studies aan de universiteit te Leuven weer op te nemen. In juni 1920 promoveerde hij tot doctor in de Morele en Geschiedkundige wetenschappen met een dissertatie over de stichting van de parochies in Limburg. Te Heusden zorgde hij voor de bouw van een kerk, scholen en een hospitaal in de onmiddellijke omgeving van de mijn (de huidige parochie Berkenbos). Op 1 september 1923 werd J. Paquay pastoor-deken te Bilzen. Ook hier stimuleerde hij de bouw van scholen, patronaten enzovoort en van het Katholiek Vlaams Volkshuis (thans jeugdhuis Zoljoe en zaal Concordia). In zijn vrije tijd werkte hij onverdroten verder aan geschiedkundige publicaties. Deze schreef hij meer en meer in de Nederlandse taal, zoals de monografieën Bilzen voorheen en Tongeren voorheen.

Paquay's belangstelling ging ook uit naar met geschiedenis verwante wetenschappen, zoals de toponymie en de archeologie. Samen met Polydor Daniëls verzorgde hij een oudheidkundige inventaris van de kunstvoorwerpen in Limburg ten behoeve van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (1914-1935). Zijn grote liefde bleef echter de paleografie en het uitgeven van oude teksten, waaraan hij de voorkeur gaf boven de interpretatieve geschiedschrijving. In zijn laatste levensjaren begon hij nog de publicatie van een zesdelige reeks *Analecta ecclesiastica Leodiensia* (1935-1936), die echter te overhaastig werd geschreven. In 1936 ging hij op rust bij familie te Werchter, waar hij kort nadien is overleden. Zijn nagelaten werk bedraagt ruim 12.000 bladzijden, wat wellicht een beeld kan geven van zijn grote werkkraft.

Werken:

Oorkonden en bescheiden van de voormalige abdij Kloosterrade, in: P.S.H.A.L., 40, 1904, pag. 90-208; Les pariosses de l'ancien concile de Tongres; y compris les conciles de Hasselt et de Villers-l'Évêque démembrés du même concile, Luik 1909; Cartulaire de la collégiale Notre-Dame à Tongres, 2 delen, Tongeren 1909-1912; Les sources de l'histoire locale dans le Limbourg, in: Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg (B.S.S.L.L.), 18, 1910, pag. 5-113; Bilzen voorheen. Geschiedkundige schets, Bilzen 1926, tweede druk, aangevuld door J. Simoens, Bilzen 1977; De katholieke Vlaamsche studentenbeweging in Limburg tijdens de XIXe eeuw, Bilzen 1931, heruitgegeven met een voorwoord van S. Vandeveld, in: De Tijdspiegel, 33, 1978, pag. 1-23; Tongeren voorheen; geschiedkundige schets, Tongeren 1934.

Literatuur:

Nulens, G., In memoriam Z.E.H. Deken Paquay, in: *Limburg* 18, 1936-1937, pag. 110-121; Lyna, J., Z.E.H. Pastoor-Deken Dr. J. Paquay, in: *Verzamelde Opstellen Hasselt* 13, 1937, pag. 9-12; Keunen, J., s.v. Paquay, in: *N.B.W.* 3, Brussel 1968, kol. 641-647; Wirix, L., *Deken Paquay, geschiedkundig werk; titels van zijn geschriften; leven en werk te Heusden en Bilzen*, Bilzen 1978.

M. Kellens

PICARD (Picart), Jean-Baptiste-Joseph-François le. Orgelbouwer.

Geboren te Luik, 23 mei 1706, overleden na 1760; zoon van Philip le Picard, orgelbouwer, en Marie-Anne Delaplace.

Na het overlijden van zijn vader Philip le Picard in 1729 nam de jonge Jean-Baptiste de leiding van het bedrijf over. Hij herstelde orgels te Luik en Namen en plaatste nieuwe instrumenten in dezelfde steden, alsmede in de abdij van Vierbeek bij Leuven. Samen met zijn broer Jean-François le Picard leverde hij circa 1735 een nieuw orgel voor de Dominicanenkerk te Maastricht. Van 1739 tot 1741 bouwde J.B. le Picard het monumentale orgel van de Luikse Sint-Pieterskerk. Ondertussen werkte zijn broer aan een instrument voor de kapittelkerk te Thorn. Meestal wordt dit orgel ten onrechte aan J.B. le Picard toegeschreven. In 1742 werd Jean-Baptiste zelfs verzocht om het orgel van de St.-Donaaskerk

te Brugge te restaureren, toch wel een bewijs van de groeiende faam van de Luikse meester. Omstreeks dezelfde periode zou hij ook verscheidene orgels in Roermond en omgeving geleverd. De orgels in de minderbroederskerk en de kartuis aldaar worden op stilistische gronden aan Le Picard toegeschreven, evenals het orgel van het klooster Sint-Elisabethsdal te Nunhem. Later bouwde J.B. le Picard nog een orgel met positief en echo voor de Sint-Christoffelkathedraal te Roermond, dat in mei 1752 werd geleverd. In november 1744 sloot J.B. le Picard een contract met Anna van Croy, abdis van Herkenrode, voor de bouw van een nieuw orgel in haar abdij. De bouw van dit instrument betekende de definitieve doorbraak van Le Picard in het Land van Loon. Achtereenvolgens kreeg hij opdrachten van het kapittel van de O.-L.-Vrouwkerk te Tongeren (1750), de benedictijnerabdij te Sint-Truiden (1753) en de O.-L.-Vrouwkapel te Hasselt voor de plaatsing van nieuwe orgels. Van alle door Le Picard gebouwde orgels is het instrument in de Tongerse O.-L.-Vrouwbasiliek het best bewaard gebleven. Zijn orgels vertonen de kenmerken van de Franse rococo-types met een breed, waaivormig orgelfront en een zorgvuldige versiering. Na J.B. le Picard werd de orgelbouw naar Frans model in onze streken voortgezet door zijn leerling Guillaume Robustelly en door de Fransman Joseph Binvinat, die zich circa 1770 te Maastricht had gevestigd.

Literatuur:

Gerits, T.J., De Luikse orgelbouwer Jan-Baptist le Picard, in: *Het Oude Land van Loon* 25, 1970, pag. 101-145; Schumacher, G., La facture d'orgue liégeoise au XVIIIe siècle. La dynastie des Picards et Robustelly, licentiaatsverhandeling, Université de l'État de Liège, 1979; Het orgelbezit in de provincie Limburg, in: *Kunst en Oudheden in Limburg* 16, Sint-Truiden 1976, pag. 89 en 228; Peeters, F. en Vente, M.A., *De orgelkunst in de Nederlanden*, Antwerpen 1971, passim; Lemmens, M., De familie Graindorge. Een studie over een eeuw Luikse orgelbouw (1771-1865), in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten* jg 47, nr 39, Brussel 1985, pag. 169-176 en passim.

M. Kellens

PUTEANUS, Erycius (latinisering van Erik van de Put). Historiograaf, professor en lid van de Raad van Staten van de Zuidelijke Nederlanden.

Puteanus werd geboren te Venlo op 4 november 1574. Hij overleed te Leuven op 17 september 1646. Hij was een zoon van Johannis van de Put(te), burgemeester te Venlo, en Gertrudis Segers. Puteanus huwde in 1603 met Maria Magdalena Catharina della Torre. Uit dit huwelijk kwamen zestien kinderen voort.

Puteanus leerde van zijn vader de eerste beginselen van het Latijn. Vanaf zijn negende jaar bezocht hij de Latijnse school te Dordrecht. Vervolgens ging hij naar Keulen om aan het Jezuïetencollege aldaar de titel magister artium te behalen. Dit gaf hem toegang tot de universiteit. Te Leuven liet hij zich inschrijven bij de faculteit der rechten. Zijn grote leermeester werd de beroemde Justus Lipsius. Puteanus moet in die tijd al een grote naam hebben opgebouwd: de hertog van Beieren bood hem namelijk het ambt van hoofdthesaurier aan. Maar Puteanus bedankte voor de eer en ging op aanraden van zijn leermeester Lipsius naar Italië om zich verder te bekwamen in de wetenschappen. Daar bezocht hij verscheidene universiteiten, onder andere te Milaan en Padua. In laatstgenoemde stad leerde hij Galileo Galilei kennen. In 1600 werd Puteanus benoemd tot hoogleraar in de welsprekendheid te Milaan. Puteanus sleet zijn leven met schrijven en onderwijzen. Hij bouwde daarbij zo'n naam op dat de aartsbisschop van Milaan, Fredericus Borromeus, zijn vriend en vertrouweling, geen leerredenen meer tot zijn volgelingen hield alvorens Puteanus de geschriften ter goedkeuring te hebben voorgelegd. Ook Filips III, koning van Spanje, was onder de indruk van Puteanus gekomen en hij benoemde hem tot zijn historiograaf. In 1603 vertrok Puteanus naar Rome om daar manuscripten te verzamelen voor de bibliotheek van de Milanese aartsbisschop. Ook daar verkeerde hij met zeer belangrijke personen. Dat leverde hem de titel Romeins patriciër op en een benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de rechten. Dit alles deed hem besluiten voor altijd in Italië te blijven wonen. In 1604 huwde hij te Milaan met Maria Magdalena della Torre, een afstammeling uit een oud aristocratisch geslacht.

Door de dood van zijn oude leermeester Lipsius in 1606 kwam onverwacht een einde aan Puteanus' verblijf in Milaan. Lipsius had bij de aartshertogen Isabella en Albert en de Staten van Brabant zijn vroegere leerling voorgedragen als zijn opvolger. Puteanus aanvaardde de benoeming als hoogleraar in de oude geschiedenis en Latijn te Leuven. De aartshertogen benoemden hem tevens tot lid van de Raad van Staten en tot gouverneur van de Citadel van Leuven. Het kasteel op de Cesarsberg werd hem als dienstwoning toegewezen.

In 1618 gaven de Staten van Opper-Gelre Puteanus opdracht de geschiedenis van Gelre te schrijven. De bedoeling was Filips III en de Staten Generaal te Brussel de grootsheid van Gelre te tonen en trouw aan de Spaanse koning te betuigen.

Puteanus voelde zich goed thuis in de Zuidelijke Nederlanden. In 1621 schreef hij aan Hugo de Groot: “Indien gij uw vaderland liefhebt en zoekt naar een serenere sfeer om in te leven, kom dan naar hier (de Zuidelijke Nederlanden)”. Voor Puteanus was het bewind van de aartshertogen afgestemd op een evenwichtig samenspel van Staat en Kerk van de Contrareformatie. De aartshertogen hadden dan ook alle vertrouwen in Puteanus. Zij wensten niet in te gaan op de eis van Jacobus I van Engeland om Puteanus te straffen als vermeend auteur van een hekelschrift over het Engels koningshuis. Zij geloofden in de onschuld van hun vriend.

Puteanus was bevriend met alle groten der aarde. Paus Urbanus VIII was zelfs bereid peter te worden van het jongste kind van de hoogleraar. Verschillende vorsten stuurden hem eerbewijzen en trachtten hem voor aanzienlijke bedragen in dienst te krijgen. Puteanus prefereerde het echter in de Zuidelijke Nederlanden te blijven.

De geschreven werken van Erycius Puteanus konden letterkundig wedijveren met de grote schrijvers van zijn tijd. Ze zijn verdeeld in zes soorten, namelijk welsprekendheid, wijsbegeerte, letterkunde, staatkunde, geschiedenis en wiskunde. Bij zijn dood in 1646 waren reeds 87 boeken gepubliceerd en wachtten nog eens 25 geschriften om te worden gedrukt.

Literatuur:

Hermans, F., Erycius Puteanus. De Venlose humanist, in: *Mensen in hun tijd. Twaalf Limburgse portretten*, Sittard z.j., pag. 24-31; Keuller, L., *Geschiedenis en beschrijving van Venloo*, Venlo 1843, pag. 327-337 (met vermelding van enige titels); Batta, E. (ed.) e.a., *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Schiedam/Heerlen 1976, pag. 205, 217, 386, 393; Moreau, J.J., *Nederlandse brieven van Erycius Puteanus aan de astronoom Michael Florent van Langren*, Antwerpen 1957; Rutte, F., Erycius Puteanus, in: *De Nedermaas* 2, nr 5, 1924, pag. 58-60.

M. Bloemen-Van der Grinten

PUTEANUS, Thomas (latinisering van Van den Put(te)). Miniaturist, illustrator.

Geboren te Sint-Truiden, 11 december 1532, aldaar overleden, 23 april 1608; zoon van Wanthier van den Put(te)n, commissaris van de stad Sint-Truiden, en Elisabeth van Joeck; huwde circa 1555 Marie van den Spiegel alias A. Speculo; acht dochters en een zoon.

Over Thomas van den Putte is niet zoveel bekend. In Sint-Truiden werd hij in 1570 verkozen tot gemeenteraadslid en beheerder van het archief. In 1585 fungeerde hij als afgevaardigde van de “maréchaux” (smeden-ambacht), waartoe ook de kunstenaars behoorden, in het gilde van de “drapiers” (wolwevers). Daarnaast was hij als miniaturist en boekverluchter werkzaam, vooral in Luikse dienst. Het meest bekend zijn zijn miniaturen in het Evangelarium van de St.-Jan-de-Evangelistkerk te Luik, dat omstreeks 1565 werd gekalligrafeerd door de Luikenaar Robert Quercentius. Dit Evangelarium wordt doorgaans beschouwd als het meesterwerk van de Luikse boekverluchtingskunst in de zestiende eeuw. De illustraties zijn getekend met Thomas' monogram: P. Puteanus was ook de illustrator van een ander handschrift van Quercentius, namelijk het Liber missarum pontificalium uit 1560. Omstreeks 1575 vervaardigde hij twee miniatuurschilderijtjes op eikenhout, die twee bijbelse taferelen voorstellen, namelijk de Boodschap van de Geboorte van Izaak en de scène waarin Eliézer de hand van Rebecca ontvangt van Bathuel. In de literatuur worden, zonder overtuigende bewijsvoering echter, eveneens het schilderij “De wijding van de H. Martinus” uit de Sint-Martinuskerk te Sint-Truiden en de verluchting van een Sint-Truidens gebedenboek (thans 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 A 2/4) met de productie van Puteanus in verband gebracht.

Nadien trad hij in dienst bij de Luikse prinsbisschop Ernst van Beieren (1581-1612), die hem in 1582 150 Brabantse guldens schonk voor de verluchting van een boek. In 1596 ontving Puteanus eenzelfde som. Zijn kleinzoon Franciscus Wennen (1620-1675) trad in zijn spoor, zij het op minder niveau, en tekende een drietal wapenboeken, die een zeker belang hebben voor de studie van de heraldiek, de genealogie en de plaatselijke geschiedvorsing.

Werken:

Luik, Musée d'Art Wallon, Abraham en de drie Engelen; Eliézer ontvangt van Bathuel Rebecca's hand; Luik, Église St. Jean l'Évangéliste,

Evangelarium; Münster, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Hs. 522: Liber missarum pontificalium.

Literatuur:

Bergmans, P., s.v. Puteanus, Thomas, in: *B.N.* 18, 1905, kol. 345; Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* deel 37, Leipzig 1950, pag. 450, s.v. Monogrammist TMP; Vanaise, P., Le monogrammist de l'évangélaire dit "de Quercentius" (1564-1565) ou Thomas Van den Put(te)n dit Puteanus, enlumineur et peintre de Saint-Trond (1532-1609), in: *Le Vieux-Liège* 7, 1966-1970, pag. 54-64; Goole, F., Wapenkunde, Wapensagen, in: *De Vlaamse Stam* 3, 1967, pag. 219-223; Dedijn, C.G. e.a., Een keuze uit het kerkelijk kunstbezit van de parochies van Groot-Sint-Truiden, in: *Kunst en Oudheden in Limburg* 19, Sint-Truiden 1977, pag. 31, cat. nr 20; Stock, J. van der, Thomas Puteanus, in: *Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden*, tentoonstellingscatalogus, Leuven 1986, pag. 167, cat. nr 29.

M. Kellens

RIVO, Radulphus de (latinisering van Roelof van der Beeke). Liturgicus.

Geboren te Breda circa 1345, overleden te Tongeren, 3 november 1403; de namen van zijn ouders zijn onbekend.

Radulphus de Rivo verbleef van 1362 tot 1366 in Italië, waar hij vermoedelijk rechten studeerde aan de universiteit van Bologna. In 1367 verhuisde hij naar Parijs om zich daar toe te leggen op de studie van het kerkelijk recht. Na het behalen van de titel "magister artium" in 1373 ging De Rivo door naar Orléans om een cursus Romeins recht te volgen. Daarna vertrok hij opnieuw naar Italië. In Rome leerde hij Grieks bij de theoloog Simon van Constantinopel. Radulphus de Rivo kon zijn studie en reizen bekostigen van een kanonikaat met prebende te Tongeren, dat hij in 1371 had gekregen. Op 30 juli 1374 werd hij zelfs benoemd tot deken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Tongeren. Dit ambt nam hij in 1383 pas effectief waar, mede omdat een tegenkandidaat zijn plaats had ingenomen. Tijdens zijn dekenaat te Tongeren voerde Radulphus in het kapittel allerlei hervormingen door op liturgisch gebied. Bovendien trok hij de touwtjes strakker aan en verbeterde de tucht on-

der de kanunniken. Eind 1390 of begin 1391 werd hij ingeschreven aan de pas opgerichte universiteit van Keulen. Welke vakken hij er studeerde of mogelijk doceerde, is niet bekend. In 1397 keerde hij terug naar Tongeren, waar hij tot aan zijn dood in 1403 zou blijven.

Radulphus was nauw betrokken bij de stichting van het klooster Korsendonk (nabij Turnhout) in 1393 of 1395 door Maria van Brabant, weduwe van Reinald III van Gelre. In zijn testament legateerde hij enkele van zijn handschriften aan dit klooster. Tevens was hij één van de advocaten van het Keulse hof, die in 1397 de levenswijze van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven goedkeurden.

Radulphus de Rivo schreef werken op historisch, filologisch en liturgisch gebied. Op het geschiedkundige vlak zijn de *Gesta trium pontificum Leodiensium* van belang. Deze beschrijving van drie Luikse bisschoppen in de jaren 1347-1389 is terug te vinden in de uitgave van de *Geschiedenis van de bisschoppen van Tongeren, Maastricht en Luik*, die in 1616 is verschenen.

Op taalkundig gebied schreef De Rivo de *Tabula etymologiarum*, een grammatica en lijst van etymologieën van Isidorus van Sevilla.

De belangrijkste werken van Radulphus de Rivo zijn echter zijn liturgische werken. Hij was een voorstander van het observantisme, een streven van kloostercongregaties, zoals die van Windesheim, om de apostolische geest onder de geestelijkheid te herstellen door terug te grijpen naar de oude strenge kloosterregels. Hij pleitte voor het behoud van de Gregoriaanse liturgie en verzette zich tegen de afschaffing van het oude gebruik om alle psalmen in een week te lezen. De Rivo schreef liturgische boeken, vooral ten behoeve van het kapittel van Windesheim. Naast deze werken verschenen nog *De psalterio observando* en een algemene kerkelijke kalender van zijn hand.

De Rivo heeft met zijn werken bijgedragen tot de verspreiding van de geest van Windesheim onder kloosterlingen. Mogelijk kwam de stichting van het klooster "Ter Nood Gods" in Tongeren in 1624 door zijn bezieling tot stand.

Archief:

Tabula etymologiarum te Brussel, Koninklijke Bibliotheek, handschriftencabinet, nr 11, 2548.

Werken:

Gesta trium pontificum Leodiensium, Engelberti a Marca, Joannis de Arckel et Arnoldi de Horn, uitg. J. Chapeaville, *Gesta pontificum Tun-*

grensium, Trajectensium et Leodiensium, deel 3, Luik 1616, pag. 1-57; Liber de officiis ecclesiasticis, circa 1395; Calendarius ecclesiasticus generalis (uitgegeven in het hieronder geciteerde werk van C. Mohlberg).

Literatuur:

Balau, S., s.v. Radulph de Rivo, in: *B.N.* 18, 1905, kol. 548-551; Mohlberg, C., Radulph de Rivo, der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie, in: *Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie* deel 29 en 42, Leuven 1911 en 1915 (met een uitgave van zijn vroegere werken); Paquay, J., Twee Tongersche beroemdheden in vroegere eeuwen, in: *B.S.S.L.L.* 50, 1936, pag. 86-106; Persoons, E., Radulphus de Rivo (Tongeren † 1403) en de moderne devotie, in: *Limburg* 38, 1959, pag. 197-204; Idem, s.v. Rivo, in: *N.B.W.* 3, Brussel 1968, kol. 703-706.

M. Kellens

SEIPGENS, Emile Anton Hubert. Toneelschrijver.

Geboren te Roermond, 16 augustus 1837, overleden te Leiden, 25 juni 1896; zoon van Henri Seipgens, brouwer, en Theresia van den Broek; huwde, 16 augustus 1860, Anna Maria Berentzen; vier kinderen.

Emile Seipgens volgde middelbaar onderwijs aan het seminarie te Rolduc (1850-1853) en aan het bisschoppelijk college te Roermond (1853-1855), waar zijn eerste toneelstuk *Les Philosophes, scène comique* werd opgevoerd. Hij behoorde in 1855 tot de oprichters van het Letterkundig Genootschap *De Lelie* te Roermond en was tevens lid van de plaatselijke toneelvereniging, de *Société Dramatique*. Dit gezelschap bracht in 1865 *Schinderhannes op de planken*, een opera-bouffe van Seipgens, geschreven in het Roermonds dialect. Het stuk werd de klassieker van de *Société Dramatique* en hield tot op heden repertoire. In 1871 werd van hem *Eine Franse Kriegsgevangene* gespeeld, een vaudeville-stuk, waarin Seipgens met milde spot de toen heersende francofilie op de korrel nam. Dit stuk won – in Nederlandse vertaling – de eerste prijs op de Internationale Toneelwedstrijd te Brussel op 20-21 juli 1873. Naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen in 1872 speelde de *Société Dramatique* Seipgens' blijspel *De leste Schlaag of Vrije Verkiezingen in Limburg*, over de manipulaties en bemoeienissen van de geestelijkheid

met de politiek. Van 1856 tot 1874 werkte hij in de bierbrouwerij van zijn vader te Roermond. In 1875 studeerde hij in Göttingen en behaalde hij zijn akte M.O. Duits. Hij was leraar te Tiel, Zutphen (1876-1883) en Leiden. In Leiden was hij tot zijn dood secretaris van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

In 1880 verscheen zijn novelle *De kapelaan van Bardelo*. Toneelen uit Limburg, die hem in katholieke kringen berucht maakte. Het werk verhaalt over een priester die, door twijfel ondermijnd, op zijn sterfbed bekend niet meer te kunnen geloven en hierdoor blinde woede en haat bij de dorpelingen oproept. Ook in latere novellen als *De Zwambroers* (1885) en *Rooien Hannes* (1886) vindt men een weergave van het Limburgs volksleven.

Werken:

Lijst van publicaties in de hieronder geciteerde werken van Ten Brink en Van der Goor.

Literatuur:

Brink, J. ten, Levensbericht van Emile Anton Hubert Seipgens, in: *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 34, 1897, pag. 1; Prinsen, J., s.v. Seipgens, in: *N.N.B.W.* deel III, 1914, kol. 1159-1160; Smeets, M., Emile Seipgens bij ziene 50ste sjerfdaag, in: *Veldeke* 20, 1945-1946, pag. 69-73; Schillings, H., *Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*, Assen 1976, passim; Goor, P.C.H. van der, Emile Anton Hubert Seipgens, zijn leven, zijn werk, in: *E. Seipgens, De kapelaan van Bardelo*, St.-Odiënberg 1977, pag. 87-110, met de hierin opgenomen literatuurlijst.

M. Kellens

ELISABETH VAN SPALBEEK. Moniale.

Geboren te Spalbeek (Hasselt) circa 1247, overleden na 1304; de namen van haar ouders zijn niet bekend.

Ondanks haar zwakke gezondheid leidde Elisabeth een streng ascetisch leven, gewijd aan gebed en verstervingen. Waarschijnlijk was ze een bloedverwante van Willem van Rijckel, abt van de benedictijnenabdij te Sint-Truiden (1248-1272), die haar regelmatig een bezoek bracht en

haar geestelijk raadsman was. Omstreeks 1264 ontving zij de stigmata van de gekruisigde Christus op haar handen, voeten en in haar zijde. Vooral op vrijdagen bloedden haar wonden. Op Goede Vrijdag 1267 verschenen de sporen van Jezus' doornenkroon op haar voorhoofd. Zij bezat tevens paranormale gaven als telepathie en bilocatie (het gelijktijdig aanwezig zijn op twee verschillende plaatsen). Haar levensverhaal werd geschreven door de cisterciënzer monnik Philippus, abt van Clairvaux (1262-1273), die in 1267 de abdij van Herkenrode visiteerde en daar over het wondere leven van Elisabeth werd geïnformeerd. Na 1277 trad Elisabeth in bij de monialen van Herkenrode, waar zij na 1304 overleed. In het menologium van de cisterciënzers werd zij ingeschreven op de dag van 19 oktober.

Elisabeth is nooit als "heilige" gecanoniseerd; ze werd wèl als dusdanig vereerd door de lokale bevolking. De huidige Kapel van O.-L.-V. Boodschap te Spalbeek zou, volgens de legende, op de plaats van haar ziekbed zijn gebouwd. In het koor van deze kapel bevinden zich enkele gotische muurschilderingen, vermoedelijk uit de late vijftiende eeuw, maar ingrijpend gerestaureerd.

Archief:

Luik, universiteitsbibliotheek, Hs. 220, fol. 119-130, Vita Beatae Elysa-beth quae fuit oriunda de patria Leodiensis prope Erkenrode (15de-eeuws handschrift); Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 2864-2871, fol. 94-109v, Vita Elisabeth sanctimonialis in Erkenrode ordinis cyster-ciencis Leodiensis dyocesis, uitgegeven in: Acta Sanctorum, oktober, deel 8, Parijs 1866, pag. 384-399 en in: Catalogus codicum hagiographi-cum bibliothecae regiae Bruxellensis, deel 1, Brussel 1886, pag. 362-378.

Literatuur:

Awaigne, H. de, *Abrégé de la vie admirable et prodigieuse de la bien-heureuse Elisabeth de Spalbeek, religieuse au Noble Monastère d'Her-ckenrode*, Luik 1655, tweede druk Luik, P. Danthez, 1701²; Bussels, A., Was Elisabeth van Spalbeek cistercienserin in Herkenrode?, in: *Cîteaux in de Nederlanden* 2, 1951, pag. 43-54; Geenen, G., De woonplaats der "Heilige" Elisabeth van Spalbeek, in: *De Tijdspiegel* 17, 1962, pag. 11-15; Dimier, A., s.v. Elisabeth, in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géogra- phie ecclésiastiques* 15, 1963, kol. 224-225; Kaster, K.G., s.v. Elisabeth van Spalbeek, in: *Lexicon der christlichen Ikonographie* deel VI, Rome enz. 1974, kol. 132; Neutelaers, J., Wetenswaardigheden over Spal-

beek, deel 2. Een lokale heilige: Elisabeth van Spalbeek, in: *Demergolfjes Spalbeek* nr 11, juli 1975, pag. 5-7; Opsomer, C., Abbaye de Herkenrode à Curange, in: *Monasticon belge*, t. VI, *Province de Limbourg*, Luik 1976, pag. 137 en 141; *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, Deel 6n 1 (A-Ha), *Provincie Limburg. Arrondissement Hasselt*, Gent 1981, pag. 420-423.

M. Kellens

JAN VAN STEFFESWERT. Beeldsnijder.

Waarschijnlijk geboren te Stevensweert eind vijftiende eeuw, overleden na 1524; over zijn ouders is niets bekend.

Jan van Steffeswert is de eerste en enige Maaslandse tot nog toe gekende beeldsnijder uit de vroege zestiende eeuw, die zijn werken signeerde en meestal ook dateerde. Over zijn persoon is vooralsnog niets bekend. Misschien kan hij worden geïdentificeerd met een Jan van St.-Stevensweert, die in het gichtenregister van de schepenbank te Vliermaal wordt vermeld. Deze was gehuwd met Mechteld Keykens uit Vliermaalroot en liet in 1533 aan zijn dochter het vruchtgebruik van de hoeve van zijn overleden echtgenote. Mogelijk kan verder archiefonderzoek hierover uitsluitsel brengen. Tot nog toe kent men van Jan van Steffeswert een tiental gesigioneerde werken, waarbij nog een dertiental beelden of beeldengroepen aansluiten, die met vrij grote zekerheid aan hem worden toegeschreven. Hij signeerde zijn beelden met: Ian Bieldesnider van Weerd (1508), Ian van Weerd (1509), Ian (1510, 1511), Ian van Steffeswert (1513) en Ian Bieldesnider (1524). Dat het bij al deze namen om dezelfde kunstenaar gaat, blijkt uit de stilistische verwantschap tussen de diverse beelden en door het persoonlijke meesterteken, dat op acht van de elf gesigioneerde beelden is aangebracht: een door een kruisje bekroonde gelijkzijdige driehoek, in het midden met een horizontale lijn doorsneden, waaronder een sterretje of punt is geplaatst. () Hierbij dient opgemerkt dat de plaats Stevensweert ook Weerd werd genoemd en dat Bieldesnider Jans beroep was. Jan van Steffeswert is een markante overgangsfiguur tussen de laat-gotiek en de vroege renaissance. Dat hij circa 1524 werd aangezocht voor het vervaardigen van een Marianum te Aken wijst erop dat hij in zijn tijd een befaamd beeldsnijder moet zijn geweest. Hij beeldhouwde vooral St.-Annatritsen en afzon-

derlijke heiligenfiguren. Typerend voor zijn werk zijn de baardige en expressieve mannenkoppen, terwijl de vrouwelijke figuren eerder maniëristisch zijn gebeeldhouwd, met popperige, uitdrukingsloze gezichtjes. De kledij is zorgvuldig en gedetailleerd uitgewerkt, met zware, grillig gevormde plooien. Opvallend is ook dat hij zijn beelden aan de achterkant met evenveel zorg voor het detail afwerkte als de voorzijde.

Werken:

St.-Anna-te-Drieën (Maastricht, O.-L.-V.-basiliek, Pey-Echt, 1511, Tüddern, 1513); reliekbuste van de H. Amelberga (Susteren); H. Maria Magdalena (Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1509); Madonna op de maansikkel (Oscott, Engels St. Mary's College); Madonna in de stralenkrans (Aken, Domkerk, 1524); St.-Jan-in-disco (Luik, Compagnie de Charité, 1508); H. Jozef met Kind (Heythuysen); H. Bisschop (Maastricht, Bonnefantemuseum); St.-Christoffel (Maastricht, O.-L.-V.-basiliek); H. Caecilia (Maastricht, St. Matthiaskerk); H. Hubertus (Bokrijk, Openluchtmuseum, 1510), dit beeld is afkomstig uit de Hubertuskapel van Erpekom (Grote Brogel).

Literatuur:

Timmers, J.J.M., De beeldhouwer Jan van Stevensweert, in: W. Sangers en A.H. Simonis, *Er ligt een eiland in de Maas. Geschiedenis van Stevensweert en Ohé en Laak*, Echt 1955, (Arnhem 1978²), pag. 321-326; Quadflieg, E., Jan Bieldesnider van Weerd der Meister der Aachener Strahlenkranz-Madonna, in: *Aachener Kunstblätter* 30, 1965, pag. 100-130; *Jan van Steffeswert, vroeg 16e eeuw's Maaslands beeldhouwer*, tentoonstellingscatalogus, Hasselt 1966; Timmers, J.J.M., *De Kunst van het Maasland, deel II*, Assen 1980, pag. 300-305; Smets, L., Twee genaamtekende en gedateerde beelden uit Limburgse bedehuizen. Bijdrage tot de studie van het werk van Jan van Steffeswert en Walter Pompe, in: *Archivum Artis Lovaniense, bijdragen tot de geschiedenis van de kunst der Nederlanden, opgedragen aan Prof. Em. Dr. J.K. Steppe*, Leuven 1981, pag. 189-196; Deneke, B. e.a., *Europäische Volkskunst*, supplementband 5, *Propyläen Kunstgeschichte*, Frankfurt/Berlijn/Wenen 1980, pag. 277, ill. 419; Didier, R. en Smets, L., *Jan van Steffeswert, Maaslands beeldhouwer uit het begin van de 16de eeuw*, tentoonstellingscatalogus, Stevensweert/Ohé en Laak 1988.

M. Kellens

WENDELEN, Govaart. Astronoom, jurist en geestelijke.

Geboren te Herk-de-Stad in 1580, overleden te Gent op 24 oktober 1667; zoon van Nicolaas Wendelen, schepen te Herk-de-Stad, en Elisabeth Cornelis.

Govaart Wendelen kreeg zijn eerste onderwijs aan de Latijnse school van Hendrik Alen in zijn geboorteplaats. Vervolgens ging hij naar Doornik om aan het Jezuïetencollege zijn studie in de humaniora te voltooien. In 1597 liet hij zich inschrijven aan de universiteit van Leuven, maar al na een jaar wijzigde hij zijn plannen. Hij wilde in Praag lessen gaan volgen van de Deense astronoom Tycho Brake (1546-1601). Door ziekte en geldgebrek moest hij echter zijn reis onderbreken in Neurenberg. Nadat hij was hersteld, ging hij niet door naar Praag maar naar de Provence. Aan de universiteit van Orange behaalde hij zijn doctoraal rechten en legde hij zich toe op de astronomie. Het benodigde geld voor deze studies verdiende hij als huisleraar bij de familie André d'Arnaud te Forcalquier. In 1612 keerde hij naar zijn geboortestad terug. In 1617 werd hij er rector aan de Latijnse school. Na zijn priesterwijding in 1620 werd hij tot pastoor benoemd in het nabijgelegen Geetbets (Brabant). Hier raakte hij in conflict met zijn parochianen en de abdij van Vlierbeek over het innen van de tienden. De juridisch geschoolde dorpspastoor wist echter het pleit in zijn voordeel te beslechten. Het parochieregister dat hij bijhield, bevat interessante gegevens over de lokale geschiedenis, onder andere over de pest die het dorp in 1629-1630 teisterde en de remedie die daarvoor van toepassing was. In 1633 werd Wendelen tot pastoor van Herk-de-Stad benoemd. In datzelfde jaar schonk aartshertogin Isabella hem een kanonikaat met prebende, verbonden aan de kerk van Onze-Lieve-Vrouw te Condé in Henegouwen. Wendelen vervulde dit ambt niet zelf, maar reisde toch enige malen naar Condé om van daaruit de universiteit van Dowaaï te bezoeken.

Govaart Wendelen heeft zich intensief met de wetenschappen van zijn tijd beziggehouden, met name met de astronomie. Hij publiceerde boeken over abnormale verschijnselen van zon en maan: in 1624 *Loxias seu de obliquitate solis diatriba* en in 1644 *Eclipses lunares*, een standaardwerk over maansverduisteringen. Op rechtskundig gebied verscheen in 1649 *Leges Salicae illustratae*, een studie over de Salische wetten. In dit werk situeerde Wendelen de bakermat van de Merovingische rechtspraak in zijn eigen geboortestreek, dit in tegenstelling tot de gangbare

mening van voornamelijk Duitse auteurs die het gebied rond de Sale-
rivier als oorsprong van de Salische wetten zagen.

Govaart Wendelen was vooral geïnteresseerd in de problematiek van de
chronologie, datering en geografische plaatsbepaling. Hij liet zich hier-
bij leiden door zijn astronomische waarnemingen. Zo berekende hij de
dood van St.-Servatius te Maastricht en kwam op het jaar 384 uit. Wen-
delen was één der eersten in de Nederlanden die het heliocentrale stel-
sel van Copernicus en Galilei accepteerde en propageerde. In tegenstel-
ling tot Galilei echter heeft hij nooit moeilijkheden ondervonden met de
kerkelijke overheid. In 1648 ontving Wendelen een benoeming tot officiaal
oftewel voorzitter van de bisschoppelijke rechtbank te Doornik. In
1650 verhuisde hij van Herk-de-Stad naar zijn nieuwe werkgebied. Hier
publiceerde hij in 1658 zijn *Lampas Dodecaluchnos*, een synthese van
zijn astronomische kennis, in twaalf stellingen ondergebracht. In 1659
nam Wendelen ontslag als officiaal en ging met emeritaat te Gent, waar
hij onderdak vond bij zijn neef J.B. Moerkerke.

Tijdens zijn leven was Govaart Wendelen een bekend geleerde: hij cor-
respondeerde met Erycius Puteanus, Constantijn Huygens en de Zuid-
franse theoloog Gassendi. Na zijn dood echter raakte hij snel in verge-
telheid.

Archief:

Brussel, Handschriftenkabinet, nr 19112, *Epistolae variorum ad
Puteanus* (een briefwisseling tussen Wendelen en Puteanus). Verder
zijn er nog handschriften van Wendelen bewaard in het Algemeen
Rijksarchief te Brussel en in de stadsbibliotheek te Brugge. Zie
hiervoor: Bosmans, H., *Sur les papiers de l'astronome Wendelen
conservés aux archives générales du Royaume à Bruxelles*, 33, 1908-
1909; Silverijser, F., *Les autographes inédits de Wendelen à la Biblio-
thèque de Bruges*, in: *Annales de la Société scientifique de Bruxelles*,
52, 1932.

Werken:

Loxias seu de obliquitate solis diatriba, Antwerpen, H. Verdussen,
1629; *De diluvio*, Antwerpen, H. Verdussen, 1629; *Aries seu aurei vel-
leris encomium*, Antwerpen, B. Moretus, 1632; *Eclipses lunares ab an-
no 1623 ad 1643 observatae*, Antwerpen, H. Verdussen, 1644; *Leges Sa-
licae illustratae, illarum natale solum demonstratum, cum glossario Sa-
lico vocum Aduaticorum*, Antwerpen, B. Moretus, 1649; *Lampas Do-
decaluchnos*, Doornik, A. Quinque, 1658.

Literatuur:

Paige, C. le, Un astronome belge du XVIIe siècle, Godefroid Wendelen, in: *Bulletin de l'Académie royale de Bruxelles* 3de serie, 20, 1890, pag. 209-277; Silverijser, F., Godefroid Wendelen. Sa vie, son ambiance et ses travaux (1580-1667), in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 58, 1934, pag. 91-158 en 60, 1936, pag. 137-190 (met een overzicht van zijn geschriften, pag. 91-96); Zwartebroekx, H.J., Wendelen, in: *N.B.W.* 4, Brussel 1970, kol. 944-951; Laere, R. van, Godfried Wendelen 1580-1667, in: *Spiegel Historiae* 15, 1980, pag. 544-549 (portret); Dikkelen, J. van, Bij de vierhonderdste verjaardag van de geboorte van Govaart Wendelen (1580-1667), in: *Het Oude Land van Loon* 35, 1980, pag. 5-33.

M. Kellens

WOLTERS, Mathias Joseph. Waterstaatkundige en historieschrijver.

Geboren te Roermond, 17 maart 1793, overleden te Gent, 21 april 1859; zoon van Jan Christiaan Wolters, zadelmaker, en Maria Josepha Schonken; huwde te Sas-van-Gent (Zeeuws-Vlaanderen), 3 augustus 1829, Rosalie Cornelie Louise Verschaffel; een zoon en twee dochters.

Op vrij jonge leeftijd trad Wolters in dienst bij de Franse belastingontvanger te Roermond. Circa 1810 volgde hij deze naar Parijs, waar hij vertegenwoordiger was voor een zijdefabrikant uit Lyon. In zijn vrije tijd volgde Wolters lessen aan de École Polytechnique. Omstreeks 1820 keerde hij naar Limburg terug, want in dat jaar werkte hij mee aan de uitbreidingswerken van de zogenaamde verdedigingswerken te Maastricht. Van 1822 tot 1824 was hij betrokken bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart ten noorden van Maastricht en van 1825 tot 1828 bij de aanleg van het kanaal Gent-Terneuzen. De Belgische regering benoemde hem na 1830 tot "conservator" van de Zuid-Willemsvaart en het kanaal Gent-Zelzate. In 1837 werd hij tot hoofdingenieur van Bruggen en Wegen in de provincie Oost-Vlaanderen benoemd. In deze functie voerde hij grote werken uit om de afwatering in die streken te verbeteren. Als bouwkundig ingenieur bouwde hij in de jaren 1840-1850 het bisschoppelijk paleis te Gent en de parochiekerken te St.-Amandsberg, Heusden, St.-Denijs-Westrem, Viane en De Klinge, alle in neo-gotische stijl. In zijn vrije tijd schreef hij verscheidene werken over de Lim-

burgse geschiedenis. Hij publiceerde hierover ook in het tijdschrift *Messenger des Sciences historiques*. Aanvankelijk publiceerde hij anoniem, later onder zijn initialen M.J.W. Wolters schreef in het Frans onder het Nederlandstalige motto: “Waer men des voorouders daden eert, daer is in hert, en zin en waerheid ook nog een vaderland”. In het tijdschrift *Messenger des Sciences historiques* schreef hij tevens een zestal artikelen. Zijn werken handelen onder meer over het ambt Montfort, de graafschappen Rekem, Horn, Gronsveld, Kessel, Duras en kleinere heerlijkheden, de landcommanderij van Alden Biesen, de abdijen van Averbode, Herkenrode en Nonnemielen en de adellijke stiften van Munsterbilzen en Thorn.

Literatuur:

Saint Genois, Baron de, Notice nécrologique – M.J. Wolters, in: *Messenger des Sciences historiques*, 1859, pag. 388-394; Swarts, F., s.v. Wolters, in: *B.N.* 27, 1938, kol. 396-397; Smeets, M.K.J., Mathias Joseph Wolters, waterstaatkundige en historieschrijver, in: *De Maasgouw* 79, 1960, kol. 101-110 (met een lijst van zijn werken, kol. 106-107).

M. Kellens

JAARVERSLAG 1989

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Twee gebeurtenissen hebben een beslissende invloed uitgeoefend op de activiteiten die in 1989 door het Sociaal Historisch Centrum werden ont-plooid: de viering van het 40-jarig bestaan en de voorbereiding van de liëring met de Rijksuniversiteit Limburg.

Het veertigjarig jubileum van het S.H.C. viel nagenoeg samen met het 25-jarig bestaan van de Stichting Maaslandse Monografieën. Ongeveer terzelfdertijd werd de viering van 125 jaar Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en 150 jaar beide Limburgen afgesloten. Deze coïncidenties waren aanleiding om tijdens de jubileumviering van het S.H.C. niet alleen een evaluatie te bieden van veertig jaar acti-viteiten van het Sociaal Historisch Centrum zelf, maar tevens de posi-tieve gevolgen van vormen van samenwerking te tonen. De jubilea van het Sociaal Historisch Centrum en van de Stichting Maaslandse Mono-grafieën werden op één en dezelfde dag gevierd. Het L.G.O.G., de or-ganisatie die in 1964 met het S.H.C. aan de wieg stond van de Stichting Maaslandse Monografieën, sloot zijn jubileumviering bij diezelfde ge-legenheid af met de presentatie van een bundel biografieën van de gouverneurs die tussen 1815 en 1989 het bestuur van de beide provin-cies Limburg coördineerden. Maaslandse Monografieën presenteer-den die middag onder de titel “Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen” het verslag van een historisch congres, gehouden bij ge-legenheid van het 150-jarig bestaan van twee provincies Limburg, ge-legen in verschillende staten. In deze bundel waren twee uitvoerige bij-dragen van medewerkers van het S.H.C. opgenomen over de econo-mische en sociale ontwikkeling van Belgisch en Nederlands Limburg sedert 1939. Zo werd gelegenheid gevonden ook onze erkentelijkheid te tonen jegens de beide provinciebesturen die decennia lang de Maas-landse Monografieën en het Sociaal Historisch Centrum mede droe-gen.

Tegelijk werd ook intensief aandacht besteed aan de resultaten van 40 jaar speuren naar bronnen van belang voor de geschiedenis van de Lim-burgse samenleving en van 40 jaar historisch onderzoek naar aanleiding van die bronnen. Gekozen werd voor een overzicht van de geschiedenis van de sociale organisaties rond de eeuwwisseling, geïnitieerd door landbouwers, industriearbeiders, middenstanders en werkgevers. Rond dit thema is de verzameling van het bronnenmateriaal nagenoeg afgerond. De archivalia en de publicaties van de grote organisaties zijn bijeengebracht en ontsloten. In het onderzoek heeft dit thema lange tijd

centraal gestaan mede door de publicaties van Pater Dr Remigius Dieteren O.F.M., oprichter en vele jaren steunpilaar van het S.H.C. Omdat met de documenten over de sociale organisaties ook een aantal kostelijke realia – te weten de bonds- en afdelingsvlaggen – systematisch zijn verzameld, werden deze objecten als uitgangspunt gekozen. De tentoonstelling kreeg de titel “De vlag dekt de lading”. Alle medewerkers van het S.H.C. leverden aan de voorbereiding hun bijdrage, met meer inzet dan redelijkerwijs mocht worden verwacht. In de inleiding tot de tentoonstelling kon de nauwe samenhang tussen de sociale vernieuwingsbeweging in het oostelijk deel van België, het West-Duitse Rijnland en Nederlands Limburg worden onderlijnd. Zo werd ook het perspectief over de grenzen heen benadrukt.

Vaandel van de Nederlandse Katholieke Bond van Vervoerspersoneel Sint Raphaël, Maastricht.

Jubileumviering en tentoonstelling boden dank zij deze opzet de mogelijkheid duidelijk te maken dat samenwerking en het kijken over de eigen horizon heen van groot belang is voor de ontwikkeling van een onderzoeks- en documentatiecentrum. Organisatorische zelfstandigheid en een samenhangend en consequent gevoerd beleid bleken pijlers voor het vervullen van een maatschappelijke functie van betekenis. Zij wa-

ren decennia lang belangrijke uitgangspunten en middelen, nimmer doel van de inspanningen. Deze idee heeft ook ten grondslag gelegen aan de beleidslijnen, waarmee het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum de gesprekken over liëring met de Rijksuniversiteit Limburg heeft gevoerd.

Al sedert het begin van de jaren tachtig heeft de Minister van Onderwijs en Wetenschappen gestreefd naar het verbeteren van de samenhang in het wetenschappelijk onderzoek in Nederland. Op onderzoek is nooit bezuinigd. Wel is consequent gestreefd naar het vergroten en verbeteren van de output. Tevens werd de gelegenheid aangegrepen te geraken tot een meer afstandelijk departementaal bestuur en het verminderen van de kosten van toezicht en leidinggeven. In dit kader werd aan de onderzoeksinstellingen de keuze gelaten tussen integratie in een van de grote wetenschapsorganisaties en liëring aan een universiteit. De participanten aan de gesprekken over de meest wenselijke toekomstige positie van het Sociaal Historisch Centrum, het departement van Onderwijs en Wetenschappen, Gedeputeerde Staten van Limburg, het Gemeentebestuur van Maastricht, het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Limburg en ons bestuur, waren het er snel over eens dat liëring met behoud van bestuurlijke zelfstandigheid de meest wenselijke oplossing was voor het Sociaal Historisch Centrum. De concretisering van deze idee bleek wat minder eenvoudig. Er waren niet veel voorbeelden van overeenkomsten, waarin samenhang op onderzoeksterrein en bestuurlijke zelfstandigheid van twee instellingen werden nagestreefd. Allerlei technische problemen vroegen om een oplossing. Het bestuur van het S.H.C. is het College van Bestuur van de R.L. en zijn medewerkers dankbaar voor de creatieve wijze, waarop ook door hen werd meegeacht aan oplossingen voor deze vraagstukken.

Een van de uitvloeisels van de overeenkomst is dat het S.H.C. telkenjare een organisatieverslag en een wetenschappelijk verslag moet overleggen, alsmede blijkt moet geven haar dienstverlenende taken stipt en nauwgezet te hebben uitgevoerd. Om aan deze wensen gevolg te geven wordt al vanaf 1989 het Jaarverslag anders ingericht. Het verslag bestaat voortaan uit drie onderdelen: een organisatieverslag, waarin een overzicht wordt gegeven van bestuur, personeel, huisvesting en financiën, een wetenschappelijk verslag, waarin alle aspecten van het onderzoek aan de orde komen, alsmede de samenwerking op wetenschappelijk terrein en een verslag van de dienstverlening, waarin wordt verhaald van de ontwikkelingen op het terrein van archief, bibliotheek, documentatie en informatieverstrekking.

In zekere zin is 1989 de afsluiting geworden van een veertigjarige periode; tegelijk bood dit jaar nieuwe perspectieven voor een toekomst die aansluit bij het verleden, nieuwe mogelijkheden opent en derhalve met vertrouwen tegemoet kan worden gezien.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1989 hebben zich in het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum slechts enkele wijzigingen voorgedaan. Wegens vertrek uit de provincie verliet Mr H.J.J.M. Odekerken het bestuur. Hij verleende het Sociaal Historisch Centrum vijf jaar lang waardevolle diensten. Mr E.J. Rongen te Herkenbosch, Prof. Dr A.F. Gehlen te Heerlen en R.J.J. Baron Van Voorst tot Voorst traden tot het bestuur toe. Voor een nieuwe termijn van vijf jaar werd herbenoemd in de functie van voorzitter Dr G.C.P. Linssen. De heren Hutschemaekers, Lucassen, Van Ommeren, Philips en Weijers aanvaardden een herbenoeming als lid van het Algemeen Bestuur. De vertegenwoordiger van Lozo, Th. Hoofwijk, trok zich terug en werd vervangen door H. Pauwels. Wegens het bereiken van de statutaire leeftijdsgrens trok de oud-voorzitter, Mr P.M.M.C. Palmén, zich uit het bestuur terug. Bij zijn afscheid werden de grote verdiensten van Mr Palmén uitvoerig gememoreerd. Vele jaren lang heeft hij geen moeite geschuwd. Zijn talrijke adviezen droegen in belangrijke mate bij tot de bloei van het Centrum. Zijn interesse voor het werk stimuleerde de medewerkers en de bestuursleden bij voortduring. Het bestuur is de heer Palmén veel dank verschuldigd.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 1 juni 1989. Tijdens deze vergadering werd onder meer van gedachten gewisseld over de consequenties van de Nota Para-Universitaire instituten, uitgebracht op 17 maart 1987 door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. De Minister stelt zich in deze nota op het standpunt dat het grote belang van wetenschappelijk onderzoek geen beperkingen op de voor dit doel beschikbare middelen rechtvaardigt. Wel moeten de schaarse middelen optimaal worden besteed. Onder die omstandigheden leek het hem niet juist ten departemente veel menskracht in te zetten voor de administratieve en organisatorische begeleiding, sturing van de talrijke instituten en toetsing van de onderzoeksprogramma's. De vraag rees of sturing van onderzoeksinstituten en toetsing van onderzoeksprogramma's niet beter

op intermediair niveau kan geschieden door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen of door een van de universiteiten. Het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum behoorde tot de instellingen die in dit opzicht mogelijkheden zagen. Het opteerde voor een samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg op basis van liëring, derhalve met behoud van eigen bestuurlijke zelfstandigheid. Dit standpunt wordt gedeeld door het Provinciaal Bestuur van Limburg, de grootste subsidiënt, en het Gemeentebestuur van Maastricht, in rangorde van belangrijkheid de derde subsidieverstrekker. In 1988 kon aan de Minister worden medegedeeld, dat op voornoemde basis in beginsel overeenstemming was bereikt tussen het College van Bestuur van de R.L. en het bestuur van het S.H.C. In 1989 werd grote aandacht besteed aan de implementatie van deze inmiddels door de Staten-Generaal onderschreven intenties. Voorts werden de begrotingen, de jaarstukken en de plannen voor de toekomst vastgesteld.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 20 maart, 1 mei, 5 juli, 28 augustus, 23 oktober en 28 november. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de algemene bestuursvergadering vooral bezig met de liëring met de Rijksuniversiteit. Daarnaast waren aan de orde personeelsaangelegenheden, de nota Bewust Belonen, de samenstelling van het Algemeen Bestuur, het contractonderzoek, de viering van de jubilea van Sociaal Historisch Centrum en Maaslandse Monografieën, de uitvoering van de Regeling tot behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties van werkloze historici en de voortgang van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de Gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1989 geen wijzigingen voorgedaan.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor een tiental personen, waarvan zeven

tijdelijk waren aangesteld voor de uitvoering van de met de Rijksuniversiteit Limburg aangegane overeenkomst voor de ordening van de door haar overgenomen voormalige Jezuïetenbibliotheek. De overigen belastten zich met historisch onderzoek en de versnelde uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. De bibliotheek, het archief, het onderzoek en algemene dienst hadden elk hulp van twee personen. Zij werkten gezamenlijk zes en een half mensjaren. Bij het onderzoek waren bovendien zeven vrijwilligers en gedetacheerden ingeschakeld (3,4 mensjaren), waaronder vijf met een voltooide academische opleiding.

Mutaties doen zich bij de hulpkrachten, aangesteld in het kader van de sociale wetgeving, bijna niet meer voor. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat geen nieuwe mensen kunnen worden aangetrokken. Werkervaringsprojecten hebben enig soulaas geboden. De vrijwilligers zijn ingezet bij het onderzoek, waar dank zij de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties de niet-personele kosten konden worden vergoed. Andere afdelingen konden met behulp van vrijwilligers en stagiaires enige problemen opvangen.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr H.J.G. Crompvoets, onderzoek
- Mevr. Drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Drs H.P.M. Hillegers, onderzoek
- Prof. Dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- Mr F.J.M.G. Maenen, onderzoek
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Drs W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek

- Mevr. A.M.L. Wijnands-Van Someren, archief
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Mevr. T.A.G. Wijts, bibliotheek.

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: R.C.A. Belemans lic., A.H. Bleeser, mevrouw M. Bloemen, Drs M. Bohnen, P. Borro, E.J.G. Boshouwers, Drs A.P.M. Cammaert, Drs J. Egberts, Drs M.A.G. Funcken, F.H. Heijnen, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, mevrouw Drs A. Klijn, Drs R. Mestrom, E.L.G.H. Smeets, N.H.J. Soeters, G.A.B. Steijn, Drs R.J. Theunissen, R.S. Verheijden en Drs H.H.A. van de Wijngaard.

Ten behoeve van de ordening van de Jezuitenbibliotheek waren op tijdelijke basis werkzaam: A.H.Q. Bessems, P.W.M.G. Bongers, J.H.M. Douven, J.Th. Franssen, P.J.M. Wetzels, F.A.M. Pustjens en J.J.C. Zurstrassen.

Een deel van de genoemde personen was slechts gedurende een deel van het jaar bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de Regionale Toetsingscommissie Heuvelland en naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die zich inspanden arbeidskrachten beschikbaar te stellen.

De heer L.J. Lucassen verrichtte tijdens het verslagjaar wederom belangeloos werkzaamheden ten behoeve van onderzoek en bibliotheek. Dr J.F.R. Philips verrichtte onbezoldigd onderzoekwerk. Ook naar hen gaat onze welgemeende dank uit.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

Vertegenwoordigingen

Prof. Jansen is voorzitter van de commissie regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (S.H.O.). Daardoor maakt hij ook deel uit van het Beleidsadviesorgaan van de S.H.O. Sedert mei 1984 is hij voor de derde maal penningmeester geworden van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Bij deze werkzaamheden werd hij voortdurend terzijde gestaan door de heer N.H.J. Soeters. In 1989 verstreek zijn zittingstermijn. Herbenoeming was statutair niet mogelijk. Tot zijn grote verrassing werd hem een ere-lidmaatschap aangeboden.

De directeur had zitting in het dagelijks bestuur van het Mijnmuseum en in het dagelijks bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum. Bij deze laatste stichting vervult hij de functie van penningmeester. Het bleek geen sinecure omdat in 1989 de integratie van een drietal stichtingen tot het Limburgs Volkskundig Centrum moest worden voltooid. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek voort. Hij is lid van de redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maaslandse Monografieën. Ad hoc verrichtte hij redactionele en organisatorische werkzaamheden ten behoeve van publicaties en activiteiten van het Provinciaal Bestuur van Limburg.

Het lidmaatschap van de Begeleidingscommissie van het Monumenten-inventarisatieproject in Limburg, opgezet door de Rijksdienst voor Monumentenzorg en het Provinciaal Bestuur van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor de deelname aan de commissies die wetenschappelijke publicaties van de Limburgse Bond van Muziekgezelschappen, het R. C. Godshuis te Roermond en de Harmonie St. Michael te Thorn begeleidde. Twee van deze projecten konden in 1989 worden afgerond.

Drs Rutten maakt deel uit van het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. De heer Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Dr J.F.R. Philips is lid van de Adviesraad van het Nederlands Economisch Historisch Archief. Mevrouw Wijnands is bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Stichting Eijdsdens Verleden.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijdsden, Valkenburg, Beek, Thorn en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Diepenbeek en Bonn werden ook dit jaar onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de stichting en vergt veel onderhoud. Tot op heden werd

het merendeel der werkzaamheden verricht zonder grote kosten. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werd in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld. Ook in het verslagjaar werden heel wat onderhoudswerkzaamheden door hem op prijszwaardige wijze verricht.

Hij draagt vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jaren lang maar weinig aandacht worden besteed. Het is noodzakelijk gebleken daarin te voorzien. Het bestuur gaf architectenbureau Satijn opdracht een onderhoudsplan voor de termijn van tien jaar op te stellen. Bij het onderzoek dat ter voorbereiding van dit plan werd uitgevoerd, bleek dat op korte termijn vrij aanzienlijke voorzieningen nodig zijn. De daken van de panden aan de Boschstraat zijn een halve eeuw nadat zij voor de laatste keer werden vernieuwd ver versleten. Herstel is lang niet altijd mogelijk. In veel gevallen zal tot gehele of gedeeltelijke vervanging moeten worden overgegaan. Ook het buitenschilderwerk en het herstel van dakgoten en afvoerkanalen voor hemelwater zal in de komende jaren aandacht vragen. Slechts een deel van de meerkosten wegens groot onderhoud van de panden aan de Boschstraat kan in de komende jaren worden opgevangen doordat in 1989 de eerste hypotheek die de Stichting in 1974 op beide panden nam, werd afgelost.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen door de ingebruikname van de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, waarvan zes kilometer in gebruik is. Van 1990 af, zo is gebleken, zal voor groot onderhoud van deze kapel jaarlijks een wat groter bedrag nodig zijn.

Financiën

De financiële zaken van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in vorige jaren was de exploitatie sluitend. De vermogenspositie onderging weinig verandering.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 591.000,- inclusief de bijdrage voor één arbeidsplaats in het kader van het 100-plaatsenplan en de tijde-

lijke medewerker voor het W.L.D. Daarenboven verleenden Gedeputeerde Staten een bijdrage van f 25.000,-- in de kosten van de jubileumtentoonstelling "De vlag dekt de lading". Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie met inbegrip van de loonkosten voor de arbeidsplaatsen uit het 250-arbeidsplaatsenplan op f 507.000,--. Daarnaast verstreekte Onderwijs en Wetenschappen enkele investeringssubsidies tot een totaalbedrag van f 82.000,-- en een aanvullend krediet ter bevordering van de bestrijding van werkloosheid onder historici ad f 25.000,--.

Per 1 januari 1990 werd het departementaal subsidie gedecentraliseerd. Bij die gelegenheid werden de gelden uit het 250-arbeidsplaatsenplan in het regulair exploitatiesubsidie opgenomen. Omstreeks 20% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit opdrachten van derden en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 215.000,-- gemoeid. De Gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van f 5.000,-- toevoegde, zodat het totaal neerkwam op f 28.500,--. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven beperkt.

De overige inkomsten bleven op het de laatste jaren gebruikelijk niveau. Zij kwamen ook in 1989 ongeveer f 30.000,-- hoger uit dan geraamd. Toch is deze middenstroom niet structureel. De gelden zijn voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect had ook de overeenkomst met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden heel wat rentes ontvangen. Of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen, hangt mede af van de mogelijkheid bezuinigingen van overheidswege te ontlopen.

De financiële administratie vergde ook dit jaar door de voortgaande groei van het instituut meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd wederom verricht door VB Accountantskantoor VNG. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

In verband met een verzoek van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen het wetenschappelijk onderzoek van het instituut te evalueren, vond in 1984 voor het eerst een diepgaande bezinning plaats op de onderzoekstaken van het instituut. Vastgesteld werd dat het onderzoek, zoals dit door het Sociaal Historisch Centrum wordt uitgevoerd, een grote spreiding en differentiatie kent, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers moet zijn, bij heeft te dragen aan vernieuwingen in het historisch onderzoek en tegelijk antwoord dient te geven op zeer uiteenlopende historische vragen die vanuit de Limburgse samenleving worden gesteld. Daarom werd voor het tijdvak 1985-1989 een onderzoeksplan ontworpen, waarin het onderzoek werd ingedeeld in drie hoofdgroepen: contractonderzoek, infrastructuur versterkend onderzoek en fundamenteel onderzoek.

In het kader van de voorgenomen liëring van het Sociaal Historisch Centrum aan de Rijksuniversiteit Limburg heeft sedert 1988 een herbezinning plaatsgevonden. Daarbij gold als uitgangspunt dat continuïteit van de onderzoekstraditie en inbedding van het onderzoek in het totaal van de activiteiten van het S.H.C. dienden te zijn gewaarborgd. Evenwel, nu de rol van het onderzoek belangrijker wordt, ontstaan perspectieven voor onderzoeksprojecten van langere adem, aangevuld met nieuwe elementen als samenhang, specialisatie en kristallisatie rond een vraag van groot wetenschappelijk belang.

Het bleek zeer wel mogelijk deze elementen te verenigen en te concretiseren tot een centraal thema. Wel dient er rekening mee te worden gehouden dat het getal van de medewerkers, belast met historisch onderzoek, beperkt is: voor ambitieuze plannen is geen ruimte. Daarvoor was allereerst een beperking in de tijd nodig. Gekozen is voor een beperking tot het tijdvak, waarin slechts twee samenlevingstypen worden aangetroffen: het agrarisch-ambachtelijk patroon uit de nieuwe tijd en de industriële samenleving uit de 19e en 20e eeuw. In beide samenlevingstypen is de spanning tussen sociale structuur en economische golfbewegingen evident aanwezig. Dit spanningsveld is onder de titel "Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg, 1450-1980" centraal gesteld.

De realisatie van het plan zal in meerdere stappen gestalte kunnen krijgen. Op tal van onderdelen is veel detailonderzoek nodig. De samen-

hang tussen dit detailonderzoek dient bij voortdurend te worden gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten worden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen worden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. De rol van het Sociaal Historisch Centrum als centrale plaats in Limburg van waaruit ook naar buiten stimulansen uitgaan voor diepgaand historisch onderzoek, heeft genoopt nog een derde stap toe te voegen. Het is dringend nodig ten dienste van derden onderzoek te verrichten dat het hen mogelijk maakt fundamentele vragen te stellen en te beantwoorden. Derhalve wordt ook aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

In 1989 werden niet alleen plannen ontwikkeld; met een aantal onderzoeken werd voortgang geboekt. Op het vlak van het detailonderzoek kreeg een tiental projecten aandacht. Daartoe behoort een achttal dissertatieprojecten.

1. Klokken in Limburg (1650-1825). Van 1650 tot 1825 werden door kleine ambachtslieden en handelaren in Limburg uurwerken gefabriceerd, voornamelijk als bijverdienste. Deze activiteit heeft gevolgen gehad voor de ontwikkeling van de nijverheid, de dienstverlening en de sociale stratificatie. Van het hoofddeel is een concept voorgelegd.
2. De Heerdgang in Limburg tot in het begin van de twintigste eeuw. Uit toponiemen en op schraallanden nog aanwezige plantengroei is de wijze, waarop het vee in het verleden werd geweid te reconstrueren. De typische vorm van veeteelt, waarmee deze gebruiken verband hielden, heeft het sociale leven op het platteland lange tijd diepgaand beïnvloed. Concepten van deel I en enige hoofdstukken van deel II werden voorgelegd.
3. Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776). Behandelt de repressie van bendecriminaliteit in de achttiende eeuw. Er ligt een eerste concept van het gehele boek.
4. Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme. De algemene voorwaarden en achtergronden van het separatisme in Limburg waren voor een belangrijk deel van sociale of economische aard. Zij hebben opkomst en neergang van het separatisme in hoge mate bepaald. Van een hoofdstuk werd een concept ontvangen.
5. Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg (1840-1900). Zustercongregaties leverden in de negentiende eeuw het personeel voor allerlei nieuwe instellingen voor intramurale gezondheidszorg. Er

wordt een nauwe samenhang tussen agrarische crisis, toenemende instroom van kloosterlingen en uitbreiding van de intramurale gezondheidsinstellingen vermoed. Er werd een onderzoeksschema ontwikkeld.

6. Als co-promotor met Prof. Dr J.A.J. Vervloet, L.U.W., Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg. Aan de hand van enige historisch-geografische kernproblemen, zoals ontwatering, ontginningen en nederzettingsvormen wordt het verloop van de relatie mens-milieu in het noorden en midden van de provincie onderzocht. Het onderzoek nadert de schrijffase.
7. W.J.M.J. Rutten brengt zijn dissertatie-onderzoek "De mens belaagd door pokken, de pokken belaagd door de mens" in. Promotor Prof. Dr A.M. van der Woude. Het betreft een onderzoek naar de vervlechting van biologische en sociale processen. Welke demografische gevolgen hadden de pokken? Had medische interventie resultaat? Twee-derde deel van deze dissertatie is gereed.
8. J.C.G.M. Jansen draagt bij met een onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Limburg (1680-1820). Deze minderheidsgroep leverde een bijdrage aan de modernisering van het distributiesysteem van goederen, beïnvloedde het consumptief gedrag en creëerde nieuwe kredietfaciliteiten. Als minderheid hadden de Joden af te rekenen met weerstanden tegen hun aanwezigheid. Zij reageerden daarop door zich te assimileren.
9. Jansen en Rutten samen voltooiën een Geschiedenis van de landbouw in Limburg tussen 1900 en 1975, waarin een beeld wordt gegeven van recente demografische, technische, economische en sociale transformatieprocessen ten plattelande. Dit project valt deels ook onder de rubriek generaliserend onderzoek. Er kwamen drie hoofdstukken gereed.
10. Voor de nabije toekomst wordt door A.I.O.'s uit te voeren onderzoek gepland over de oudste vormen van industrialisatie in Limburg, de achttiende-eeuwse textielnijverheid en de mijnbouw uit dezelfde eeuw. Als voorbeelden van decentraal georganiseerde vormen van nijverheid hadden zij zeer specifieke sociale gevolgen. Voor één van deze onderzoeken zijn vanaf begin 1991 middelen beschikbaar.

Een vijftal onderzoeken is van evaluerende aard.

11. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1900-1975. Zie hiervoor ad 9. Samenvattend zijn in dit geval alleen de beschouwingen over aspecten, waarover vol-

doende vooronderzoek is verricht (onder andere het demografische).

12. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten spraken tijdens het Congres Eenheid en Scheiding, gehouden bij gelegenheid van de viering van 150 jaar Limburg, over respectievelijk de ontwikkeling van industrie en mijnbouw en de migratie en de huwelijksmarkt over de grenzen heen. In deze bijdragen gaven zij inzicht in aspecten van de economische en sociale verbanden tussen twee aangrenzende provincies die in 1839 om politieke redenen tot verschillende staten gingen behoren. Publicatie heeft in september 1989 plaatsgevonden.
13. J.C.G.M. Jansen rapporteert bij het congres "De Brabantse Stad", te houden in 1990, over de economische en culturele achteruitgang in Maastricht tussen 1560 en 1650. Hij zal de hypothese toetsen dat monetaire factoren verantwoordelijk waren voor de intensiteit van de crisis en wijzigingen in de stad-landverhoudingen voor haar duur.
14. J.C.G.M. Jansen, De armoedigste provincie des Rijks. Korte samenvatting van onze kennis omtrent het niveau van het regionaal inkomen per hoofd van de bevolking in Limburg tussen 1850 en 1940, een eerste verkenning van haar evolutie en de oorzaken van de achterstand. Geraamde onderzoekstijd drie maanden. Verschijnt in 1990.
15. In het kader van de sedert vele jaren voorgenomen publicatie van Limburgs Verleden III, handelend over de periode 1800-1975, een project dat in 1988 is hervat, zal J.C.G.M. Jansen in 1991 een bijdrage leveren, waarin de economische ontwikkeling en de daaruit voortgevloeide landschappelijke veranderingen worden beschreven. Rutten zal worden verzocht enige sociaal-historische facetten te belichten.

Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies waarin innoverende methoden, technieken en vraagstellingen worden toegepast. Tot dit type onderzoek behoren onder andere de realisering van het Woordenboek van de Limburgse dialecten, waarover hierna in een afzonderlijke paragraaf verslag wordt gedaan, de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woor-

denboek en een dialectwoordenboek. Het bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen, zodat ook comparatief onderzoek mogelijk wordt. Jaarlijks worden resultaten van onderzoek van dit type gepubliceerd.

Buiten het programma rondt Drs F. Cammaert nog zijn sedert 1983 met medewerking van het Sociaal Historisch Centrum uitgevoerd onderzoek naar de Geschiedenis van het verzet in Limburg tijdens de tweede wereldoorlog af. Ook hij legde in 1989 weer concepten voor van enkele hoofdstukken. Rond de jaarwisseling waren van dit omvangrijk onderzoek 500 pagina's tekst gereed.

De versterking van de onderzoekstaak heeft er al in 1989 toe geleid dat de werkzaamheden sneller zijn verlopen dan verwacht. De in het meerjarenplan gestelde taak werd ruimschoots uitgevoerd.

Vijfentwintig onderzoeken werden gepubliceerd, waaronder vier monografieën. Twaalf publicaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publicaties, dertien tot de vakpublicaties. In volgorde van verschijnen waren het:

Wetenschappelijke publicaties

H. Cromptvoets en H.H.A. van de Wijngaard, Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel II, aflevering 5, De Mijnwerker, Assen/Maastricht, XXX + 263 pag.

P. Goossens, Automatisering van WBD en WLD, in: Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor dialect- en naamkunde, XXI, [1989], p. 7-26.

H. Cromptvoets, Enkele notities bij de mijnwerkersterminologie, in: Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor dialect- en naamkunde, XXII, [1989], p. 75-81.

Monique Nijsten, Historisch Deel, in: M. Nijsten, J. Meuwissen en J. Frusch, Blaasmuziek in Limburg, p. 15-79.

J.C.G.M. Jansen, Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989, in: Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen, Leeuwarden/Maastricht 1989, p. 13-67.

W.J.M.J. Rutten, Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en na de scheiding van de beide Limburgen, in: Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen, Leeuwarden/Maastricht, p. 95-124.

J.C.G.M. Jansen, Het Godshuis in de 18e eeuwse samenleving, in: G.C.P. Linssen ed., Thuis in het Godshuis, Roermond 1989, p. 55-68.

J.C.G.M. Jansen, Onderweg naar een nieuwe samenleving, in: S.S.E.G.L., XXXIV, 1989, p. 1-16.

J.F.R. Philips, Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914, in: S.S.E.G.L., XXXIV, 1989, p. 17-42.

J.J.T. Roex, De culturele betrekkingen tussen Belgisch en Nederlands Limburg, in: S.S.E.G.L., XXXIV, 1989, p. 90-111.

(M. Bloemen-van der Grinten, H. Dorren en M. Kellens), Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering II, in: S.S.E.G.L., XXXIV, 1989, p. 164-178. Tevens verschenen in: Limburg, jrg 68, 1989, p. 239-251.

Vakpublicaties

H. Cromptvoets, Goeddoen is ons streven. Geloof en streven in de jaren vijftig in Meijel, in: H. Cromptvoets en J. Pouls, eds., Meijel in de jaren vijftig, Medelo, 5, Heythuysen 1989, p. 5-34.

H. Cromptvoets, Van Kroontjespen tot balpen. Onderwijs in de jaren vijftig in Meijel, in: H. Cromptvoets en J. Pouls, eds., Meijel in de jaren vijftig, Medelo, 5, Heythuysen 1989, p. 74-96.

J. van den Boogard en P. Winkels, Marechaussee in Maastricht, Maastrichts Silhouet, 29, Maastricht 1989, 48 pag.

Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht, Koninklijke Nederlandse Papierfabriek. Een industrieel-archeologische verkenning, deelrapport 4 van het WIAM, Maastricht 1989, 68 pag.
(Met tekstbijdragen van W.A.A. Mes en J.F.R. Philips)

J.F.R. Philips, Société Céramique Maastricht. Een industrieel-archeologische verkenning, deelrapport 3 van het WIAM, Maastricht 1989, p. 9-32 en 41-50.

J.C.G.M. Jansen, ed., Kunst en Cultuur in Limburg, deel II Nederlands Limburg, Maastricht 1989, VI + 234 pag. (viertalig).

J. van den Boogard en W. Rutten, De vlag dekt de lading, Maastricht 1989, 24 pag.

H. Crompvoets, Etymologische Varia, in: Veldeke, jrg 64, 1989, p. 18-19, p. 44 en p. 118-120.

H. van de Wijngaard, Uit het woordenboek van de Limburgse dialecten: het luiwerk, in: Veldeke, jrg 64, 1989, p. 146-149.

H. Crompvoets, Uit het woordenboek van de Limburgse dialecten: de mijnwerker, in: Veldeke, jrg 64, 1989, p. 188-189.

W.H. van Bergen, A. Bos, J.W. Gielkens en F.J.M.G. Maenen, Bokkerijders in Geleen rond 1750, in: Geleen door de eeuwen heen, Geleen 1989, p. 44-55.

P.Th.R. Mestrom, De familie Wessels te Geleen en de klokkenmakerij op het Limburgse platteland van ± 1750 tot ± 1850 , in: Geleen door de eeuwen heen, Geleen 1989, p. 118-129.

H.P.M. Hillegers, De brandnetel, plaaggeest of gastheer. Natuur en Techniek, jrg 57, nr 8, 1989.

Mede dank zij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verscheen in 1988 nog een drietal hierboven niet vermelde publicaties, te weten het 52ste deel van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek (Amsterdam 1988, 354 pag.), twee Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis handelend over historische geografie (Zutphen 1989, 56 pag.) en stadsgeschiedenis (Zutphen 1989, 72 pag.).

Het is verheugend dat steeds aan studies met een internationaal karakter kan worden meegewerkt. Het Rijksbeleid betreffende het wetenschappelijk historisch onderzoek benadrukt sterk de noodzaak van een

dergelijke samenwerking. Het Sociaal Historisch Centrum wil bij de uitwerking ervan een rol blijven spelen.

Woordenboek der Limburgse dialecten

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.) wordt sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek der Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal en de algemene woordenschat, die elk tien afleveringen zullen omvatten. De eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal is in 1983 verschenen. Deze publicatie werd in 1984 gevolgd door een tweede aflevering. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid dat maatregelen zijn beraamd om de uitvoering te versnellen. Daartoe is een beroep gedaan op het Provinciaal Bestuur van Limburg. Gedeputeerde Staten besloten begin 1983 een arbeidsplaats te financieren op voorwaarde, dat deze medewerker werd aangesteld door het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum en gedetacheerd bij de N.C.D.N. te Nijmegen, zodat gebruik kan worden gemaakt van de daar aanwezige vakkennis en documentatie. De door ons bestuur aangestelde medewerker neemt het tweede deel van het WLD, de niet-agrarische vaktaal, voor zijn rekening. Een detacheringsovereenkomst werd tot stand gebracht. Er werd een begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Dr J. Tans, voorzitter, Prof. Dr J. Goossens en Dr J. Cajot als vertegenwoordigers van Belgisch-Limburg, Prof. Dr A. Weijnen, oud-directeur van de N.C.D.N., Prof. Dr A. Hagen, directeur N.C.D.N., Mr Drs P.W.J. Houben namens de Vereniging Veldeke en de directeur van het S.H.C.

Sedert 1985 kon telkenjare een aflevering van deel 2 verschijnen. De voortgang van deel 1 liet evenwel nog te wensen over, zodat verdere versnelling nodig werd geacht. Diverse instanties zijn daarvoor benaderd. Pogingen steun te verwerven van de Belgische overheid – het W.L.D. behandelt immers ook het dialect van de Belgische provincie Limburg – leverden nog geen concreet resultaat op. Wel werd door de Nederlandse Taalunie medewerking verleend aan de voorbereiding van deel 3 handelend over de algemene taalschat. De uitvoering van dit deel van het project kan evenwel pas in de loop van de jaren negentig worden aangevat. Dan zal deel 2 gereed dienen te zijn, want in de herfst van 1987 stelden Provinciale Staten van Limburg onder strikte voorwaarden aanvullende middelen beschikbaar om gedurende zes jaar (medio 1987

– medio 1993) een tweede medewerker aan te trekken en zo de uitvoering van het deel betreffende de niet-agrarische vaktaal verder te versnellen. De belangrijkste voorwaarde is dat eind 1993 zestig procent van de afleveringen van deel 1 en 2 gereed is. Aan deze voorwaarde kan niet worden voldaan, tenzij ook aan het deel betreffende de landbouwtaal met kracht wordt voortgewerkt. Het was daarom zeer verheugend te vernemen dat de Katholieke Universiteit van Nijmegen bereid is gebleken vanaf 1 oktober 1988 gedurende een vijftal jaren een nieuwe voltijdse arbeidskracht voor dit onderdeel beschikbaar te stellen. De vroegere medewerker voor dit onderdeel werd door de Begeleidingscommissie WLD II aangetrokken als adviseur voor de automatisering van het hele project. Zijn enorme expertise bleek ertoe te leiden dat ook langs deze weg verhoging van het tempo werd gerealiseerd. Er is een werkplan opgesteld dat voorziet in het afronden van de werkzaamheden aan achttien afleveringen voor de laatste werkdag van 1993. Zes afleveringen zijn inmiddels verschenen. In 1989 werd de omvangrijke aflevering over de mijnwerkerstaal gepresenteerd. Dr Crompvoets vorderde goed met de redactie van de aflevering over de taal van de imker en Drs H. van de Wijngaard met het voltooiën van een aflevering, omvattend de taal van de molenaar. Door N.C.D.N.-medewerkers werden de afleveringen betreffende het boerenhuis en de veeteelt nagenoeg voltooid. In de loop van 1990 zullen vier afleveringen persklaar komen. Er wordt naar gestreefd het Woordenboek vóór de eeuwwisseling gereed te hebben.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr J.C.G.M. Jansen, tot bijzonder hoogleraar benoemd in de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht werden door de Rijksuniversiteit Limburg benoemd Prof. Dr H. Philipsen en Prof. Dr P.J. Thung en door het Sociaal Historisch Centrum Dr G.C.P. Linssen en Prof. Dr A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich regelmatig op de hoogte van de activiteiten. Medio 1989 deelde Prof. Thung mede wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd en een daarmee samenhangend vertrek uit Maastricht als lid van het College te willen aftreden. In 1989 werd nog niet in zijn opvolging voorzien. De commissie heeft haar erkentelijkheid voor de bijzondere inzet van Prof. Thung op passende wijze vertolkt.

De bijzonder hoogleraar heeft in de beginjaren veel aandacht besteed aan het onderwijs. Al spoedig bleek evenwel dat er in 23guliere onderwijsblokken zoveel historische inbreng nodig was, dat een part-time bijzonder hoogleraar daar onmogelijk alleen zorg voor kon dragen. Aan het College van Bestuur werd verzocht een basisvoorziening geschiedenis tot stand te brengen, gefinancierd met regulaire middelen ten behoeve van het onderwijs. In korte tijd werd in de Algemene Faculteit een omvangrijke vakgroep Geschiedenis ontwikkeld. De bijzonder hoogleraar kon zich daardoor sedert 1986 geheel wijden aan keuze-onderwijs. Het was tot 1989 voornamelijk gericht op studenten uit de medische faculteit met historische belangstelling. Als gevolg van hun beperkte voorkennis en geringe vaardigheid in het schrijven van een werkstuk, diende hun begeleiding zeer intensief te zijn. De toetsing van historische feiten aan medische vakkennis, waartoe deze studenten zeer wel in staat zijn, leverde bijzonder interessante inzichten op. In het verslagjaar kwam een tweetal werkstukken gereed.

Regelmatig is ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is steeds meer aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de R.L. kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen zes dissertatieprojecten die elk tenminste twee uur begeleiding per week vergen. Zij dragen de navolgende titels:

- Klokkensbouwers in Limburg (1650-1825).
- De heerdgang in Limburg tot het begin van de 20ste eeuw.
- Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.

Voor enkele andere dissertatieprojecten worden voorbereidingen getroffen. Van twee van de zes bovengenoemde dissertaties werden in 1989 eerste concepten voorgelegd. Twee andere projecten zijn zover gevorderd dat concepten van gedeelten konden worden besproken. De twee laatstgenoemden bevinden zich nog in de voorbereidingsfase. Slechts in een geval wordt een verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De bijzonder hoogleraar had zitting in promotiecommissies te Maastricht en Nijmegen.

Project behoud en bevordering van beroepskwalificaties van werkloze historici

In oktober 1986 heeft het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum zich beraden over mogelijkheden de beroepskwalificaties van jonge historici die sedert geruime tijd werkloos waren, te stimuleren. Er is een project ontwikkeld dat stoelt op vier initiatieven:

1. Er dienen faciliteiten te komen om jonge onderzoekers langs geautomatiseerde weg databestanden te laten verwerken.
2. Er moet gelegenheid zijn doctoraalscripties om te werken tot publicerbare teksten en nieuwe kortlopende onderzoeken door hen te laten verrichten.
3. Faciliteiten zijn nodig voor het publiceren van artikelen door jeugdige werklozen.
4. Het is gewenst een bijdrage te verstrekken in de kosten van publicatie van dissertaties, indien de promotie in een periode van werkloosheid plaatsvindt.

Dergelijke voorzieningen leiden er toe dat werkloze historici hun kennisniveau tenminste handhaven en door grotere naamsbekendheid meer kansen krijgen op de arbeidsmarkt.

De Minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft dadelijk positief gereageerd op dit plan. Hij stelde via het Directoraat-Generaal Wetenschapsbeleid middelen beschikbaar om gedurende drie jaar in deze zin te experimenteren.

Bij jonge historici bleek grote behoefte te bestaan aan mogelijkheden zich tijdens werkloosheid met hun vak bezig te houden. In 1988 werd een tiental jonge onderzoekers aan het werk gezet. Talrijke thema's werden aangevat. Een dissertatie werd afgerond, een afgebroken M.O.-opleiding hervat en na enkele maanden met goed gevolg afgesloten. Een drietal artikelen werd aangeboden aan de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, een tweetal aan de redacties van andere tijdschriften. Alle te werk gestelden vonden binnen enkele maanden een baan. Naast de groep die een onderzoeksbeurs kreeg, werd aan een drietal anderen een publicatiebeurs verstrekt.

Van veel belang was ook dat het bedrijfsleven, de vakbeweging en de arbeidsmarktregulerende instanties zeer positief op het initiatief hebben gereageerd, zodat een nagenoeg optimaal resultaat werd bereikt.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1989 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enkele trouwe lezers overleden, nam het aantal contribuanten dank zij de spontane meldingen en wervingsactiviteiten verder toe. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage werd op 1350 gehandhaafd. Aan het einde van 1989 verscheen het XXXIVe deel van de Studies. Om technische redenen werd de distributie pas in de eerste dagen van januari 1990 verzorgd. In deel XXXIV waren zes artikelen opgenomen, te weten:

J.C.G.M. Jansen, *Onderweg naar een nieuwe samenleving.*

J.F.R. Philips, *Maastricht op een keerpunt 1895-1914.*

M.J. Frequin-Delmaar, *De "Romeinse" kleding op de muurschilderingen van Maasbracht.*

J.J.T. Roex, *De culturele betrekkingen tussen Belgisch en Nederlands Limburg na 1945.*

W. Tijms, *De effractie van Sint Andries te Roermond (1599-1948).*

Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering II.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1988 van het Sociaal Historisch Centrum toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd en uitgegeven door Uitgeverij Eisma te Leeuwarden. De omvang was VIII + 239 pagina's. De druk werd met behulp van een tekstverwerker versneld. Door het gebruik van dit procédé daalden de kosten zo aanmerkelijk dat de gemiddelde omvang ten opzichte van het midden van de jaren tachtig met 30% kon worden uitgebreid zonder stijging van de kosten.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze stichting worden uitgegeven, verschenen in 1989 twee delen. De belangstelling voor de uitgaven nam verder toe. Het aantal vaste afnemers beliep 1450. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in september als deel 47:

Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen. Eisma Leeuwar-

den/Maastricht, VIII + 246 pag. In de bundel zijn negen artikelen opgenomen, handelend over de economische, de sociale, politieke en culturele geschiedenis van Belgisch en Nederlands Limburg tussen 1839 en 1989.

In december verscheen deel 48:

Dr J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt 1567. Achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-bisschop van Luik*. Eisma Leeuwarden/Maastricht, XXVIII + 288 pag. Deze Nijmeegse dissertatie geeft een nauwkeurig beeld van een verlate actie van Beeldenstormers, die – zo maakt de indringende analyse duidelijk – naast religieuze achtergronden ook diepe politieke en maatschappelijke wortels had.

Aan het einde van het verslagjaar waren twee afleveringen uit de reeks *Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden* in druk. De daarbij behorende kaartbladen worden gedrukt door IFAG te Frankfurt, een drukkerij die voor haar hoog kwalitatief drukwerk helaas een zeer tijdrovend technisch proces toepast, zodat de publicatiedata moesten worden verschoven naar de tweede helft van 1990.

De samenstelling van het Bestuur en de Raad van Advies onderging geen wijzigingen.

Het bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma B.V. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publicaties van de stichting.

De dames M. Mommers-Bakker, I. Frints en E. Muyres-Schilder verwierven zich ook dit jaar bijzondere verdiensten door de manuscripten persklaar te maken en de proeven te controleren. Door de automatisering van de drukprocessen werd hun taak aanzienlijk verzwaard. Steeds meer facetten van het publicatieproces worden aan hen overgelaten. Mede dank zij de hulp van de heer N. Soeters was de verkoop van publicaties zeer bevredigend en verliep de administratieve afwikkeling van de activiteiten tot tevredenheid.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

De samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft veel aandacht gevegd. In het kader van de uitvoering van de Nota Para-Universitaire Instituten werd met het College van Bestuur sedert 1987 gesproken over de mogelijkheid te geraken tot een vorm van liëring. Vastgesteld werd dat tussen beide instellingen in de loop van de jaren een aantal ad-hoc

samenwerkingsverbanden tot stand zijn gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Geleidelijk namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Partijen waren van mening dat dit positief verlopende proces niet diende te worden verstoord. Daarom werd gekozen voor een betrekkelijk eenvoudige vorm van structurele samenwerking. Daarin blijft de bestuurlijke en rechtspositionele zelfstandigheid van elk der partijen gehandhaafd en worden op administratief en financieel vlak over en weer garanties gegeven dat continuïteit en samenhang behouden blijven.

De gesprekken vonden hun neerslag in een overeenkomst die per 1 januari 1990 in werking trad. De quintessens daarvan is verwoord in een persbericht getiteld "Nieuwe perspectieven voor het Sociaal Historisch Centrum" van de volgende inhoud.

Het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Limburg en het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum hebben, na in positieve sfeer verlopen besprekingen, in goede harmonie overeenstemming bereikt over een samenwerkingsovereenkomst. Gedeputeerde Staten van Limburg hebben met genoegen en instemming kennis genomen van de ontwerp-overeenkomst.

De overeenkomst is een uitvloeisel van het ministeriële streven naar versterking van de samenhang in het wetenschappelijk bestel. De Rijksuniversiteit neemt de rol van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen als subsidiënt van het Sociaal Historisch Centrum over. Voorlopig doet zij dat met middelen die speciaal voor dit doel door de Minister van Onderwijs aan de universiteit zijn toegewezen. De andere subsidiënten, het Provinciaal Bestuur van Limburg en de Gemeente Maastricht zetten hun steun voort.

Het Sociaal Historisch Centrum, dat voorheen zijn plannen door de minister liet toetsen en bij hem verantwoording aflegde voor het gevoerde financiële en wetenschappelijke beleid, doet dat voortaan bij de Rijksuniversiteit Limburg. Zij volgt uiteraard in de toekomst de regels en gebruiken, in zwang bij de nieuwe subsidiënt. Goeddeels vloeien die voort uit de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs.

Het universiteitsbestuur heeft de toetsing van de plannen van het Sociaal Historisch Centrum volgens universitaire criteria opgedragen aan een College van Toezicht op de bijzondere leerstoel in de geschiedenis van de samenleving, bij Koninklijk Besluit in 1982 ingesteld door het Sociaal Historisch Centrum. Ditzelfde college zal elke vijf jaar ook bij de evaluatie van de door het Sociaal Historisch Centrum geleverde prestaties een belangrijke rol spelen.

In het verleden moest het Sociaal Historisch Centrum zich jaar na jaar sterk maken voor het behoud van zijn subsidies. Thans wordt zekerheid geboden voor een periode van een jaar of vijf, zes. Daardoor hoeft het Sociaal Historisch Centrum niet meer elk jaar een zo groot mogelijke productie voor te leggen; het instituut krijgt gelegenheid zich intensief bezig te houden met projecten van wat langere adem. Het Sociaal Historisch Centrum ziet de gelegenheid fundamentele en gecompliceerde vraagstukken aan te vatten als een grote stap voorwaarts.

Aan het uitgebreide pakket diensten van het Sociaal Historisch Centrum wordt niet getornd. Integendeel, ook in de toekomst zal het streven erop gericht blijven de omvangrijke bibliotheek zo perfect mogelijk te ontsluiten, de omvangrijke archieven zo breed als de wet maar toestaat voor consultatie beschikbaar te houden, studiezaal en uitleen elke werkdag acht uur aaneengesloten open te houden en van buiten komende onderzoekers uitgebreid te helpen. De publicatiereeksen van het Sociaal Historisch Centrum blijven verschijnen. Hun inhoud zal ook in de toekomst mede zijn afgestemd op de belangstellingssferen van een zo groot mogelijk aantal historisch geïnteresseerden in Limburg.

Al met al wordt het Sociaal Historisch Centrum in de gelegenheid gesteld zijn taken nog beter dan in het verleden uit te voeren. Het zal er zich energie aan wijden.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Aan de deeltijdopleiding geschiedenis te Sittard verzorgde de directeur van het S.H.C. sinds augustus 1979 eenmaal per twee weken gedurende enkele uren onderwijs in de sociale en economische geschiedenis. Regelmatig worden door studenten van deze instelling scripties gemaakt met behulp van bij het S.H.C. bewaard materiaal. Medio 1989 werd deze opleiding opgeheven en kwam een einde aan het dienstverband. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan veelvuldig gebruik wordt gemaakt. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Alle leden van de wetenschappelijke staf hielden spreekbeurten. Bij diverse gelegenheden werkten zij mee aan radio-uitzendingen en perspublicaties.

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd

deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. Voor het onderzoek impliceert dit dat wordt gestreefd naar gezamenlijke onderzoeken met andere instituten en naar actieve medewerking aan nationale en internationale congressen. In dat kader werd vooral aandacht besteed aan de sedert jaren zeer vruchtbare vormen van samenwerking met enkele groepen onderzoekers aan de universiteiten te Leuven en Wageningen.

Dr H. Crompvoets getroostte zich grote moeite het Woordenboek van de Limburgse Dialecten onder de aandacht van wetenschappers en het grote publiek te brengen. Hij wist zich te verzekeren van de actieve steun van de besturen en leden van de Vereniging Veldeke en van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt. Hij hield diverse lezingen.

De dagbladen wijdden meermalen aandacht aan facetten van het werk van het Sociaal Historisch Centrum. Ook de werkzaamheden aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten kregen aandacht van de pers.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De omvang van de archiefaanwinsten stijgt gestaag. Evenals in voorgaande jaren moesten in 1989 weer talrijke, soms omvangrijke archieven worden overgenomen. In totaal werden twaalf archieven verworven met een gezamenlijke omvang van 150 meter. Een pakket brieven van generaal Des Tombe uit het begin van de 19e eeuw werd in tijdelijke bruikleen verworven. Daarnaast kwamen elf aanvullingen binnen op reeds aanwezige fondsen, tezamen veertig meter omvattend. De meest omvangrijke fondsen die werden verworven, hadden betrekking op de archieven van de N.V. Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen te Roermond, de distilleerderij Hennekens te Beek en het Medisch Regionaal Centrum te Maastricht. De beide bedrijfsarchieven zijn voor het historisch onderzoek van bijzondere waarde, omdat zij teruggaan tot in het midden van de 19e eeuw en juist voor deze begintijd van de industrialisatie van Limburg opmerkelijk volledig zijn. Door schoning van reeds aanwezige bestanden konden 70 m' worden afgevoerd. Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot 412 met een gezamenlijke lengte van 3.600 strekkende meter.

Sedert medio 1988 is in de persoon van F. Heijnen een nauwgezet werkend magazijnbeheerder beschikbaar. Dit bood de gelegenheid in 1989 extra aandacht te besteden aan de bewaring, verzorging en ontsluiting van het snel groeiende tekeningenbestand behorend bij de archieven van een viertal architecten en een drietal bedrijven (Laura, LTM en Nicolas). Zo ontstond een mogelijkheid tot systematisch wetenschappelijk onderzoek op basis van een heel ander type documentatie, namelijk tekeningen, plannen en ontwerpen. En passant werden deze omvangrijke collecties ontdebeld en geschoond, hetgeen aanzienlijke ruimtewinst opleverde. Door al deze werkzaamheden kon minder aandacht worden besteed aan de ordening van archieven.

In het verslagjaar zijn desondanks negen archieven toegankelijk gemaakt middels plaatsingslijsten en inventarissen. W. Mes ordende het bedrijfsarchief Janssen/Willemsen en de collecties afkomstig van huisarts Mostart en boomkwekerij Minkenbergh te Susteren. Samen met de heer F. Heijnen herstelde hij de ordening van het bedrijfsarchief van de N.V. Glasschilderkunst Nicolas te Roermond. Mevrouw Wijnands voltooide de inventarisatie van de archieven van de bouwverenigingen Glück Auf en Samenwerking te Heerlen. M. Wijnen verzorgde de inventarisatie van het archief van de Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt, de EHBO, district Limburg, de collectie Stouthart te Maastricht, de Katholieke Schoolraad te Roermond en de aanvullingen op het archief van Lozo.

Het bestuur achtte het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten ook in de toekomst de ordeningswerkzaamheden zal verdringen. Derhalve is een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze dat een groot deel van de verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk wordt.

Mevrouw Wijnands beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal die druk werd bezocht. Zij begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems een aantal studenten en groepsprojecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard. De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het Sociaal Historisch Centrum kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Hun voorstellen werden voorlopig door ons bestuur aanvaard om ervaring op te doen. Aan de hand van een evaluatie van het experiment kan bijstelling plaatsvinden.

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1989 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was ongeveer even groot als in het voorafgaande jaar. Zij besloeg 91 m' plankruimte. Van het Katholiek Documentatie Centrum te Leuven, het Provinciaal Bestuur van Limburg, de Rabobank Nederland en de Stichting Driekant te Valkenburg werden grote schenkingen verworven.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C. de groei van de bibliotheek te beperken. Daarom wordt bij de collectionering de nadruk gelegd op de z.g. grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is grote behoefte. 80% van de aanwinsten heeft betrekking op deze zeldzame publicaties.

Door ontdebbling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 2%. De omvang van de bibliotheek is thans 2.674 m'. De boeken beslaan 402 m', de brochures 207 m', de statistische publicaties 146 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 92 m'. Het overgrote deel, 1.827 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke).

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt sinds lang gestalte door de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Om financiële en organisatorische redenen gaf ons bestuur de voorkeur aan toetreding tot dit systeem via de Rijksuniversiteit Limburg. In 1984 is een overeenkomst tot bibliothecaire samenwerking tussen R.L. en S.H.C. afgesloten, die tot gevolg heeft gehad dat van medio 1985 af de titelbeschrijvingen via het Pica-systeem worden verricht. In 1988 is het samenwerkingsverband verlengd tot 1991. In 1989 konden ongeveer 3.500 titels worden aangeleverd.

De verbetering van de toegankelijkheid van de bibliotheek van het S.H.C. die het gevolg was van de aansluiting bij Pica, heeft de gedachte doen rijzen onze bibliotheek in te schakelen in een netwerk van biblio-

theekvoorzieningen in Limburg. Inmiddels zijn de eerste aanzetten daartoe gerealiseerd. In 1988 is de IHOL-overeenkomst met de Rijksuniversiteit Limburg en een aantal hogescholen in de provincie gevestigd tot stand gekomen, waarin het S.H.C. middels aanlevering van titels participeert.

De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het S.H.C. is relatief gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kan worden veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan menskracht. Voorzover mogelijk wordt dit manco ondervangen door een uiterst efficiënte inzet van het personeel. Sedert 1 september 1988 wordt 2,8 mensjaar ingezet voor titelbeschrijving, 1,5 voor ontsluiting en algemene organisatie en 0,5 voor dienstverlening. Deze organisatiestructuur heeft geleid tot een verdere verhoging van de output.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam – zoals voorheen – voor een belangrijk deel tot stand via schenking. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1987-1989.

	1987	1988	1989
volkshuisvesting	9	6	5
handel, nijverheid, bankwezen	29	36	37
arbeidszaken	2	3	4
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	18	18	20
transport en vervoer	5	5	3
land- en tuinbouw	3	–	1
onderwijs, vorming	6	2	2
cultuur, recreatie	4	6	6
maatschappelijke dienstverlening			
en samenlevingsopbouw	10	8	12
gezondheidszorg	5	9	8
uitvoeringsorganen sociale wetgeving			
en verzekering	7	7	5
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	39	45	55
vrouwenbeweging	3	4	2
pers en uitgeverijen	–	3	2

De schommelingen in enkele sectoren werden goeddeels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten en affiches vooral om audio-visueel materiaal. Een steeds groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt steeds meer aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten van belang voor biografisch onderzoek zijn alfabetisch ontsloten. De vaandels zijn omstandig beschreven. Zij zullen zo spoedig mogelijk worden overgedragen aan het museum in beheer bij het Limburgs Volkskundig Centrum. Verwacht wordt dat het LVC beter in staat is de vereiste materiële verzorging te bieden.

Bijzondere aandacht vraagt de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in slechte staat overgedragen. Alle foto's, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat ook in 1989 een fotograaf ter beschikking stond, konden de plannen om van oude foto's contactafdrukken te maken zodat de originelen bij gebruik niet langer worden beschadigd, deels worden gerealiseerd. De voor dit doel noodzakelijke apparatuur werd aangeschaft en in gebruik genomen. De beschrijving van de fotocollectie is voortgezet. De 9.000 foto's worden middels steekkaarten toegankelijk gemaakt en beschreven. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto staat, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onderzoekers hun selectie uit het beeldmateriaal kunnen bepalen. De heren A. Bleeser en G. Steijn werkten gestaag aan dit project verder.

Inlichtingen

Er wordt steeds frequenter gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden ge-

waarderd. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbe-
zittende steeds meer onderzoekers op uniek documentatiemate-
riaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt geleidelijk toe.

Jaar	Aantal bezoekers
1986	296
1987	316
1988	320
1989	341

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studie-
zaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en
schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld,
dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag
ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur
in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang
voor bezoekers, die een lange reis moeten maken, ongeveer de helft van
het totale aantal.

Het is verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten
gunste van de groep, die langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg
van deze verandering in de werkwijze van de onderzoekers is dat het
gebruik van de archieven intensiever wordt en de wetenschappelijke be-
tekening van het onderzoek toeneemt. Intensief, langdurig en hoogkwa-
litatief onderzoek heeft echter ook in 1989 voor vele bezoekers nog aan-
merkelijke financiële problemen opgeleverd. Het gros van de jonge his-
torici dat hier onderzoek doet moet vanwege de afstand tussen Maas-
tricht en de universiteitsstad, waar zij studeren, hoge kosten maken om
hier langdurig onderzoek te verrichten. Het invoeren van de O.V.-jaar-
kaart voor studenten kan een eind maken aan deze problemen en bij-
dragen tot verbetering van de kwaliteit van het onderzoek.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderschei-
den.

	1987	1988	1989
studenten en medewerkers van universiteiten	104	105	130
studenten en medewerkers van hogescholen	110	110	112

andere instellingen van onderwijs	20	21	18
instellingen en bedrijven	43	44	50
privé-belangstellenden	37	38	31
onbekend	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>—</u>
totaal	316	320	341

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie-vierde van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft stabiel op 10%. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont een bescheiden groei.

Een aanzienlijk deel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het H.B.O. en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast historici kwamen nog geografen, kunsthistorici, juristen, andragogen, economen, bouwkundigen, sociologen, theologen, medici, bouwkundigen, landbouwkundigen, cultureel antropologen, biologen en gezondheidsdeskundigen.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor de jaren zeventig, is afgenomen. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor emancipatie, gezondheidszorg, industriële archeologie en nijverheid, neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1987	1988	1989
Sociale geschiedenis:			
vakbeweging	18	14	15
arbeidsvoorwaarden	16	12	9
onderwijs, pers, vorming, jeugd	14	17	16
emancipatie van bevolkingsgroepen	12	13	15
gezondheidszorg	16	15	18
arbeidsmarkt	5	7	9
overige sociale geschiedenis	10	12	10

Economische geschiedenis:			
geschiedenis van de mijnindustrie	14	13	15
overig bedrijfsleven	24	25	28
industrialisatie en herstructurering			
Zuid-Limburg	13	10	8
handel en prijzen	7	8	6
landbouw en ambacht	14	16	17
industriële archeologie	11	13	12
verkeer en vervoer	8	9	10
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	14	13	11
Geschiedenis van bestuur, cultuur, kerk en recht:			
politieke partijen en stromingen	20	21	17
verzet tijdens de tweede wereldoorlog	11	10	12
kunst en cultuur	21	24	23
biografie en genealogie	14	15	10
historische geografie	9	12	8
kerkgeschiedenis	8	9	11
lokale geschiedenis	10	14	19
historische demografie	3	4	2
natuur en milieu	5	7	8
Diversen:			
algemene onderwerpen	6	3	4
onbekend	5	4	3

In het verslagjaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van vier scripties:

“Wij zijn de zwarte soldaten ...”: de N.S.B. in Sittard 1933-1944 / Frank Paulssen. - [S.l. : de auteur], [1989]. - V, V, 155 p. : ill. ; 30 cm
 Doctoraalscriptie V.U. Amsterdam. - Met lit. opg.

Hulpverlening aan ongehuwde moeders in het Centraal Katholiek Moederhuis te Heerlen, 1946-1960 : een onderzoek naar de sociale, economische en geografische achtergrond / Jacqueline van Renen. - Heerlen : [de auteur], [1989]. - [12], 159 p. : ill. ; 30 cm
 Omslagtitel. - Scriptie Kath. Leergangen Sittard. - Met lit. opg.

Operatie spierbal : een onderzoek naar de positie van minderjarige mijnwerkersjongens in dienst bij de voormalige steenkolenmijnen in Limburg / A.J. Weijers. - Klimmen : [de auteur], 1989. - 195 p. : ill. ; 30 cm

Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam. - Met lit. opg.

De rol van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond : twee jaren van loonoverleg in het mijnbedrijf 1951 en 1957 / door Jan Drummen. - Nijmegen : [s.n.], [1989]. - 79 p. : ill. ; 30 cm
Scriptie K.U. Nijmegen. - Met lit. opg.

Het is verheugend dat onderzoekers bereid zijn het resultaat van hun onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen en bevordert de integratie van de resultaten in algemene studies.

BESLUIT

Het jaar 1989 verliep voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publicaties van medewerkers en de vraag naar begeleiding was aanzienlijk. Ook landelijk neemt het besef toe dat een regionaal historisch instituut een belangrijke plaats inneemt in het historisch onderzoek in Nederland. In een advies van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid over para-universitaire instituten werd vastgesteld dat het S.H.C. krachtig bijdraagt aan het bevorderen van hoogwaardig regionaal-historisch onderzoek. De groeiende samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg zal in dit opzicht zeker positief uitwerken.

Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in financieel opzicht bevredigend worden genoemd. Graag spreekt het bestuur daarvoor zijn dank uit.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1989

Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum (KADOC)	Leuven (B)
RABO-Bank Nederland	Eindhoven
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP)	Heerlen
DSM	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum van de Rijksuniversiteit Limburg (MEMIC)	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht (WIAM)	Maastricht
Zusters van het Arme Kind Jezus	Maastricht
Limburgse Werkgeversvereniging	St. Odiliënberg
Limburgs Groene Kruis	Sittard
Stichting Driekant	Valkenburg aan de Geul
J. Stevens	Brustem (B)
M. Daru-Schoemann	Eindhoven
P. Nagtegaal	Leiderdorp
W.P.M. Lamers	Herten
Dr Remigius Dieteren O.F.M.	Maastricht
J.H. Ensinck	Maastricht
W. Ferenschild	Maastricht
Mevr. J.M.F.A. Gielen-Drehmanns	Maastricht
Broeder Goswin Jägers	Maastricht
Dr J.F.R. Philips	Maastricht
Mr P. Pluymakers	Maastricht
A.G. Tyndall	Maastricht
Ir P.G.H. Satijn	Maastricht
Mevr. M. Raemakers	Roermond
J.W. Dieteren	Spaubeek
J.A. Heynens	Valkenburg aan de Geul
W.A.A. Westerhuis	Venlo
A.L.G. Janssen	Venray

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1989

Ean

986	Stichting Dagverblijf Helden, 1968-1988.	1 m
987	N.V. Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940
Max Weiss te Roermond, 1855-1970, 1974.
(via de Gemeentelijke Archiefdienst, Roermond)	90 m
988	PSP Gewest Limburg, 1970-1987.
(via J. Muytjens, Geleen)	3 m
989	Bureau Algemene Samenwerkingsverbanden Maas-
tricht, voorheen Medisch Regionaal Centrum, 1979-
1989.
(via de Stichting Management Zorg Zuid)	19 m
990	Katholieke Nationale Bond voor EHBO, district Lim-
burg, 1950-1983.
(via J.W. Goessen, Hoensbroek)	1 m
991	Distilleerderij J. Hennekens te Beek, 1840-1986.	25 m
992	Katholieke Limburgse Emigratie Stichting, 1951-1974.
(via M.J.M. Ahsmann, Heerlen)	3 ds.
993	M.J. Konings te Maastricht, lid Tweede Kamer voor de
P.v.d.A., 1970-1985.	5 m
994	FNV Centrale Maastricht en voorgangers, 1965-1980.
(Bevat ook stukken van de KAB, afdeling Limmel (van-
af 1909), Katholiek Maastricht en FNV Zuid West Lim-
burg) (via W. Freij, Maastricht)	1,5 m
995	Dr V.M.J.H. Mostart, huisarts te Susteren, 1916-1963.
(via mevr. J. Mostart-Cuypers, Roermond)	2 m

- 996 Boomkwekerijen en tuinarchitectuur Lau Minkenberg te Roermond, 1953-1978.
(via mevr. J. Mostart-Cuyppers, Roermond) 1 m
- 997 A. Stassen te Susteren (collegedictaten, pachtregisters, en stukken betref. de N.V. Echter Steenfabriek), 1865-1952; en notaris J. Leinarts te Susteren (financiële admin.), 1890-1958.
(via mevr. A. Stassen-Leinarts, Roermond) 1 m

Tijdelijk in bruikleen:

Brieven van generaal Des Tombe, begin 19e eeuw
(via J.R. Bienfait, Eindhoven) 1 omslag

Aanvullingen op reeds aanwezige archieven:

- * Vroedvrouwenschool, Heerlen
- * RIM, Venray
- * Stichting Driekant, Valkenburg
- * Het Limburgse Groene Kruis, Sittard
- * RK Bond van Limburgse Muziekgezelschappen, Thorn
- * Werkgemeenschap Limburg (via M. Ahsmann, Heerlen)
- * Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (via Mr P.M.M.C. Palmén, oud-voorzitter en Dr J.F.R. Philips, oud-directeur)
- * Stichting Jeugdwelzijn Midden-Limburg, Roermond
- * Stichting Familie-beneficie Graven (via mevr. Eras-Bonhomme, Maastricht)
- * A. Tyndall, Maastricht
- * Katholiek Maastricht, Maastricht

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Kessenich(B)
MR H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
DRS J.H.M. WIELAND (1979)	Valkenburg aan de Geul
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maabree
P.A. BOOIJ (1990)	Heerlen
MR J.H.J. DANIELS (1985)	Roermond
M. DEBATS (1972)	Maastricht
PROF. DR A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
L.J.A. HEYENRATH (1990)	Kerkrade
DRS A.J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
DRS J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
L.J. LUCASSEN (1975)	Meijel
DRS B.C.M.E. NIESSEN (1979)	Maastricht
DRS H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H. PAUWELS (1989)	Maastricht
IR A. PETERS (1986)	Maastricht
G. PETERS (1988)	Maastricht
DR J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
DR IR J. STUFFKEN (1973)	Heerlen
R.J.J. BARON VAN VOORST TOT VOORST (1989)	Weert
J.M. WEIJERS (1952)	Heerlen
DRS TH. WÖLTGENS (1984)	Kerkrade
PROF. DR A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Onderbanken (1951)	Onderbanken
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Jongen B. V. (1978)	Schaesberg
Aannemersbedrijf Sondermeijer B. V. (1985)	St. Odiliënberg
Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C. V. (1982)	Maastricht

Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Bierbrouwerij "De Leeuw" B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel "Veldeke" (1961)	Maastricht
Boel Kleiwaren B.V., Van de (1988)	Thorn
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij "De Ridder" B.V. (1957)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Distilleerderij Jacq. Hennekens B.V. (1988)	Beek
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gorcum-Zuid, Van (1983)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hasselt's Baggermaatschappij B.V., Van (1988)	Echt
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie "De Hamert" B.V. (1979)	Wellerlooi
Ingenieursbureau Van Kleef B.V. (1988)	Roermond
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelsheven
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Nieuwenhagen
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Machiefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Mayfran Limburg B.V. (1988)	Landgraaf
Mora, Beheersmij. (1978)	Maastricht
"Mosa" B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Ornatex B.V. (1988)	Kerkrade
Papierfabriek "Gennep" N.V. (1958)	Gennep
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht

Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Spaarbank Limburg (1988)	Maastricht
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Tummers-Cremers Installatiebedrijven B.V. (1987)	Roermond
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw - en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Productie Born B.V. (1969)	Born
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Aalmoezeniers van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bernardinuscollege (1987)	Heerlen
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Buro voor Stedebouw Maastricht	
Hoën-Ubachs-Roomans B.V. (1970)	Maastricht
College "Sancta Maria" (1977)	Kerkrade
"Collegium Carolinum" der Paters	Valkenburg
Oblaten (1961)	aan de Geul
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg
Gemeente Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling (1957)	aan de Geul
Gemeentearchief Venlo (1973)	Maastricht
Gemeentekrediet van België (1976)	Venlo
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Brussel (B)
	Maastricht

Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring "Het Land van Thorn" (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging "Medelo" (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging "Roerstreek" (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseitse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeseit (B)
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Sittard
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Informatievoorziening en Bibliotheekwerk Limburg, Stichting (1978)	Roermond
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht
Landcommanderij Alden Biesen (1988)	Rijkhoven (B)
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	St. Odiliënberg
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Horst
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Heerlen
NCIV, Regio Limburg (1988)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem

Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
P.O.B. (1979)	Hamont-Achel (B)
Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)	Venlo
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Inspectie der Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volksforschung (1967)	Münster (D)
Rooms-Katholiek Gymnasium "Rolduc" (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke MAVO-School Het Wormdal (1978)	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO "Groenewald" (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO "Bouwens van der Boye College" (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Sociaal Pedagogisch Onderwijs voor Limburg, Katholieke Stichting (1978)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Lyceum en HAVO (1979)	Maastricht
Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)	Eindhoven
Thermenmuseum en archiefdienst (1979)	Heerlen
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteit voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Universiteitsbibliotheek Economisch-Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)
Aben, J.M. (1988)
Abrahams, A.G.J. (1979)
Acker, B.M.J. van (1981)
Admiraal, Mr W.A.M. (1979)
Adriaens, Drs F.H.M.C. (1960)
Ahsmann, M.J.M. (1988)
Akkermans, M. (1988)
Anckaer, J. (1990)
Aretz, J.A.W. (1980)
Augustus, Drs L. (1975)
Backbier, H.A.M. (1974)
Baerts, M.W.P. te (1973)
Baeten, Mr A.M.I.H. (1958)
Baltis, C.H.J.M. (1974)
Baltus, C.J. (1975)
Banens, J.H.M. (1987)
Barse, A.J.H. de (1988)
Bartelds, J.H. (1988)
Bartels, Mr J.M.A.L. (1988)
Bastiaansen, Drs J.C.A. (1977)
Batenburg, D.J.C. van (1987)
Becker, Drs H.J.G. (1982)
Beckers, J.J. (1974)
Beek, Chr.W. ter (1974)
Bellefroid, J. (1988)
Berden, Drs J.V.C.M. (1977)
Berebrouckx, H.A.R. (1979)
Berger, Mr E.A. (1974)
Bergers, H. (1981)
Bergh, J.E. van de (1979)
Bergmans, N.H.M. (1974)
Bertens, Drs J.W. (1975)
Bertrand, C. (1979)
Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)
Beugels-Brassee, mevrouw F.V. (1982)
Beumer, Mej. W.G.M. (1988)
Biggelaar, J.C. van den (1977)
Block, Ed.J. (1982)
Bloemen, H.A.C. (1966)
Bloemen, M. (1979)
Blok, Prof. Dr A. (1974)
Boelens, F.P. (1966)
Boersma, Drs H.J.L.M. (1976)
Boersma, M.Th.L.W. (1982)

Boesten, H.M.P.L.B. (1979)

Nieuwstadt
Geysteren
Maastricht
Heerlen
Heiloo
Horn
Heerlen
Wijnandsrade
Londerzeel (B)
Ubach over Worms
Heerlen
Vessem
Brunssum
Maastricht
Sittard
Sittard
Maastricht
Rotterdam
Meppel
Maastricht
Maasbree
Utrecht
Maastricht
Ubach over Worms
Venray
Borgloon (B)
St. Geertruid
Ekeren (B)
Ottersum
Maastricht
Beek
Haalen
Maastricht
Wijlré
Haarlem
Amstenrade
Amsterdam
Wintelre
Kerkrade
Zeist
Kaulille (B)
Soest
Groningen
Banholt
Valkenburg
aan de Geul
Buchten-Born

Bogman, B. (1974)
 Bokken, H.L.M. (1979)
 Bongaerts, L. (1990)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boonstra, B.P.A. (1970)
 Boreas, W.J.G.M. (1989)
 Bos, N.J.P.M. (1989)
 Bosman, Prof. Dr H.W.J. (1969)
 Bosmans, Dr J.L.J. (1974)
 Botman, S.G.J.M. (1974)

 Bots, Dr A.C.A.M. (1976)
 Bouwens, J.G.T. (1967)
 Boven, J.H.H. van (1981)
 Bovens jr, Th. (1979)
 Brans, Dr Med. H.O. (1988)
 Brassee, Ch.J.P. (1973)
 Brassée, J.H.J. (1958)
 Brokamp R.A., Drs P.P. (1988)
 Brouwer, Ir J.F.H. (1979)
 Brouwers, E.H. (1974)
 Brouwers, P.C.M. (1975)
 Bruekers, A.W.J. (1988)
 Bruggen, Mr H.J.J.M. van der (1986)
 Bruin, L. de (1989)
 Brylka, M.F.A. (1987)
 Buchem, G.J. van (1981)
 Buchem, Mevr. I. (1989)
 Bult, C. van de (1974)
 Buren, F. van (1988)
 Busch, M.J. (1983)
 Can, Drs A.J.M.L. van (1959)
 Castermans, W.P. (1979)
 Celen, A. (1985)
 Chambille, Ing. H. (1974)
 Charpentier, P.H.M. (1983)
 Cillekens, Drs C.M.H. (1978)
 Claessen, W.Q.J.G. (1981)
 Claessens, Ir J.M.M. (1979)
 Claessens, Drs Th.J.A.H. (1960)
 Claessens, V.Th.J. (1982)
 Closset, Drs P.L.J.L. (1982)
 Cluitmans, Drs J.H. (1958)
 Cobben, H.P.M. (1988)
 Coenegracht, J.N.J.A. (1987)
 Coenen, Prof. Dr H.L.M. (1973)

 Hamme-
 Merchem (B)
 Thorn
 Antwerpen (B)
 Maastricht
 Willich-Anrath (D)
 Roermond
 Nuenen
 Voerendaal
 Geleen
 Tilburg
 Nijmegen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Nijmegen
 Maastricht
 Nuth
 Maastricht
 Stolberg (D)
 Landgraaf
 Oirsbeek
 Venlo
 Heythuysen
 Klimmen
 Gorinchem
 Weert
 Roermond
 Maastricht
 's Gravenhage
 Mheer
 Geleen
 Heerlen
 Geleen
 Nijmegen
 Roosendaal
 Maastricht
 Borgloon (B)
 Maastricht
 Eijsden
 Maastricht
 Steyl
 Maastricht
 Dommelen
 Maastricht
 Maastricht
 Swalmen
 Beek
 Maastricht
 Tilburg

Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Coenen, Prof. Ir J.M.J. (1986)	Eindhoven
Coenen, L.W. (1958)	Hoensbroek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Colsen, J.H.M. (1959)	Venray
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cornips, J.H.A. (1979)	Breda
Corten, Alb. J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, G.J.P.M. (1985)	Munstergeleen
Courtens, Dr N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, Prof. Dr H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creemers, Drs P.L.W.B. (1982)	Weert
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	Thorn
Daamen, J. (1979)	As (B)
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R.M.C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H.F.H.G. (1981)	Weelde (B)
Defesche, Mr H.J.M. (1974)	Venray
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Dewez, Dr J.Th.M. (1960)	Sittard
Diederén, Drs J.A.M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr H.A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dingjan, Drs F.C.M. (1982)	Knegsel
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Donker, Mr J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Munstergeleen
Douben, Prof. Dr N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg

Einig, Drs P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erkens, W.Th. (1988)	Schinnen
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr P.A.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Terneuzen
Faessen, J.H. (1977)	Arce en Velden
Feller, Drs J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P.W.J.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Gales, B. (1975)	Maastricht
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Veenendaal
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghelen, J.D. (1979)	Neerharen (B)
Ghijzen, Drs J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gilen, Dr T. (1988)	Sint-Truiden (B)
Gillessen R.A., J.H.M.J. (1979)	Weert
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Maastricht
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, H.M.H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Grimbergen, J.M. (1974)	Lelystad
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijssen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijssen, Mgr Dr J.M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Hamans, P. (1986)	Kerkrade
Hamburger, Dr M. (1984)	Schin op Geul
Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen

Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heiligers, G.J. (1988)
 Hélin, Prof. Dr E. (1975)
 Helsen, J. (1981)
 Hendriks, W.Th.M. (1958)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermens, P. (1982)
 Herp, Drs P.J. van (1964)
 Hertog, C.G. (1979)
 Heus, G.M. de (1974)

Heuts, W.G. (1990)
 Heijboer, Drs H.J. (1959)
 Heyden, R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)
 Hillen, Drs A. (1979)
 Hodiamont, Mej. E. (1979)
 Hoebers, P.C.M. (1974)
 Hoen, J.G.H. (1975)
 Hoen, J.H.M. (1988)
 Hogesteeger, Drs G. (1974)
 Hommes, Mej. Mr A.H.M.H. (1958)
 Hon, A.P. de (1988)
 Honings, M.J. (1985)
 Houben, Drs C.J.M. (1974)
 Houben, Mr Drs P.N.J. (1988)
 Hucht, C.A. van der (1986)
 Hummel, R.P. (1975)
 Hupperts, Mr A.J.M. (1982)
 Hustinx, Mr F.P.J. (1958)
 Hutschemaekers, Drs A.J. (1987)
 Huyben, Drs J.J.C. (1975)
 Huijs, Drs T.P.M. (1978)
 Huijts, F.L. (1974)
 Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)
 Jacobs, J.H.M. (1960)
 Jaegers, A.P.J.M. (1973)
 Jamar, Drs J.T.J. (1972)
 Jammers, M. (1974)
 Jans, L. (1983)
 Jansen, C.J. (1988)
 Jansen, Drs J.W. (1987)
 Jansen, L.M. (1989)
 Jansen, Drs P.C. (1974)
 Janssen, Drs A.M.P.P. (1988)
 Janssen, B.G.Chr. (1979)
 Janssen, Mr C.M.J.M. (1958)
 Janssen, E.M.L. (1981)
 Janssen, Drs H.A.J. (1966)

Heerlen
 Gulpen
 Luik (B)
 Tongeren (B)
 Venlo
 Maastricht
 Schinnen
 Treebeek
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Heerlen
 Kerkrade
 Neer
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 Beek
 Rotterdam
 Maastricht
 Munstergeleen
 Venhorst
 Roermond
 Maastricht
 Mheer
 Brunssum
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Weert
 Venlo
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Geleen
 Schinnen
 Heerlen
 Maastricht
 Eben-Emael (B)
 Mook
 Eijsden
 Utrecht
 Amsterdam
 Sittard
 Sittard
 Nijmegen
 Heerlen
 Nederweert

Janssen, Drs J.A.J. (1974)
 Janssen, J.H. (1960)
 Janssen, J.H.A.G. (1988)
 Janssen, Drs J.P. (1982)
 Janssen, J.P.H.M. (1979)
 Janssen, Mr J.W.A.M. (1974)
 Janssen, R. (1979)
 Janssen, W.P.M. (1980)
 Jenniskens, Drs A.H. (1975)
 Jessen, Mevr. L. (1989)
 Jetten, J.M.A. (1982)
 Jochems, Dr D.B. (1988)
 Jongen, H. (1979)

Jongen, J.M.G. (1979)
 Jongh, A. de (1974)
 Jonkergouw, A.E.L. (1979)
 Joosten, E.A. (1988)
 Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
 Jurriëns, Drs R. (1971)
 Kasdorp, J.M.A. (1988)
 Kasdorp, M.M.J. (1988)
 Kerckhoffs, Drs J.H.H. (1974)
 Kerkhofs, M. (1979)
 Kersten, F.J. (1988)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs W.J.M. (1974)
 Klaassens, D.H.P. (1979)
 Klep, Prof. Dr P.M.M. (1978)
 Kleuters, Mej. M.H. (1959)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Knapen, Drs J.G.J. (1975)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kockelkoren, J.M.H. (1979)
 Koelman, Drs J.B.H. (1979)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Kokkelmans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewij, Dr J. (1982)
 Koops, Drs H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs H.M.M. (1974)

Nuth
 Meerssen
 Sint-Oedenrode
 Obbicht
 Nijmegen
 Nijmegen
 Maaseik (B)
 Eijsden
 Maastricht
 Stevensweert
 Gulpen
 Schin op Geul
 Zichen-Zussen-
 Bolder-Riemst (B)
 Heerlen
 Maastricht
 Sittard
 Swalmen
 Amsterdam
 Overijse (B)
 Montfort
 Maastricht
 Spaubeek
 Schimmert
 Haelen
 Venlo
 Schimmert
 Meerssen
 Alphen a/d Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Roermond
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Bunde
 Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Heerlen
 Maasmechelen (B)
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eisdën-
 Maasmechelen (B)
 Heerlen

Lakmaker, Mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Lauwers, P. (1979)	Beringen (B)
Leclercq, R.M.F.M. (1981)	Stein
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W.F.Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W.L.M. (1976)	's Gravenhage
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Leunissen, H.J. (1980)	Heerlen
Leurs, Ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr A.S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P.R.H.M. van der (1971)	Nuth
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, Mr A.J.C. (1974)	Oirsbeek-Schinnen
Linssen, Dr C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, Dr G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Locht, Dr B.J. (1977)	Echt
Loo, A.J.W. van (1982)	Klimmen
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Drs J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lucassen, L.J. (1971)	Meijel
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, Ir L.H. (1976)	's Gravenhage
Luykx, P.M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs P.B.N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, Mr F.J.M.G. (1986)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr Fr. (1981)	Heerlen
Manders, W.G.A. (1974)	Tienraij
Mantel, J.L. (1967)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A.H.W. (1960)	Simpelveld
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijssen, Mr H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Matti, Mr J.L. (1979)	Weert
Maussen, Drs M.J. (1972)	Schaesberg
Meerman, M. (1982)	Kerkrade
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond

Meessen, H.L. (1981)
 Meeuws, J.B.R.G. (1974)
 Melssen, J.Th.M. (1988)
 Mennens, P.G.H. (1974)
 Mertens, C.G.A. (1958)
 Mertens, Dr F.J.H. (1987)
 Mertens, Ir P.A.M. (1974)
 Mestrom, W.H. (1974)
 Meuwissen, J. (1984)
 Meijer, Ir J.B.M.A. (1961)
 Meijnsing, Mej. J.C. (1978)

Mingels, A.P.Y.M. (1982)
 Minis, Drs S. (1981)
 Mober, H. (1979)
 Moelaert, J. (1982)
 Molemans, Dr J. (1979)
 Mommers, L. (1973)
 Monna, Drs A.D.A. (1972)
 Mooren, L.W.H. (1981)
 Moorer, W.T. (1982)
 Moors, S. (1988)
 Mosmuller, Drs J.M.H. (1972)
 Muisenbergh, Mr C.W.F.H. van den (1958)
 Mulken, W. van (1975)
 Mulleners, J. (1979)
 Mijland, H.J.M. (1976)
 Narinx, J.M.G. (1979)
 Naus, J.H. (1975)
 Naus, J.M.A.M. (1979)
 Naus, J.S.M. (1990)
 Neer, L.P.G. van (1979)
 Neukirch, Dr R. (1967)
 Neven, J.C.J. (1987)
 Nies, F.F.N.J.W. (1981)
 Niessen, B. (1981)
 Niessen, H.F. (1974)
 Niessen, Drs L.F.P. (1974)
 Nieste, H.M. (1982)
 Niesten, J.J.C.M. (1973)
 Nieuwenhuis, M. (1980)
 Nieuwhof-Reul, M. (1960)
 Nissen, Drs P.J.A. (1980)
 Notenboom, Drs H.A.C.M. (1958)
 Notten, J.G.M. (1980)

Nusteling, Dr H.P.N. (1974)
 Nijsten, Mevr. Dr M. (1988)
 Offermans, Drs J.P.L.G. (1981)

Ulestraten
 Nijmegen
 Eindhoven
 Beek
 Berlick
 's Gravenhage
 Hoensbroek
 Pey-Echt
 Einighausen
 Lanaken (B)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Maastricht
 Hoogezaand
 Wijchen
 Hasselt (B)
 Maastricht
 Utrecht
 Linne
 Brunssum
 Pellenberg (B)
 Voerendaal
 Goirle
 Bunde
 Amstenrade
 Oirschot
 Maastricht
 Meijel
 Sittard
 Herkenbosch
 Maastricht
 Köln (D)
 Gulpen
 Melick
 Bunde
 Delft
 Klimmen
 Maastricht
 Roermond
 Venlo
 Hoensbroek
 Heerlen
 Venlo
 Valkenburg
 aan de Geul
 Bommel
 Maastricht
 Sittard

Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Born
Olieslagers, Drs P.J.J.H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M.A.W. van (1960)	Maastricht
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Ortjens, W. (1988)	Maastricht
Palmen, C.J.M. (1963)	Heerlen
Palmen, Ir H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P.M.M.C. (1958)	Heerlen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, Drs H.P.C.M. (1974)	Heerlen
Patelski, A.S.M. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, Drs J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, Mevr. M.E. (1986)	Schimmert
Pelzer, Dr L.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Holtum-Born
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, Dr J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Philippe, A. (1979)	Hasselt (B)
Pierey, Drs L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters, H. (1981)	Stein
Piets, J.P.M. (1983)	Maastricht
Pleumeekers, Drs J.B.V.N. (1987)	Simpelveld
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg aan de Geul
Poell, Drs W.A.G. (1974)	Ulestraten
Prett, Ing. P.J. (1987)	Koedijk
Prevaes, P. (1980)	Utrecht
Purnot, J.H.M.G. (1982)	Cadier en Keer
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Puijtenbroek, Dr F.J.M. van (1974)	Eindhoven
Pijls, V. (1970)	Gouda
Pijpers, Drs J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, Drs N.T.J. (1982)	Kerkrade
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M.J.I. (1983)	Geulle
Raeds, Ir C.J.B.M. (1984)	Brussel (B)
Ramaekers, J.M.G. (1988)	Ransdaal
Renes, J. (1988)	Wageningen
Rensch, Mr T.J. van (1975)	Maastricht
Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroek O.S.A., Prof. Dr E.J.M.G. (1967)	Utrecht

Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roemen, Dr H.C.W. (1982)	Maastricht
Roll, J. (1978)	Gulpen
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Ronden, M. (1989)	Sittard
Roosen, Ir M.H. (1959)	Lanaken (B)
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh. (1979)	Reuver
Rosenboom, E. (1979)	Zoetermeer
Royen, E.J.G. van (1979)	Eijsden
Ruyters, Mevr. M.H. (1981)	Berg en Terblijt
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Oirschot
Rypkema-Mertens, Mevr. H. (1988)	Venlo
Saes, Drs J.L. (1964)	Cadier en Keer
Salden, A.H. (1989)	Venlo
Scaf, A. (1964)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)	's Hertogenbosch
Schlösser, Ir J.C. (1959)	Heerlen
Schreuder, P.F.J.M. (1975)	Maastricht
Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schrotten, Ir H.M. (1987)	Rotterdam
Schrijnemakers, L. (1979)	Geleen
Schrijnemakers, Prof. Dr M.J.H.A. (1974)	New York (U.S.A.)
Schuffelers, P. (1982)	Maastricht
Schümmer, P.C.H. (1976)	Valkenburg aan de Geul
Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)	Mheer
Schutgens, N.H.J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Schwartz, Drs G.A.H. de (1960)	Stein
Seelen, Drs Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seems, J.H.B. (1974)	Horn
Seerden, Mevr. W. (1990)	Maastricht
Segers, L. (1983)	Maastricht
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Senden, F. (1988)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Amstenrade
Sillekens, J.P.H. (1979)	Heerlen
Sillekens, Drs J.Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Sleijpen, G. (1988)	Berg en Terblijt
Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)	Geleen
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets, Mr C.G. (1979)	Maastricht
Smeets, H.M.A.A. (1974)	's Hertogenbosch

Smeets, J.H. (1979)
 Smeets, Ir J.J.W.M. (1982)
 Smeets, Drs M.K.J. (1967)
 Smeets, N.H. (1972)
 Smeets, Mr S.H.F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeets, W. (1988)
 Smeijsters, Drs E.M.A. (1974)
 Smisdom, R. (1979)
 Specker, C. (1968)
 Speth, L.J.H. (1979)
 Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stapel, D.R.A. (1988)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starmans, Drs J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr R.J. (1969)
 Steeghs, W.J.H. (1982)
 Steen, Mevr. Drs I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Stekelenburg, M. (1982)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stikkelbroek, Mevr. J. (1989)
 Stille, Mr A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

 Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr Ir J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)

Kerkrade
 Merkelbeek
 Maastricht
 Maastricht
 Weert
 Hasselt (B)
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Waubach
 Maastricht
 Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Voorhout
 Weert
 Thorn
 Maastricht
 Sevenum
 Maastricht
 Roermond
 Mijdrecht
 Tilburg
 Helden
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Venray
 Eelde
 Utrecht
 's Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Rosmalen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht

Teeuwen, Drs P.J.M. (1980)	Venlo
Theelen, J.E. (1974)	Roermond
Theunissen, R.J. (1983)	Linne
Thewissen, Drs E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, R. (1988)	Gellik-Lanaken (B)
Thoelen, J. (1979)	Hasselt (B)
Thurlings, Prof. Dr Th.L.M. (1960)	Wageningen
Thijs, Drs P. (1975)	Maastricht
Thijssen, J.H.F. (1979)	Born
Tielrooij, Drs P.C. (1987)	Sittard
Tilliard, R. (1979)	Hasselt (B)
Timmermans, H.J. (1979)	Stein
Timmers, Prof. Dr J.J.M. (1988)	Maastricht
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Trier, Dr W.G.J.M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valk, J.C. de (1967)	Roermond
Valk, J.P. de (1982)	Voorburg
Vanderbeeken, G. (1979)	Heerent- Winksele (B)
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Vellenga, Dr S.Y.A. (1988)	Utrecht
Velzen O.F.M., Drs M.J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Dr G.H.A. (1975)	Maastricht
Venner, Dr J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verbond-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Venlo
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Vermeulen, L.P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Verstraelen, Drs J.H.H. (1989)	Weert
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visch, Mr G.M. (1987)	Cadier en Keer
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F.A. (1975)	Aerdenhout

Vleeshouwers, J.M.E. (1979)
 Vlerken, Drs J.P. van (1974)
 Vorbach, A.H.J. (1975)
 Vossen, Mevr. H. (1988)
 Vrencken, Ir Drs J.H.A.M. (1979)
 Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)
 Vromen, G.J. (1975)
 Vroomen, R.J.P.M. (1971)
 Vugt, Th. van (1986)
 Waes, Ir D.J. van (1988)
 Waltmans, Dr H.J.G. (1958)
 Waltmans, R.F.B. (1979)
 Wanders, Mr J.W.M. (1968)
 Wanders, Mr R.M.H. (1971)
 Warreburg, W.F.M. van de (1974)
 Warrimont, A. de (1989)

Weltens, H.A.J. (1988)
 Werf, G.H.F. van de (1981)
 Wersch, F.M.H. van (1988)
 Westerhuis, W.A.A. (1968)
 Westrene, E.J.W. van (1989)
 Wetzels, P.J.M. (1975)
 Weusten, H.A.M. (1980)

Weijer, J.J. van de (1979)
 Weijers, J.M. (1987)
 Weijnen, J.P.H. (1986)
 Widdershoven, A.J.H. (1982)
 Widdershoven, Drs G.M.J. (1965)
 Wieland, Drs J.H.M. (1984)
 Wieërs, J.L.L.J. (1979)
 Wilbers, Drs J.H.M. (1972)

Will, J. (1988)

Willems, H.A.E. (1986)
 Willems, J.H. (1979)
 Wintgens, D. (1981)
 Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)
 Worms, G. (1982)
 Woude, Prof. Dr A.M. van der (1987)
 Wouters, Dr Mr H.H.E. (1988)
 Wijers, Drs J.J.M. (1959)
 Wijnands, H.J.G. (1982)
 Wijnen, M.H.M. (1988)
 Wijnen, Prof. Dr W. (1981)
 Wijngaard jr, Th. (1974)
 Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)

Munstergeleen
 Aarle-Rixtel
 Venlo-Blerick
 Nijmegen
 Leidschendam
 Amersfoort
 Eersel
 Echt
 Klein-Doenrade
 Maastricht
 Landsmeer
 Klimmen
 Brunssum
 Venlo
 Nederweert
 St. Martens-
 Voeren (B)
 Maastricht
 Neerbeek
 Maastricht
 Venlo
 Utrecht
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Hoensbroek
 Maastricht
 Susteren
 Maastricht
 Maastricht
 Hasselt (B)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Kinrooi-
 Ophoven (B)
 Meijel
 Beek
 Heerlen
 Maastricht
 Oirsbeek-Schinnen
 Ede
 Maastricht
 Brunssum
 Eijsden
 Maastricht
 Bunde
 Maastricht
 Heerlen

Xhonneux, Ir G.S.J.A. (1982)
Zanders, Dr H.L.G. (1969)
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)
Zeijen, M.P.J. (1982)
Zijlstra, N. (1982)

Gulpen
Lage Mierde
Well
Maastricht
Swalmen
Maastricht

